

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 50 * φθινόπωρο 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

~ ΠΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΠΟΓΛΟΥ, «Άχρηστοι φιλόλογοι και μικροκουματάδες γκουγκλι-
στές»: οι γαλλόγλωσσοι «στίχοι» της Αληθούς ιστορίας («Ανώνυμοι του 1789»)
και του *Τα κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην...* (1801) του Κωνσταντίνου Μάνου
[3] ~ ΔΗΜΗΤΡΗΣ Σ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Χειρόγραφα της περιόδου του Νεοελλη-
νικού Διαφωτισμού από τη συλλογή της οικογένειας Λάππα [8] ~ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΓΕΡΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η Πάπισσα του Ροΐδη και ο *Rope Joan* του Lawrence Durrell
[13] ~ ΛΑΜΠΡΟΣ ΒΑΡΕΛΑΣ, Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, ο μαΐστορας των λογοτε-
χνικών ειδών [19] ~ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΕΛ ΓΚΕΝΤΙ, Ελάσσονα τηνιακά: Η παρουσία
του Γ. Στρατήγη στην Τήνο [26] ~ ΤΡΑΪΑΝΟΣ ΜΑΝΟΣ, Αβιβλιογράφητα μικροκα-
βαφικά σε σατιρικές περιοδικές εκδόσεις του αιγυπτιακού ελληνισμού (1924-
1959) [29] ~ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Μαρτυρία του Βενέζη για τα μονό-
φυλλα του Καβάφη [38] ~ ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ, Ο Γιώργος Σαραντάρης
για τον Καβάφη [39] ~ ΖΑΦΕΙΡΗΣ ΝΙΚΗΤΑΣ, «Τόσα ωραία μαργαριτάρια»: Δύο
άγνωστα δημοσιεύματα του Γιάννη Καμπύση [44] ~ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Σ. ΖΗΡΑΣ, Με-
ρικά επιπρόσθετα για την υποδοχή των διηγημάτων του Δημοσθένη Θ. Σταυρι-
νίδη [47] ~ ΜΑΡΙΑ ΝΙΩΤΗ, Ένα κείμενο που δεν είναι του Γιάννη Μ. Αποστολάκη
[51] ~ ΛΕΪΛΑ ΑΝΔΡΙΩΤΗ, «Εαυτόν τιμωρούμενος»: ένα δείγμα του ενιαίου λογοτε-
χνικού έργου του Γιάννη Σκαρίμπα [52] ~ ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΑΣ, Μέρη του
1932: Ο Goethe στη μεσοπολεμική Ελλάδα [57] ~ ΑΣΠΑΣΙΑ ΓΚΙΟΚΑ, Γ. Σεφέρης:
«Poetry all Greek to him» [65] ~ ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, Δύο άγνωστοι κύπριοι
συγγραφείς γράφουν στη διάλεκτο [70] ~ ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ, Επα-
φές των Γιώργου Θεοτοκά και Μιχαήλ Βισάνθη [74] ~ ΕΛΕΝΗ ΠΑΡΙΣΙΑΔΟΥ, Ο
Φοίβος Δέλφης για όψεις της πνευματικής ζωής της δεκαετίας 1950 [77] ~
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΚΟΡΗΣ, Ο Ντίνος Χριστιανόπουλος στα Φοιτητικά Γράμματα [82]
~ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΟΤΑΜΠΑΣΗΣ, Η περίπτωση του άγνωστου ποιητή Γιώργου Γιαν-
νίδη: η ομοφυλοφιλία, η εμπειρία της στράτευσης και η αντίθεση με τον Κώστα
Ταχτσή [85] ~ ΣΑΒΒΑΣ ΜΑΣΤΡΑΠΙΑΣ, Μια άγνωστη φωτογραφία και ένα ιδιό-
χειρο ποίημα του Χαράλαμπου Κωνσταντίνου [91] ~ Κ. Γ. ΓΙΑΓΚΟΥΛΗΣ, Συλλα-
βική αύξηση ρημάτων και επενθετικό i, e [94] ~ Μικρά φιλολογικά: I. Ιδιόχειρες
διορθώσεις στο επαναστατικό φυλλάδιο του Ε. Φραγκουδή [98]. II. Μία σάτιρα
και ένα ψευδώνυμο [99]. III. Για την Ιστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού [101].
IV. Ένα σχόλιο για τη *Στροφή* του Σεφέρη [103]. V. Απουσίες [104] ~ ΑΝΤΩΝΗΣ
ΜΠΑΛΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Δύο ποιήματα για την Κύπρο [104] ~ Α. Κ. ΤΟΦΑΛΛΟΣ, ΒΑΚΗΣ
ΛΟΪΖΙΔΗΣ, ΔΩΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Ποιήματα στη διάλεκτο, υπέρ της διαλέκτου [106]

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 50 * φθινόπωρο 2021

Κυκλοφορεί δύο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική Επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης (1938-2012), Σάββας Παύλου (1951-2016),
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική Επιτροπή: Σπύρος Αρμιοστής, Λάμπρος Βαρελάς, Δημήτρης Κόκορης,
Λευτέρης Παπαλεοντίου

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Ατδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεμοιότυπο 22435698)

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της
έκδοσης (Λευτέρης Παπαλεοντίου, Τ.Θ. 14210, 2155 Λευκωσία. Τηλέφωνο: 00357
22338827· e-mail: papaleontioul@gmail.com)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους
συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις.
Επώνυμες επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του
περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει
να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Οι συγγραφείς εκφράζουν στα κείμενά τους προσωπικές απόψεις και εκτιμήσεις,
που δεν ταυτίζονται κατ' ανάγκην με τις απόψεις της Συντακτικής Επιτροπής.

Όσοι ενδιαφέρονται μπορούν να καταθέτουν τη συνδρομή τους στους παρακάτω
λογαριασμούς: Ελλάδα, Τράπεζα Πειραιώς, αρ. 6553-101874-592, IBAN GR73 0171
5530 0065 5310 1874 592. Κύπρος, Τράπεζα Κύπρου, αρ. 0186-00-000522, IBAN
CY 6000 2001 8600 0000 0000 0522 00

Τιμή τεύχους (με Παράρτημα): 8 €

Ετήσια συνδρομή (2+2 τεύχη): 15 €

Διεθνής Βιβλιογραφικός Αριθμός Σειράς: ISSN 1450-0132

ΧΟΡΗΓΟΣ:

Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού

Ο χορηγός δεν ευθύνεται για το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ούτε ασπάζεται κατ' ανάγκην τις απόψεις της Συντακτικής Επιτροπής.

«Άχρηστοι φιλόλογοι και μικροκυματάδες γκουγκλιστές»:
οι γαλλόγλωσσοι «στίχοι» της Αληθούς ιστορίας («Ανώνυμου του
1789») και του Τα κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην... (1801) του
Κωνσταντίνου Μάνου

Στις γαλλομαθέστατες φίλες Λίνα Καραμπίνη-Ιατρού,
Βάσια Καραμπελιά-Καρκαγιάννη, Άννα Ταμπάκη και Άντεια Φραντζή

Αν και το 1989 η πάντα ευεργετική Δέσποινα των εκδοτικών μας πραγμάτων
Λένα Σαββίδη πρωτοκυκλοφόρησε έναν πλούσιο οδηγό μαγειρικής με τον προ-
κλητικό όσο και εφευρετικό τίτλο *Οδηγός μαγειρικής για άχρηστες μαγείρισσες
και μικροκυματούδες*,¹ πολλοί από εμάς, τους ακαμάτηδες φιλολογικούς ερευ-
νητές παλαιάς κοπής, προτιμήσαμε για κάμποσα χρόνια ή και δεκαετίες να μην
εξελιχθούμε σε πρακτικούς και γρήγορους μικροκυματάδες και γκουγκλιστές
της φιλολογίας.² Κι αυτό, μολονότι ήδη πριν από τις αρχές της δεύτερης μ.Χ.
χιλιετίας μερικοί καλοί φίλοι (όπως, π.χ., οι μακαρίτες Φοίβος Σταυρίδης της
Λάρνακας και Σάββας [Steve] Δημακόπουλος της Νέας Υόρκης και της Βοστό-
νης) και κάποιοι βρετανοί πανεπιστημιακοί συνάδελφοι (όπως, π.χ., οι R. Beaton,
P. Mackridge κ.ά.) μας δήλωναν πως χρησιμοποιούν συχνότατα και πολύ ωφέ-
λιμα τις δυνατότητες της διαδικτυακής έρευνας, προτρέποντάς μας να κάνουμε
το ίδιο,³ κάποιοι από εμάς συνεχίζαμε να γκουγκλάρουμε/γκουγκλίζουμε/γκου-
γκλεύουμε μόνο για καθαρά πρωτοβάθμιες αναζητήσεις (π.χ. για συγκέντρωση
βιβλιογραφίας κτλ.)· άλλωστε παλιότερα ήταν λίγες ή και ελάχιστες οι χειρό-
γραφες ή έντυπες πηγές και τα βοηθήματα που προσφέρονταν ολόκληρες, -α,
και «ελεύθερες, -α» από έξοδα, σε φωτοαναστατική ή άλλη, ηλεκτρονικά/δια-
δικτυακά προσβάσιμη, μορφή.

1. Έτσι, όταν στα τέλη της δεκαετίας του 1990 επεξεργαζόμουν το υλικό
για τις δύο «Πεζογραφικές Ανθολογίες» μου, των αθηναϊκών εκδόσεων Σοκόλη
(1991) και των θεσσαλονικιώτικων του Ι.Ν.Σ. [Ιδρύματος Μανόλη Τριανταφυλ-
λίδη] (12001 κ.ε.), εξακολουθούσα να παραμένω, εν πολλοίς, ένας τεχνολογικά
ανενημέρωτος και ανεπρόκοπος φιλόλογος. Επόμενο ήταν να μη διακριβώσω
τότε έναν ακόμη συγγραφέα της διακειμενικής «γενεαλογίας» της Αληθούς
ιστορίας (του λεγόμενου «Ανώνυμου του 1789») πέρα από τους/το(ν) Ανακρέ-
οντα, Λουκιανό, Molière, Lesage, Voltaire, Encyclopédistes, Αραβικόν Μυθολογι-
κόν, και ίσως Σπανό, Mercier κ.ά.⁴

Όταν άρχισα, στα γεράματα, να βάζω περισσότερο μυαλό, κατάφερα επι-
τέλους να προχωρήσω στον δέοντα «ηλεκτρονικό» εντοπισμό της προέλευσης
ενός «ένθετου», στην αφήγηση, γαλλόγλωσσου τετράστιχου.⁵ Το εύρημα έμεινε
για χρόνια αδημοσίευτο (mea culpa!), επειδή περίμενα να βρω στο μεταξύ τη
λύση και ενός δεύτερου «στιχομργικίου» αινίγματος (βλ. παρακάτω, σημ. 9)·
τόρα που απελπίστηκα πια πως θα λύσω κι αυτό, παραθέτω το τετράστιχο
αυτό, αρχικά μεταγραμμένο «διπλωματικά» από τη μόνη γνωστή έκδοση της
εποχής του, και κατόπιν εκσυγχρονισμένο στην ορθογραφία και τη στίξη και
ενταγμένο στα αφηγηματικά του συμπραζόμενα:

»Comment briser une chaîne?
»Que l'amour a pris plaisir de former.

»L'onde cede au cours qui l'entraîne
»Et j'obeis à la douceur d'aimer.

*

[...] Εις απορίαν εστάθηνεν διά την ευγλωττίαν αυτού του νέου, και ο diable boiteux μάς εβεβαίωσε πως είναι ο πλέον θαυμαστός μάστορης εις το να στουπώνει. Ο πολύ-χρονος Μουσταφάς φιλώντας τον, αναχωρήσαμεν.

Επήγαμεν εις ένα άλλον του φίλον, όστις ποστελνικο-Βενιεροδημητράκιος καλείται. Τον εύρομεν αναγινώσκοντα τούτους τους στίχους:

«Comment briser une chaîne,
que l'amour a pris plaisir de former?
L'onde cède au cours qui l'entraîne
et j'obeis à la douceur d'aimer.»

Ήτον εις θαυμασμόν και είπεν: «Ο diable!»

«Πρόσταξε!» τον απεκρίθη ο Βελζεβούτ εφέντης.

«Que diable!» εφώναξεν εκ δευτέρου, ακούοντας την φωνήν.

«Ο Βελζεβούτ πασάς εμί.»

«Παθ, παθ, τί φωνή ακούω;»

«Εξάδελφε,» τον απεκρίθη ο δόμινος Βελζεβούτ «την εδικήν μου, του Βελζεβούτ.»

«Τί; Βελζεβούτ; Par Dieu, il n'est pas possible διάβολος να υπάρξει εις τον κόσμον, και ημπορώ να σοι το αποδείξω, ο Βολτάριος το είπει!»

«Par bleu, ο Βολτάριος σου είναι λόκος.» τον απεκρίθη ο κυρ-σατανάς «Διάβολοι είναι. Και μάλιστα να έλθεις εις ημάς, και έχομεν να σε κάμομεν χάρτμανον!»

Όθεν και, καταπεισθείς, τους επαρακάλεσε να τον αφήσουν ακόμη μερικόν καιρόν εις τον κόσμον, διά να... διά να αναγνώσει. Το έστερξαν. Τους επαρακάλεσε εισέτι να εύρουσι ένα του φίλον, Πολύζου ονομαζόμενον, να τον βεβαιώσουν διά την υπαρκτήν των και την μετ' αυτού συμμαχίαν των. «Μη σε μέλει,» τον απεκρίθησαν «τον εβεβαίωσαμεν! Ευρίσκειται ήδη εις Προυσβίβ, και μάλιστα θέλει είναι καπιγιολδάσης <σ>ου.»

Τότε ο παρών τσελεπή Μουσταφάς, φανερωθείς, αποπήρε χαιρετισμόν, και αναχωρήσαμεν. [...]

Στο χωρίο αναφέρονται, σατιρικά, εκτός από τον φανταστικό πρωταγωνιστή (ή, καλύτερα, το φάντασμα / την ψυχή του πρωταγωνιστή) Μουσταφά, τον σατανικό/δαιμόνιο ξεναγό του και τον τρελο-Voltaire, δύο γνωστοί λόγιοι της νεοελληνικής (ρουμανικής ή/και κεντροευρωπαϊκής και ιταλικής) διασποράς και του ελλαδικού χώρου στα τέλη του 18ου αι.: ο ιταλομαθής και γαλλομαθής μεταφραστής έργων του J.-Fr Marmontel και του J.-J. Barthélemy Δημήτριος Βενιέρ(ης) και ο συντηρητικός δάσκαλος και συγγραφέας υμνογραφικών κειμένων Δημήτριος Χατζηπολύζου (ή Πολύζος, -ου ή Χατζηπολυζώης). Τώρα, χάρη στον εντοπισμό του τετράστιχου που υποτίθεται πως διαβάζει στο πρωτότυπο ο «φιλαναγνώστης» ποστέλνικος «Βενιεροδημητράκιος» (και το οποίο παρατίθεται προφανώς από μνήμης, αφού παραλείπονται ή και αλλάζουν λέξεις του δεύτερου στίχου, βλ. παρακάτω), ο πρώτος αυτός έλληνας λόγιος του χωρίου δεν συνδέεται μόνο με τον Voltaire (σχετλιαστικά), αλλά και με έναν άλλο, επίσης γνωστότατο γάλλο συγγραφέα της εποχής, τον Fr.-Th.-M. de Baculard d'Arnaud (1718-1805), αυτή τη φορά θαυμαστικά (έστω και με υποδόρια ειρωνεία).

Ο Baculard d'Arnaud μάς ήταν ώς τώρα γνωστός κυρίως από τις σωζόμενες ελληνόγλωσσες μεταφράσεις δύο ερωτικών πεζών έργων, δικών του είτε δια-

σκευασμένων, που ανήκουν στο λεγόμενο «νοσηρό είδος» που είχε καλλιεργήσει: παρέμεινε σίγουρα ως δημοφιλής ξένος συγγραφέας στον ελληνόγλωσσο κόσμο έως και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. και την Ε. Μουτσά(ν)-Μαρτινέγκου.⁶ Αλλά το συγκεκριμένο έμμετρο παράθεμα ανήκει σε ένα τρίτο έργο του, στην προρομαντική και με παραμυθικού τύπου ευτυχές τέλος, ηθικοδιδασκτική όσο και τολμηρή στην αρχή της, πεζή ερωτική («αισθηματική») πεζή νουβέλα με οχτώ παρεμβλλόμενες έμμετρες «ρομάντσες» Lorezzo, anecdote sicilienne (α' αυτοτελής έκδ. 1767· γαλλ. anecdote = περιέργη/ενδιαφέρουσα «ιστοριούλα» που η αφήγησή της μπορεί να φωτίσει ό,τι κρύβεται κάτω από τα πράγματα), η οποία βρήκε, τελικά, θέση στον τέταρτο τόμο της συλλογής *Épreuves du sentiment*.⁷ Δηγείται τον σφοδρό, «ενδοοικογενειακό» και με εμφανή αιμομικτική χροιά, έρωτα δύο εφήβων, του Lorezzo και της Nina, έρωτα που «αποκαθίσταται» τελικά με έναν ηθικά αποδεκτό γάμο (συνδυασμένο με άνοδο στον θρόνο) ύστερα από την αποκάλυψη της πραγματικής ταυτότητας του πρωταγωνιστή, και εκβάλλει σε αφήγηση για το τέλος του βίου των συζύγων, στεφανωμένων με όλα τα «διάσημα» ενός κλασικιστικού κλέους. Οι λυρικοί στίχοι είναι οι εξής, στ. 17-20 ή πέμπτο τετράστιχο της «Τέταρτης ρομάντσας» του Lorezzo:⁸

Eh! comment briser une chaîne
Que la main de l'amour a pris plaisir à former?
L'onde cede au cours qui l'entraîne,
Et j'obeis à la douceur d'aimer.

Νομίζω πως σημαντικότερο κι από τον εντοπισμό της έμμετρης πηγής είναι το ότι η (ελαφρώς παραλλαγμένη) αναπαραγωγή της μέσα σ' ένα ελληνόγλωσσο σατιρικό πεζό έργο που παρέχει επίσης ένθετες ερωτικές επιστολές, δύο «εκφράσεις» και δύο μικρά αποσπάσματα ερωτικών ποιημάτων/τραγουδιών,⁹ μπορεί να δώσει άλλη τροπή στα ακανθώδη ζητήματα της πιθανότερης προέλευσης του «μικτού είδους» των ελληνόγλωσσων πεζών ερωτικών αφηγημάτων με παρέμβλητες πεζές ή έμμετρες ερωτικές επιστολές και ερωτικά ποιήματα/τραγουδία συνθεμένα ή/και τραγουδισμένα από πρόσωπα της πλοκής (σε έντυπα των χρόνων περ. 1790 χ.ε.), αλλά και του προτιμότερου ονοματισμού αυτών των ποιημάτων/τραγουδιών, π.χ. όχι πια με τον αμήχανο όρο «φαναριώτικα στιχορρήματα», αλλά με τον ακριβέστερο όρο «ρομάντσες» (γαλλ. romances = απλά μα αρκετά δημοφιλή ποιήματα πάνω σε θέμα (συν)αισθηματικό και συγκινητικό).

„Αχ, μη μὲ ἐπιλήξῃς, καὶ κωτηγρήσῃς
„ὡς αὐθιῶν, ἂν τὴν τὰμιν λαμβάνω νὰ σοί
„Φανερώσω ὅτι σὲ ἀγαπῶ, καὶ ὅτι σὲ λατρεύω,
„καὶ ὅτι εἰς ὅλον μὲ τὴν ζωὴν δὲν θάλω ἀγαπήσει
„παρὰ ἐσένα· ἂν ἦμαι αὐτὴ ἡ ἐμολογία σοὶ ἀπα-
„ρέσει εἰς τὴν ἐξέσιν σε εἶναι διὰ τὸ σιωπήσει,
„πλὴν ἔχρυσε ὅτι εἰς τὸ χρεῖσε εἶναι καὶ μοὶ
„θύσῃς Ζωὴν ἢ νὰ μὲ θανατώσῃς. — Εἰς
„ἀπορίαν ἐστάθηνεν διὰ τὴν Εὐγλωττίαν αὐτοῦ τῷ
„νεῦ, καὶ ὁ Diabte boiteux μᾶς ἐβεβαίωσεν πῶς
„εἶναι ὁ πλέον θαυμαστός Μάστορη εἰς τὸ νὰ
„σταπύσει· ὁ πολύχρονος Μουσταφᾶς Φιλῶντας
„τον ἀναχωρήσαμεν, ἐπήγαμεν εἰς ἕνα ἄλλον τοῦ
„Φίλου ὅστις ποστελνικοβενιεροδημητράκιος καλεῖται
„τὸν εύρομεν ἀναγινώσκοντα τούτους τοὺς στίχους·
„Comment briser une chaîne?
„Que l'amour a pris plaisir de former.
„L'onde cede au cours qui l'entraîne
„Et j'obeis à la douceur d'aimer.

εις εις τὰς ἀποθέσεις μου, μία σύγχροσι,
ἕνας ἐνθουσιασμός τὴν ψυχὴν μὲ ἐκείνησε, τὴν
νεῦ μὲ κωτηγρήσῃς, καὶ ἐξ' ἐπιλήξεο καὶ
κωτηγρήσῃς· διὰ αἱ πρωτηγενοῖ μὲ εἶδον
ἐξελήφθησαν, καὶ ἀποθέσεις ἐφάνοντο νὰ ἐγνε-
νήθησαν εἰς τὰ ἐπιπέδημα, διὰ τὸ ἀποκαθίσει
μὲ περισσεύσαν ἰσχυρὸν τὰ φαρμακικὰ βλάη τῶν
ἐπιληπτικῶν· ὅτι ὅχι δὲν ἀπὸ ἐκείνη τὴν
στηρῶν, ὁ νεῦ μὲ κωτηγρήσῃς, καὶ ἡ καρ-
διά μου Σιλαβιάθη, μέλλος μὲ δὲ δὲν ἔμεινε ἐπὶ
νὰ μὲ πληγώσῃ; οἱ κὺρ διαβόλοι ἡμᾶς δὲν ἐθέ-
λησαν νὰ σταπύουν πολλὸν καιρὸν, ἐπειδὴ τὸ
πρῶτον ὑποκείμενο τὰς εἰς ἐξέσιν μαγά-
λων φέβων, ἔδον καὶ ἀναχωρήσαμεν, μὲ ἔφε-
ραν εἰς τὴν νάλλαν αὐτοῦ ἐπὶ τὸν ἄδην
ἐπὶ τὸν Φίλον μὲ τὸν ἐγγλεπὴ Μουσταφᾶ.

Εικ. 1 («Αληθής ιστορία»)

LOREZZO, ANECDOTE SICILIENNE.

RAPANI, anciennement Drépanum, est une des plus jolies villes de la Sicile, éloignée à une quinzaine de milles de la Capitale, & environnée de côteaux & de vallons, où la nature, sous vingt différents tableaux, attache la curiosité, & semble exciter une espèce de ravissement. * On y retrouve encore ces graces, ces beautés naïves

ANECDOTE SICILIENNE. 103 QUATRIEME ROMANCE.

**Eh! comment briser une chaîne
Que la main de l'amour prit plaisir à former?
L'onde cède au cours qui l'entraîne,
Et j'obéis à la douceur d'aimer.
I jv**

Εικ. 2 («Lorezzo, anecdote sicilienne»)

Πηγή είναι οι «αλεξανδρινοί» (δωδεκασύλλαβοι) στ. 105-106 της Ένατης Σάτιρας (*Satire IX*: «À mon esprit», γραμμ. 1667, πρωτοδημοσ. 1668) του γνωστού και σε έλληνες λογίους (τουλάχιστον από την εποχή του Σκαρλάτου Ν. Μαυροκορδάτου, 1720 κ.ε.) γάλλου νεοκλασικιστή ποιητή, θεωρητικού της λογοτεχνίας και κριτικού της εποχής του Λουδοβίκου ΙΔ' Nicolas Boileau-Despréaux (1636-1711) ή, σε ελληνικές μεταγραφές, Βοελαίου ή Μποελοῦ.¹² Μεταγράφω παρακάτω τους στίχους από το γαλλικό πρωτότυπο πιστά, για να φανεί πως η πρώτη έκδοση του «πειραματικού» ποιμηνικού έργου του Κ. Μάνου, πέρα από τα ορθογραφικά λάθη της, δεν είχε μεταβάλει απλώς μία υποτακτ. του πρωτότυπου σε απαρέμφ. (Ecrive > Ecrire), αλλά και είχε αλλοιώσει τον σατιρικό τόνο του πρωτοτύπου, μεταβάλλοντας το απαρέμφ. perdre σε απαρέμφ. του ρήματος prendre:¹³

[...] Ecrive qui voudra; chacun à ce métier
Peut perdre impunément de l'encre & du papier, [...]

2. Αδιερεύνητο γαλλόγλωσσο δίστιχο απαντά και στο τέλος (στ. 67-68) του έμμετρου, εβδομηντάστιχου προλόγου «Τοις εντευξομένοις» στο έντυπο έμμετρο σύνθεμα *Τα κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην*. Πόνημα ποιμηνικόν (1801) του Κωνσταντίνου Μάνου, που επανεκδόθηκε πρόσφατα σε άθλια, δυστυχώς, «φιλολογική» έκδοση από τον Αλ. Κατσιγιάννη.¹⁰ Η έκδοση αυτή όχι μόνο δεν επιχειρεί έρευνα για την προέλευση του «στίχου» (όπως δηλώνεται στο κείμενο, με την έννοια της στιχουργικής μονάδας, δηλ. ενός ομοιοκατάληκτου διστίχου), αλλά και δεν σχολιάζει την (αλλοιωμένη και από μνήμης, όπως θα δούμε παρακάτω) παράθεσή του, την αμέσως επακόλουθη (στ. 69-70) απόδοσή του στα ελληνικά και τον λόγο ύπαρξης του παραθέματος. Αποκαθιστώ, καταρχήν, αυτή την ανάλαφρα χιουμοριστική, και «απολογητική» για το ποιμηνικό «πόνημα» του συγγραφέα, αποστροφή προς τον αναγνώστη, με τις απαιτούμενες διορθώσεις και με εκσυγχρονισμό ορθογραφίας και στίξης:¹¹

[...] Εάν όμως το χλευάσεις τάχα ως συνοπτικόν,
προς ανθίστασήν σου λέγω ένα στίχον γαλ<λ>ικόν:
«Ecrire qui voudra; chacun à ce métier
peut prendre impunément de l'encre et du papier.»

As συγγράφει όστις θέλει· πας τις ατιμωρητή
εις αυτήν την τέχνην έχει και μελάνην και χαρτί.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αθήνα, «Ερμής», ¹1989, «Ιστός», ²1996. Απ' όσο ξέρω, το ουσιαστικοποιημένο επίθετο μικροκυματού εξακολουθεί να παραμένει αθησαύριστο στα λεξικά.

2. Βλ., πρόχειρα, <https://sarantakos.wordpress.com/2009/11/24/googlis/> («Εσείς γκουγκλάρετε, γκουγκλίζετε ή γκουγκλεύετε»), όπου, όμως, δεν βλέπω να συζητούνται και αντίστοιχα νεόκοπα ουσιαστικά (π.χ. γκουγκλιστής, γκουγκλευτής κ.τ.ό.).

3. Για μερικά από τα περιστατικά αυτά βλ. Γ. Κεχαγιόγλου «“Άλτρος κάβος κονταρέμο(υ)ς” : η βαβελική αναζήτηση μιας επανερχόμενης παπαδιαμαντικής αναφοράς», *Μικροφιλολογικά* 15 (Άνοιξη 2004) 13-19, και «A los cabos contaremos»; Μια άλλη σφαρδίστικη-λαντινική δυνατότητα για το χατζηασλινοπαπαδιαμαντικό αίνιγμα», *Μικροφιλολογικά* 16 (Φθινόπ. 2004) 14. Είμαι σίγουρος πως τόσο εγώ όσο και ο πρεσβύτερος φίλος Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος οφείλουμε ένα ειλικρινές «gratias ago» σε όσους μας προσγείωσαν κάπως στη νέα εποχή.

4. Για άλλες πηγές του κειμένου που έχουν προταθεί κατά καιρούς, όχι πάντα με πειστικότητα, βλ. κυρίως L. Brad-Chisacof, «Un portrait robot de l'Anonyme de 1989», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11 (1995-1996) 99-118, και Ν. Μαυρέλος, «Η Επαρχία της Ανωπάρκτου». *Είδη, Διακείμενα, Γλώσσα και Νεοτερική Ιδεολογία στην Αληθή ιστορία («Ανώνυμος του 1789»), Αθήνα, Σοκόλης-Κουλεδάκης, 2014, όπου και η ως τότε βιβλιογραφία.*

5. Βλ. εδώ στην Εικ. 1, επάνω τμήμα (= σ. 22 του μόνου γνωστού αντιτύπου), σκαναρισμένη από τη φωτοαναστατική έκδοση Ο Ανώνυμος του 1789. Φωτομηχανική ανατύπωση από το μοναδικό σωζόμενο αντίτυπο (Βιβλιοθήκη Κ. Θ. Δημαρά), Αθήνα 1998 (ανάτυπο από τα Πρακτικά: Ευρωπαϊκό Πολιτιστικό Κέντρο Δελφών, Διεθνές Συμπόσιο Από τον Διαφωτισμό στις επαναστάσεις: ο Ρήγας και ο κόσμος του, Δελφοί 25-28 Ιουνίου 1998). Πρώτη «φιλολογική» έκδοση (με σποραδικές παραδρομές): Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, «Ερμής», ¹1977, ²1980, ³1983, σσ. 417-428 (και, ειδικά για το τετράστιχο, σ. 425). Χρηστική φιλολογική επανέκδοση με εκσυγχρονισμένη ορθογραφία και στίξη: Γ. Κεχαγιόγλου, *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος*, τ. 2, Θεσσαλονίκη, Ι.Ν.Σ., ¹2001, σσ. 778-786 (βλ., ειδικά για το τετράστιχο της σ. 784, και νεοελληνική απόδοσή του στη σ. 1495 του Γλωσσarium).

6. Βλ. Στ. Αθήνη, *Όψεις της νεοελληνικής αφηγηματικής πεζογραφίας 1700-1830, Ο διάλογος με τις ελληνικές και τις ξένες παραδόσεις στη θεωρία και στην πράξη*, Αθήνα, Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2010, σσ. 47-53, 58, 106 σημ. 112, 204, 353-354, 424-425.

7. Lorezzo, *anecdote sicilienne*, Paris 1767 (φωτοαναστ. ανατύπ.: Fr.-Th.-M. de Baculard d'Arnaud, *Ceuvres*, τ. 3, Genève, Slatkine reprints, 1972, σσ 1-98).

8. Βλ., π.χ., ανάμεσα στις ψηφιοποιημένες εκδόσεις έργων του Baculard d'Arnaud: *Épreuves du sentiment*, Par M. D'Arnaud. Tome quatrième, Maestricht 1776, σσ. 119-262, ειδικότερα σ. 203: «Quatrième romance», στ. 17-20 (βλ. εδώ Εικ. 2, κάτω τμήμα). Για βιβλιογράφηση ή συμπόληση άλλων εκδόσεων του κειμένου από το 1767 ως τις αρχές του 19ου αι. βλ. και στο <https://ccfr.bnf.fr/portailccfr/jsp/public/index.jsp>

9. Από τα οποία το δεύτερο, ένα ομοιοκατάληκτο δίστιχο στη σ. 29 της πρώτης έκδοσης (ό.π., σημ. 5), εμφανίζεται γραμμένο καταλογάδην και «ενσωματωμένο» μέσα στο πεζό κείμενο (βλ. εδώ, Εικ. 1, κάτω τμήμα). Το παραθέτω μεταγραμμένο εκσυγχρονιστικά: «[...] ο νους μου κατεσάτισε, και η καρδιά μου 'σπλαβώθη [αναπαιστ. ημιστ., που θα μπορούσε ίσως να διορθωθεί σε «και η καρδιά μ' 'σπλαβώθη»], / μέλος μου δε δεν έμεινε οπού να μη 'πληγώθη [...]. Αν δεν πρόκειται για έμμετρο αυτοσχεδιασμό του «ανώνυμου» συγγραφέα, η προέλευση του διστίχου θα μείνει ανεξακρίβωτη, όσο δεν διαθέτουμε ένα πλήρες corpus του γνωστού έντυπου και χειρόγραφου υλικού των λεγόμενων «μισμαγιών» και των υπόλοιπων, μεμονωμένων και μη, ποιημάτων/τραγουδιών της επο-

ΤΑ ΚΑΤΑ ΚΛΕΑΝΘΗΝ

ΚΑΓ

'ΑΒΡΟΚΟΜΗΝ

ΠΟΝΗΜΑ ΠΟΙΜΕΝΙΚΟΝ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΜΑΝΟΥ

'Ανελεύσει τε και σπουδή
πρός τήν εν φίλω έκδοσιν

ΕΝ ΒΟΥΔΑ,

Τύπος τοῦ κατ' Ὀυγκλίαν Βουδαῖ Παιδαγωγίου
1801.

Εάν ὄμοι τὸ χλευάσεις τάχα ὡς συνοπτικόν,
πρὸς ἀνθίστασίν σου λέγω ἕνα στίχον γαλιεόν.
Ecrire qui voudra chacun à ce métier
peut prendre impunément de l'encre et du papier.
As συγγράφει ὁ τις θέλει, πᾶς τις ἀτιμωρητὴ,
εἰς αὐτὴν τὴν τέχνην ἔχει καὶ μελάνην καὶ χαρτί.

Εικ. 3 («Τα κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην»)

SATIRES

DV SIEVR D***

PARIS,

SATIRES.

*Ecrivez qui voudra; chacun à ce métier
Peut perdre impunément de l'encre et du papier,
Vn Roman, sans lésser les loix ny la coutume,
Peut conduire un Héros au douzième volume;*

Eix. 4 («Satires»)

Η σάτιρα αυτή ξαναπιάνει και αναπτύσσει περισσότερο το θέμα της Έβδομης Σάτιρας, δηλ.: «[...] pourquoi s'adonner à ce vil jeu de la satire? Il [ο Boileau] y dialogue avec son propre esprit, lui reprochant ce penchant, mais lui laissant ensuite la parole pour faire valoir que la satire est moins grave que la médisance (parce que moins hypocrite), que tout le monde a bien le droit d'avoir une opinion (et de l'exprimer), et qu'au final, la satire n'a pas de pouvoir dommageable réel.» Για όλη τη σειρά των δώδεκα Σατιρών (πρωτοδημοσ. 1666 κ.ε.), που αποτέλεσαν αντικείμενο έντονης πολεμικής, βλ., πρόσφατα, [https://fr.wikipedia.org/wiki/Satires_\(Boileau\)](https://fr.wikipedia.org/wiki/Satires_(Boileau)) και τα άρθρα των P. Debailly, «Nicolas Boileau et la Querelle des Satires», *Littératures classiques* 68 (2009) 131-144, και L. Stambul, «La querelle des Satires de Boileau et les frontières du polémique», *Littératures classiques* 81 (2013) 79-90.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Χειρόγραφα της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού από τη συλλογή της οικογένειας Λάππα*

Διερευνώντας τη χειρόγραφη παράδοση του υστερομεσαιωνικού Χρονικού των Ιωαννίνων, αναζητήσαμε ένα μεταγενέστερο χειρόγραφο στο οποίο, σύμφωνα με μια παλαιότερη μαρτυρία, παραδιδόταν το κείμενο αυτό,¹ που αποτελεί μια σημαντική πηγή για την ιστορία του Δεσποτάτου της Ηπείρου.² Τον χειμώνα του 2006-2007 εντοπίσαμε πράγματι το χειρόγραφο στη μικρή συλλογή χειρογράφων της οικογένειας Λάππα στην πόλη των Ιωαννίνων.³

Η πολύκλαδη οικογένεια Λάππα έλκει την καταγωγή της από τη Δρόβιανη της Βορείου Ηπείρου και από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα είχε συγγενεύσει με την επίσης επιφανή βορειοηπειρωτική (από την Πρεμετή) οικογένεια Δούκα.⁴ Ο δι-

κηγόρος Ιωάννης Β. Λάππα (1861-1936), απόφοιτος της Ζωσιμαίας Σχολής των Ιωαννίνων με σπουδές νομικής στη Γαλλία, διετέλεσε διερμηνέας του γαλλικού προξενείου των Ιωαννίνων (1887-1919) και στη συνέχεια ανέλαβε το αξίωμα του προξενικού πράκτορα της Γαλλίας στην πόλη. Κατά τον πόλεμο του 1912-1913 οργάνωσε στο σπίτι του κρυπτογραφική υπηρεσία και μέσω εμπιστων πρακτόρων διακινούσε πληροφορίες προς το ελληνικό στρατηγείο για τη στρατιωτική κατάσταση στην Ήπειρο.⁵

Οι δύο εγγονές του, Ευφροσύνη και Ανδρονίκη Μιχαήλ Λάππα, που κατοικούν σήμερα στα Ιωάννινα, έχουν στην κατοχή τους τη βιβλιοθήκη (με σημαντικά παλαιά βιβλία) και το οικογενειακό αρχείο, το οποίο, εκτός από τα παλαιά οικογενειακά έγγραφα (διαθήκες, συμβόλαια κ.ά.), έντυπα μονόφυλλα της καποδιστριακής και οθωνικής περιόδου, περιλαμβάνει και μια μικρή συλλογή χειρογράφων. Πρόκειται κυρίως για ολιγόφυλλα και αστάχιστα χειρόγραφα τεύχη, που χρονολογούνται στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και αποτελούν απτές μαρτυρίες για την παιδεία στην πόλη των Ιωαννίνων κατά την περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, στα χρόνια πριν από την επανάσταση.⁶ Τέσσερα από τα σχεδόν άγνωστα αυτά χειρόγραφα, στα οποία παραδίδονται κατά κύριο λόγο (εκτός από ένα) δημοσιευμένα κείμενα, παρουσιάζουμε στη συνέχεια. Τα χειρόγραφα της συλλογής δεν είχαν αριθμηθεί και αριθμήθηκαν από εμάς με σκοπό τη δημοσίευση της περιγραφής τους. Με τον αριθμό 1 αριθμήθηκε το χειρόγραφο στο οποίο παραδίδεται το Χρονικό των Ιωαννίνων και τα υπόλοιπα ηπειρωτικά μεταβυζαντινά κείμενα.⁷

1. (2) Χαρτ., φφ. 11, 15, 30 x 10, 50, δεύτερη δεκαετία 19^{ου} αιώνα. φφ. 1^ς-6^ς Ιωάννου Βηλαρά, Πάτερ άγιος ή ό άθεος, 2, φφ. 6^ς-8^ς Ιωάννου Βηλαρά, Η Άμαρτία, 3, φφ. 9^ς-11^ς, Ιωάννου Βηλαρά, Ό λογιώτατος ή ό Κολοκυνθούλης.⁸

Ο αντιγραφείας του χειρογράφου ταυτίζεται με τον αντιγραφείας του χειρογράφου 1 της συλλογής Λάππα,⁹ πιθανόν τον συγγενή της οικογένειας Αδάμ Δούκα-Ζώτογλου.¹⁰ Πρόκειται για έναν από τους παλαιότερους μάρτυρες της χειρογράφης παράδοσης των κειμένων και ένα από τα δύο γιαννιώτικα χειρόγραφα που περιέχουν τα κείμενα αυτά [τα πεζά του Ιωάννη Βηλαρά] μαζί με πολλά άλλα, τα οποία, όπως σημείωσε ο ίδιος, αξιοποίησε ο Βρανούσης για την έκδοσή τους.¹¹

2. (3) Χαρτ., φφ. 4, 20, 50 x 15, 00, δεύτερη δεκαετία 19^{ου} αιώνα. φφ. 1^ς-3^ς, Ανωνύμου Κωμωδία έπονομαζομένη Ζαγορίσιος Ταρτούφος και διηρημένη είς πράξεις τρείς.

Αριθμούνται 75 δεκαπεντασύλλαβα ομοιοκατάληκτα δίστιχα (140 στ.). Προτάσσεται υπόθεση (φ. 1):

Ό Ζαγορίσιος ούτος Ταρτούφος, μιμητής του άρχαίου εκείνου Ταρτούφου διά τόν όποιον έγραψεν ό Μολιέρος άναδεχθείς τό άρχιερατικόν σχήμα, έμεταχειρήσθη από όργανον τών άισχρών και φαυλοβίων έπιθυμιών του, γεμάτος από ύπόκρισιν πλανά τόν λαόν, γεμάτος δόλον έξαπατά καλογραίαν τινα και ούτως καταβασανίζεται υπό τινος Εύφροσύνης, καθημένης είς τήν περιοχήν Σιαράβας, τήν όποιαν διά μυρίων άγυρτικών του μέσων, και πρό πάντων διά τινος Νάκου, άπολαμβάνει.

Στο τέλος (φ. 3) προστίθεται η σημείωση: ό ποιητής γνωστός τοίς φίλοις και αυτόπτης τής ποιητικής ταύτης ύλης. Ο αντιγραφείας του χειρογράφου ταυτίζεται με τον αντιγραφείας του χειρογράφου 1 της συλλογής, πιθανόν τον Αδάμ Δούκα-Ζώτογλου. Το σατιρικό στιχούργημα παραμένει μάλλον αδημοσίευτο.

3. (4) Χαρτ. φφ. 21, 18,30 x 11,60, δεύτερη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα. φφ. 1^ο-11^ο, Αωνύμου Ωδή ἐπινίκιος τῶν Ρώσων, φφ. 12^ο-17^ο Σημειώσεις στο κείμενο,¹² φ. 18^ο: Ἐκ τῆς ἄρκτου ὠδ' ἔλθοῦσα / ἀγαπητῇ τοῖς πᾶσι μουσα (αρχή στιχουργήματος);).

Ο (αντι)γραφείας του στιχουργήματος ταυτίζεται με τον Γρηγοράσκο Μπαλανίδη, συγγραφέα του Τροπαίου κατά των Κοπερνικιανών, που παραδίδεται στο αυτόγραφο χειρόγραφο 32 του Βυζαντινού Αρχαιολογικού (olim Δημοτικού Μουσείου).¹³ ταυτίζεται επίσης με τον (αντι)γραφεία του χειρογράφου 8 της βιβλιοθήκης Ευσταθίου Σκάρπα.¹⁴ Η γραφή του είναι η γνωστή δεξιοκλινής επισευρμένη των χειρογράφων και των εγγράφων του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα. Το χειρόγραφο αξιοποίησε ο Α. Βρανούσης για την έκδοση του στιχουργήματος.¹⁵

4. (5) Χαρτ. φφ. 35, 18,50 x 12, 50, αρχές 19^{ου} αιώνα. Τὰ κατὰ Κλεάνθη καὶ Ἀβροκόμη πόνημα ποιμενικὸν Κωνσταντίνου Μάνου σπουδῆ τῶν ἐνταῦθα δεσμιῶν τραγουδιστῶν συνδρομῇ πρὸς χρῆσιν τῶν φίλων ἐκδοθέν. Ἐν Τριεστῷ, Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Βάϊς 1802.¹⁶

Το αστάχωτο χειρόγραφο είναι αποτέλεσμα αντιγραφικής συνεργασίας τριών αντιγραφῶν: Α, φφ. 1-16, 19-21, Β, φφ. 16-18, 22-28, Γ, φ. 29. Η γραφή τους είναι η γνωστή δεξιοκλινής επισευρμένη των χειρογράφων και των εγγράφων των αρχών του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα. Ο δεύτερος μπορεί να ταυτιστεί με τον αντιγραφῆ των χειρογράφων αρ. 1, 2 και 3 της συλλογῆς, πιθανότατα τον Αδάμ Δούκα-Ζώτογλου. Πρόκειται για αντίγραφο της δεύτερης έκδοσης (Τεργέστη 1802) του πετυχημένου εκδοτικά ερωτικού στιχουργήματος του ελάχιστου γνωστού Φαναριώτη Κωνσταντίνου Μάνου (1777-1836)¹⁷ που πρωτοεκδόθηκε στη Βουδα το 1801 και (εκτός από την β' έκδοση της Τεργέστης) γνώρισε δύο ακόμη επανεκδόσεις, το 1811 πιθανότατα στην Κωνσταντινούπολη και στην Αθήνα το 1836.¹⁸

Εφόσον ο (αντι)γραφῆς τεσσάρων χειρογράφων της συλλογῆς (1-3, και ο Β στο 4) είναι ο ίδιος, ο οποίος ταυτίζεται πιθανότατα με τον μαθητή του Αθανασίου Ψαλίδα και συγγενή της οικογένειας Λάππα, Αδάμ Δούκα-Ζώτογλου (†1859),¹⁹ είναι πολύ πιθανόν ότι το σύνολο ή μέρος των χειρογράφων της οικογένειας Λάππα, μαζί με αρκετά από τα αρχαιακά τεκμήρια που διασώθηκαν στο αρχείο της, αποτελούν τμήμα των αρχαιακών καταλοίπων του, το οποίο περιήλθε στην κατοχή της μετά τον θάνατό του.²⁰ Φαίνεται ότι ο ελάχιστος γνωστός (αλλά επιφανής στην εποχή του) αυτός μαθητής του Αθανασίου Ψαλίδα μερίμνησε να συγκεντρώσει και να αντιγράψει κείμενα που ενδιέφεραν τον δάσκαλό του και κυκλοφορούσαν στην πόλη των Ιωαννίνων κατά τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Εκτός από το Χρονικό των Ιωαννίνων και τα άλλα μεταβυζαντινά ηπειρωτικά κείμενα που αντέγραψε από τη χρονογραφική συλλογή του δασκάλου του,²¹ αντέγραψε τα πεζά του Βηλαρά, το άγνωστο γιαννιώτικο σατιρικό αντικληρικό στιχουργήμα Ζαγορίσιος Ταρτούφος, και το έμμετρο μυθιστόρημα του Φαναριώτη Κ. Δ. Μάνου, το οποίο αντέγραψε σε συνεργασία με άλλους αντιγραφῆς από τη δεύτερη έντυπη έκδοσή του.

Στα χρόνια της γερμανοϊταλικής κατοχής, ανακάλυψε τα χειρόγραφα υπό δραματικές συνθήκες ο γιαννιώτης ερευνητής της μεσαιωνικής και οθωμανοκρατούμενης Ηπείρου και του Νεοελληνικού Διαφωτισμού Α. Βρανούσης (1921-1993). Στην εισαγωγή του στην έκδοση της Ωδῆς ἐπινικίου τῶν Ρώσων σημειώνει:

Ἦταν τα μαύρα χρόνια της Ιταλικῆς και Γερμανικῆς Κατοχῆς. Νεαρός φοιτητῆς τότε, εἶχα περάσει στην Αθήνα τον φοβερό χειμῶνα του 1941-1942 [...] και εἶχα αποσυρθεῖ στη γενέτειρά μου, τα Γιάννινα. Εκεί παρηγορούσαμε την πείνα και την απελ-

πίσια μας περιμένοντας να νυχτώσει και να συγκεντρωθούμε γύρω από κάποιο ραδιόφωνο, ν' ακούσουμε την ελληνική εκπομπή του Λονδίνου ή του Καΐρου [...] ο Κ. Σπέγγος, ένα βράδυ μάς άνοιξε κάτι παλιά χειρόγραφα που μελετούσε. Ἦταν ένα αντίγραφο του θρυλικού «Κουβαρά», της παλιᾶς τοπικῆς χρονογραφίας των Γιαννίνων. Θυμήθηκα αμέσως ὅτι ἤμουν μαθητῆς του Νίκου Βέη. Από την επομένη το πρωί πήγαινα κάθε μέρα στο αρχοντικό του Σπέγγου και αντέγραφα τον «Κουβαρά». Μετά τον «Κουβαρά» ἦλθαν κι ἄλλα χειρόγραφα, ἔπειτα ἄλλα, (αργότερα ἔμαθα ὅτι ὅλ' ἀνήκαν στο αρχεῖο του Μιχ. Λάππα), και μια μέρα η Ωδὴ ἐπινικίου τῶν Ρώσων.²²

Η ανεύρεση από τον Βρανούση των χειρογράφων της συλλογῆς Λάππα τον χειμῶνα του 1942-43, όταν είχε πια αποσυρθεῖ στα Γιάννινα, και ιδιαίτερα του αποσπάσματος εκ του Κουβαρά στο πρώτο χειρόγραφο της συλλογῆς, σηματοδότησε την αφετηρία των ερευνητικῶν ενδιαφερόντων του και οδήγησε στη συγγραφή της διδακτορικής διατριβῆς του για την παράδοση των χρονικῶν της μεσαιωνικῆς και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου.²³ Αργότερα, σε επιστολή του προς τον Μιχαήλ Ιω. Λάππα, ο οποίος του είχε παραχωρήσει για μελέτη στην Αθήνα το χειρόγραφο 1, ἔγραψε:

Ἀξιότ. Κύριε Λάππα, ἀγαπητὲ καὶ πολὺτιμὲ φίλε!

Σᾶς εἶμαι βαθύτατα εὐγνώμων γιὰ τὸ χειρόγραφο ποὺ μοῦ ἐμπιστευθήκατε. Σᾶς τὸ ἐπιστρέφω μὲ τὶς θερμότερες εὐχαριστίες. Τὸ ἔβγαλα ὀλόκληρο σὲ μικροφίλμ και σὲ φωτογραφίες (σᾶς στέλνω μία γιὰ δείγμα – εἶναι ἀνώτερες τοῦ πρωτοτύπου!). Αὐτὸ βέβαια δὲ μειώνει τὴν ἀξία τοῦ θησαυροῦ ποὺ κατέχετε, ἐνῶ ἐξασφαλίζει τὴ διάσωσή του ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἀπεικταῖον εἰς τὸ μέλλον... Τὰ πανομοιότυπα τοῦ χειρογράφου σας ποὺ δημοσιεύω ὡς δείγμα στὸ βιβλίο μου (σὲ χαρτὶ illustration ἐκτὸς κειμένου) θὰ εἶναι τώρα ἀντάξιο τῶν ἄλλων χειρογράφων [...] Εὐχαριστῶ καὶ πάλιν θερμότατα.

Μὲ πολλὴν ἐκτίμησιν
Α. Βρανούσης²⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Θερμές ευχαριστίες εκφράζω και από τη θέση αυτή στις ευγενείς κυρίες Ευφροσύνη και Ανδρονίκη Μ. Λάππα που ανταποκρίθηκαν θετικά στο αίτημά μου για έρευνα στο οικογενειακό τους αρχείο και μου επέτρεψαν την περιγραφή και τη δημοσίευση των χειρογράφων της συλλογῆς τους.

1. Α. Ι. Βρανούσης, Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου. Εκδόσεις και Χειρόγραφα, Ιωάννινα 1962, σσ. ε'-στ', 141. Βλ. και Γ. Χ. Σούλης (Βιβλιοκρισία), Αθήνα 54 (1950) 344 [= Ανατ. Γ. Χ. Σούλης, Ιστορικά μελετήματα. Βυζαντινά, Βαλκανικά, Νεοελληνικά, Αθήνα 1980, σ. 344].

2. Για το κείμενο, του οποίου ετοιμάζουμε την κριτική έκδοση, βλ. Δ. Σ. Γεωργακόπουλος, «Ο κώδικας Par. Suppl. gr. 252 και η πρώτη έκδοση του Χρονικού των Ιωαννίνων (Παρίσι 1820-1821)», στον τόμο Π. Γ. Αντωνόπουλος, Η. Α. Γιαρένης, Δ. Κ. Αγορίτσας (επιμ.), Λόγιοι και λογισύνη στο Βυζάντιο. Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του καθηγητή Κ. Ν. Κωνσταντινίδη. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 26 Οκτ. 2016, Θεσσαλονίκη 2019, σσ. 225-240· D. S. Georgakopoulos, "The Despots of Ioannina and Albanians according to the Author of the Chronicle of Ioannina" (1367-1399), στον τόμο Chr. Stavrakos (ed.), Epirus Revisited. New Perceptions of its History and Material Culture. From the Thematic Session "Epirus Revisited" of the 23rd International Congress of Byzantine Studies, Belgrade, 22-27 August 2016 [Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization – 16], Brepols Turnhout 2020, σσ. 225-240, και Δ. Σ. Γεωργακόπουλος, «Το Χρονικό των Ιωαννίνων και η συνέχειά του στον κώδικα Oxon. Aedis Christi gr. 49», στον τόμο Ι. Ε. Τζαμτζής, Χ. Σταυράκος, Π. Γ. Αντωνόπουλος (επιμ.), Αρετήν την καλλίστην. Σύμμεικτα προς τιμήν Καλλιόπης (Κέλλυς) Α. Μπουρδάρη, Αθήνα 2021, σσ. 1415-1431.

3. Δ. Σ. Γεωργακόπουλος, «Απόσπασμα εκ του Κουβαρά σε χειρόγραφο της συλλογῆς Λάππα: ένα νέο χειρόγραφο του Χρονικού των Ιωαννίνων», Από Φωνῆς. Επιστημονική Επετηρὶς Ἑλληνικῆς και Οθωμανικῆς Παλαιογραφίας 5 (2015) 39-54, όπου πρώτη παρουσίαση του χειρογράφου.

4. Π. Αραβαντινός, *Βιογραφική συλλογή λογίων της τουρκοκρατίας*. Εισαγωγή - Επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά, Ιωάννινα 1960, σσ. 56-58.

5. Ελ. Ι. Νικολαΐδου, *Το αρχείο Ιωάννου Λάππα και Αντιγόνης Τζαβέλλα (1912-1913) και η απελευθέρωση των Ιωαννίνων*, Ιωάννινα 1975, σ. 6, σημ. 1.

6. Για την παιδεία στα Ιωάννινα βλ. την πρόσφατη τεκμηριωμένη μελέτη του Κ. Πέτσιου, «Ονομάτων επίσκεψις: Φιλοσοφία και επιστήμες στην πόλη των Ιωαννίνων κατά τον 18^ο αιώνα. Νέα στοιχεία», στον τόμο *Η πνευματική κίνηση στα Ιωάννινα τον 18^ο αι. και η παρουσία του Ευγενίου Βούλγαρη*. Πρακτικά του Β' Πανεπιστημιακού Συνεδρίου. Παρασκευή 8 - Σάββατο 9 Απριλίου 2016, Ιωάννινα 2018, σσ. 25-136.

7. Γεωργακόπουλος, ό.π. (σημ. 3), σσ. 41-45.

8. Α. Ι. Βρανούσης, *Οι Πρόδρομοι*, Αθήνα 1956, σσ. 296-310.

9. Βλ. και Γεωργακόπουλος, ό.π. (σημ. 3), σσ. 45-47.

10. Ο Αδάμ Δούκας-Ζώτογλου, «τελειόφοιτος της Καπλανείου σχολής των Ιωαννίνων γενόμενος ότε εξερράγη η Ελληνική Επανάσταση μετέβη εις την Ελλάδα και αγωνισθείς στρατιωτικώς και ακολούθως ως πολιτικός ηυδοκίμησε κατά πάσαν εποχήν κατέχων υψηλάς πολιτικάς θέσεις, και τουτούς απεβίωσε το 1859», σύμφωνα με τον Αραβαντινό, ό.π. (σημ. 4.), σ. 56. Βλ. επίσης Γ. Γαζή, *Λεξικόν της Επαναστάσεως και άλλα έργα*. Ιστορικά σημειώσεις εις το Λεξικόν. Εκδοτική επιμέλεια Α. Βρανούσης, Ιωάννινα 1971, σ. 14.

11. Βρανούσης, ό.π. (σημ. 7), σ. 290.

12. Α. Ι. Βρανούσης, «Ωδή επινίκιος των Ρώσων. Ελληνικό στιχούργημα του 1812», *BNJ* 21 (1971-1974) 287-331.

13. Για τον λόγο και το έργο του βλ. Γ. Π. Παπαγεωργίου, *Ένα αγνοημένο χειρόγραφο χριστιανικής αστρονομίας. Το Τρόπαιον κατά των Κοπερνικιανών του Γρηγοράσκου Μπαλανίδου*, Ιωάννινα 1994, σσ. 87-89.

14. Βλ. την περιγραφή του χειρογράφου από τον Δ. Ράιο, *Χειρόγραφα και σκιές χειρογράφων από το ανατολικό Ζαγόρι*, Ιωάννινα 2006, σσ. 307-311 (στη σ. 315 φωτογραφία φύλλου του χειρογράφου).

15. Βρανούσης, ό.π. (σημ. 12), σημ. 300.

16. Αλ. Κατσιγιάννης, *Κωνσταντίνου Μάνου, Τα κατά Κλεάνθη και Αβροκόμην. Πόνημα ποιμεικόν (1801)*. Έκδοση, επιμέλεια, εισαγωγή, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2020.

17. Για τον συγγραφέα και το έργο του βλ. Κατσιγιάννης, ό.π., 20-39, και Γ. Π. Σαββίδης, «Δύο βιβλικά στιχουργήματα του Κωνσταντίνου Μάνου», *Μολυβοκονδυλοπελεκητής* 5 (1995-1996) 256-259.

18. Για τις εκδόσεις του κειμένου βλ. Κατσιγιάννης, ό.π. (σημ. 14), σσ. 15-20.

19. Βλ. Αραβαντινός, ό.π. (σημ. 4), σ. 56 και *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ηλίου*, Στ', 180.

20. Πιθανότατα μέσω του αδελφού του (;) Δημητρίου Ζώτογλου, το όνομα του οποίου καταγράφεται στο εξώφυλλο του χειρογράφου 1 της συλλογής, για το οποίο βλ. Γεωργακόπουλος, ό.π. (σημ. 3), σσ. 48-49. Το όνομα Δημήτριος Ζώτογλου μαρτυρείται σε δημοσιευμένα γιαννιώτικα έγγραφα των μέσων του 19^{ου} αιώνα. Βλ. Φ. Σεγκούνη, «Ανέκδοτος αλληλογραφία των Ζωσιμάδων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 8 (1933) 75 και Ελ. Ι. Νικολαΐδου, «Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής και κοινοτικής ζωής στη μητροπολιτική επαρχία των Ιωαννίνων (1830-1840)», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 12 (1991) 147. Την ταύτιση αυτή, του αντιγραφέα των χειρογράφων με τον Αδάμ Δούκα-Ζώτογλου, ενισχύει και η ύπαρξη στο οικογενειακό αρχείο της οικογένειας Λάππα αρχαιακών τεκμηρίων της καποδιστριακής και οθωνικής περιόδου κατά την οποία μαρτυρείται ότι δραστηριοποιήθηκε πολιτικά ο παλαιός αυτός συγγενής της.

21. Βλ. Γεωργακόπουλος, ό.π. (σημ. 3), σσ. 42-45.

22. Βλ. Βρανούσης, ό.π. (σημ. 12), σσ. 305-306.

23. Βλ. Βρανούσης, ό.π. (σημ. 1), σσ. ε'-στ'.

24. Η επιστολή εντοπίστηκε στο αρχείο της οικογένειας Λάππα και δημοσιεύεται με την άδειά της.

Δημήτρης Σ. Γεωργακόπουλος

Η Πάπισσα του Ροΐδη και ο Pope Joan του Lawrence Durrell

Η αντικατάσταση του ονόματος του συγγραφέα με το όνομα του μεταφραστή στα εξώφυλλα της αγγλικής μετάφρασης της Πάπισσας του Lawrence Durrell καταγγέλλεται κατά καιρούς σαν ένα πρωτοφανές παράδειγμα μεταφραστικής πλαστογραφίας που θα έπρεπε κάποτε να αποκατασταθεί.¹ Στην πραγματικότητα, η μετάφραση που παρουσιάζεται σαν έργο του Durrell είναι όντως δουλειά του Durrell: μια κακή αντιγραφή μιας κακής μετάφρασης από την κουτσορεμένη έκδοση Βασιλείου² του έλληνα μετανάστη στον Άγιο Φραγκίσκο T. D. Kriton (Τιμολέοντα Δ. Κουρκουλάκη), που τυπώθηκε στην Αθήνα το 1935 σε 1000 αντίτυπα από τον εκδοτικό οίκο του Κώστα Γκοβόστη.³ Το 1936 οι νεολαίοι της 4^{ης} Αυγούστου καινε σε άουτο ντα φε όλα τα βιβλία και το αρχείο του Γκοβόστη, εξαφανίζοντας ουσιαστικά το βιβλίο απ' την κυκλοφορία.

Τον Νοέμβριο του 1946 ο Durrell γράφει στον Γιώργο Κατσιμπάλη ότι σκοπεύει να μεταφράσει την Πάπισσα, ζητώντας του πληροφορίες για το βιβλίο και τον άνθρωπο,⁴ και πριν μαρκαρεί για την Αργεντινή τον Οκτώβριο του 1947, αφήνει στον ατζέντη του στο Λονδίνο Curtis Brown τα τυπογραφικά δοκίμια της πρώτης εκδοχής της μετάφρασης, την οποία ξεσηκώνει κυριολεκτικά από την ξεχασμένη μετάφραση Κουρκουλάκη, με εντολή να διορθωθούν από τον Θεόδωρο Στεφανίδη. Οι διορθώσεις συμφωνούνται δι' αλληλογραφίας μεταξύ Ρίο ντε Τζανέιρο, Κόρδοβας και Λονδίνου,⁵ και η μετάφραση, διακοσμημένη από 16 αριστουργηματικά χαρακτηριστικά του διάσημου χαρακτή John Buckland-Wright, τυπώνεται το 1947 για λογαριασμό του εκδοτικού οίκου Rodney, Philips & Green με τίτλο *The Curious History of Pope Joan*.⁶ Τυπογραφικό δοκίμιο της διορθωμένης μετάφρασης σώζεται στη Βρετανική Βιβλιοθήκη.⁷ Η μετάφραση είναι αφιερωμένη στον Bernard Burrows, πρώην προϊστάμενο του Durrell στη Βρετανική Πρεσβεία του Καΐρου,⁸ και τη γυναίκα του Ines, κόρη του συνδιοκτήτη των *Times* John Walter, και περιλαμβάνει τη μετάφραση της κύριας αφήγησης, πρόλογο του Durrell, στον οποίο περιγράφεται η γένεση του βιβλίου στην οйнаποθήκη του Ελληνικού Προξενείου της Γένοβας, και 51 σημειώσεις εκτός κειμένου του ίδιου. Στη Βρετανική Βιβλιοθήκη σώζεται επίσης ένα ομότιτλο προσπέκτους που κυκλοφορεί στις αρχές του 1948,⁹ στο οποίο, εκτός από τη γενική έκδοση, διαφημίζεται και μια αριθμημένη έκδοση πολυτελείας κόστους 5.5 £ od. net. Σε επιστολή προς τον Στεφανίδη από την Κόρδοβα, ο Durrell δίνει οδηγίες να σταλούν μερικά αντίτυπα του προσπέκτους στον Κατσιμπάλη, για να διανεμηθούν σε πλούσιους έλληνες συλλέκτες, «όπως ο εκατομμυριούχος Τρικόγλου στο Κάιρο» και σημειώνει ότι το «Βρετανικό Συμβούλιο Αθηνών θα μπορούσε να αγοράσει ένα αντίτυπο για τη Βιβλιοθήκη του». Το 1947 η μετάφραση της Πάπισσας είναι για τον Durrell ένα κείμενο ελάχιστον σημασίας: μια *Minor Mythology*, όπως την περιγράφει ο φίλος και βιογράφος του Richard Pine,¹⁰ που γράφεται από κάποιον προκειμένου να καλυφθούν τα έξοδα ενός διαζυγίου ή τα δίδακτρα των παιδιών του. Το 1947 ο Durrell είχε ανάγκη να καλύψει τα έξοδα του διαζυγίου από την πρώτη του γυναίκα Nancy Myers.

Λόγω χρεοκοπίας του εκδοτικού οίκου Rodney, Philips & Green, αρχές του 1948, η έκδοση ματαιώνεται μέχρι το 1953, όταν μετά την κάθοδό του στην Κύπρο ο Durrell την ανασύρει από τα συρτάρια του και την αναθεωρεί,¹¹ προ-

Pope Joan

κειμένου να χρησιμοποιήσει την Πάπισσα στον πόλεμο προπαγάνδας των μυστικών βρετανικών υπηρεσιών, στον οποίο συμμετέχει μόλις πατήσε πόδι στο νησί. Η καινούργια εκδοχή που κυκλοφορεί το 1954 με τίτλο *Pope Joan. A Romantic Biography*¹² είναι αφιερωμένη στον Κατσίμπαλη, που περιγράφεται στην κατακλείδα του αναθεωρημένου προλόγου σαν «ένας γίγαντας των ελληνικών γραμμάτων», «ένας νέος Dr. Johnson», «ένας από τους καλύτερους συνομιλητές του κόσμου» κτλ., ο οποίος μια ωραία ημέρα του 1939, χτυπώντας με τη θρυλική μαγκούρα του τη βιτρίνα ενός βιβλιοπωλείου, όπου ένα αντίτυπο του βιβλίου «ζάρωνε σιγά σιγά κάτω από το φως του ήλιου», βάζει στον Durrell την ιδέα να μεταφράσει την Πάπισσα. Η σκηνή είναι καλά μελετημένη και μνημονεύεται συχνά στη σχετική βιβλιογραφία,¹³ διαφεύδεται όμως από την προ-

αναφερθείσα επιστολή του προς Κατσίμπαλη τον Νοέμβριο του 1946.

Ο αντιπρόσωπος Τύπου *in pectore* της αποικιακής κυβέρνησης διατυμπανίζει τις φιλικές του σχέσεις με τους «αθηναϊκούς λογοτεχνικούς κύκλους», πολύτιμο εφόδιο για την κατάληψη και την κάλυψη της θέσης, που υπογραμμίζεται στην αίτηση του διορισμού του.¹⁴ Στο ίδιο μήκος κύματος είναι και η αντικατάσταση των χαρακτηρισμών του John Buckland-Wright με το αινιγματικό πορτρέτο ενός θηλυπρεπούς *Pope Joan*, με φαλάκρα, ονειροπαρμένη έκφραση, και γυναικεία τοξωτά χείλη, που εμφανίζεται στην προμετωπίδα της νέας έκδοσης. Ένας πνευματώδης υπαινιγμός διά χειρός Oscar Epfs, καλλιτεχνικό ψευδώνυμο του ερασιτέχνη ζωγράφου Lawrence Durrell, για τις υποτιθέμενες ομοφυλοφιλικές σχέσεις του αρχιεπισκόπου Μακαρίου, φήμες τις οποίες διακινούσαν εκείνη την εποχή οι μυστικές βρετανικές υπηρεσίες, ακολουθώντας μια πάγια τακτική, προκειμένου να τον σπιλώσουν.¹⁵

Τον Νοέμβριο του 1953 ο Durrell στέλνει στον ομοεθνή του Austen Harrison, στον οποίο αφιερώνει τα *Πικρολέμονα*, ένα τυπογραφικό δοκίμιο του υπό αναθεώρηση *Pope Joan* λέγοντας: «Σου έστειλα ένα δοκίμιο του *Pope Joan*· θα σε διασκεδάσει κι άλλες φορές θα σε βαριεστήσει. Θα μπορούσε να είναι τόσο καλύτερο – ένα τυπικά ελληνικό βιβλίο με τον τρόπο του: ένα σωρό χαμένες ευκαιρίες»¹⁶ [η υπογράμμιση δική μου]. Χαμένες ευκαιρίες εκείνη την εποχή ήταν τα συντάγματα μαϊμού που προσέφερε το Foreign Office για τη λύση του Κυπριακού. Τον Δεκέμβριο του 1954 ξαναγράφει στον Austen Harrison: «Γσαλάκωσαμε πραγματικά [We have really dented] το καπέλο-καμινάδα του Αρχιεπισκόπου με μία ή δύο από τις τούρτες μας, κι αν οι εργατικοί δεν έρθουν στα πράγματα και οι Tories δεν κάνουν πίσω, κερδίζουμε εύκολα τον επόμενο γύρο».¹⁷ Το 1954, η Πάπισσα είναι για τον Durrell μία από τις πολλές τούρτες που εκτοξεύονται από τον ίδιο και τους φίλους του της M16 κατά του καπέλου του Αρχιεπισκόπου.

Στην επανέκδοση της μετάφρασης το 1960¹⁸ το πορτρέτο του θηλυπρεπούς *Pope Joan* απαλείφεται, αλλά στο εντυπωσιακό ντύμα του βιβλίου το όνομα του

Ροΐδη επισκιάζεται από το όνομα του Durrell, που δεσπόζει με τεράστιους χαρακτήρες ως «συγγραφέας του Αλεξανδρινού Κουαρτέτου». Από το 1974 και μετά, χωρίς ν' αλλάξει ένα γιώτα στο κείμενο της μετάφρασης του 1947, ο *Pope Joan* παρουσιάζεται ως «μετάφραση-διασκευή»,¹⁹ εκτοπίζοντας τελείως το όνομα του Ροΐδη από τα πολύχρωμα εξώφυλλα, και σαν να μην έφτανε αυτό, στις περιγραφές των εκδόσεων στον κεντρικό κατάλογο της Βρετανικής Βιβλιοθήκης ο Ροΐδης παρουσιάζεται ως ...contributor.

Αν ληφθεί υπόψη ότι, με τις ευλογίες της ακαδημαϊκής κριτικής ένθεν και ένθεν του στενού της Μάγχης, η *Minor Mythology* του Durrell διαβάζεται από χιλιάδες ανύποπτους αναγνώστες που διαβάζουν Durrell και νομίζουν ότι διαβάζουν Ροΐδη, ενώ χρησιμοποιείται σαν κείμενο αναφοράς από σπουδαίες Σχολές Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών, η «πρωτοφανής πλαστογραφία» του Durrell είναι δύσκολο ή αδύνατο να αποκατασταθεί. Αν κάτι μπορεί και πρέπει να αποκατασταθεί, τουλάχιστον σε ακαδημαϊκό επίπεδο, είναι το κείμενο, το οποίο στην παρωδία Κουρκουλάκη-Durrell στραπατσάρεται βάρβαρα. Μια ιδέα του τί συμβαίνει δίνεται από την ακόλουθη, μη εξαντλητική, αντιβολή εδαφίων του ελληνικού πρωτοτύπου (Ροΐδης, Άπαντα 1, Ερμής, 1978) με αντίστοιχα εδάφια της μετάφρασης Durrell, ξαναμεταφρασμένα στη νεοελληνική (έκδ. Verschoyle, 1954). Για περισσότερη ευκολία του αναγνώστη, τα ολισθήματα των Κουρκουλάκη-Durrell επισημαίνονται με πλάγιους χαρακτήρες.

1.

P. 114: Από του μέσου άρχονται συνήθως οι επικοί ποιηταί· ταυτό ποιούσι και οι μυθιστοριογράφοι, όσοι τας δεκατόμους τύχας των Πόρθων και των Αράμιδων παραγγέλλουσιν υπομισθίω εφημερίδι να ονομάση, «αριστοτελική αδεία» εποποιίας.

D. 15: Ο επικός ποιητής αρχίζει συνήθως στο μέσο του καθετί. Οι μυθιστοριογράφοι, τείνουν να κάνουν συνήθως το ίδιο πράγμα – και περίπου, το ένα δέκατο των έργων τους μπορεί να χαρακτηριστεί πεζή ποίηση.

2.

P. 114: ...αν ήξευρεν Εβραϊκά και εφόρει λινούν πουκάμισον και γαλανάς κνημίδας [bas bleu]

D. 15: ...αν γνώριζε Εβραϊκά κι αν φορούσε ή όχι λινή φούστα και κάλτσες.

3.

P. 127: Μη φοβηθείς ούτε το επώνυμον του Αγίου Παχωμίου παξιμάδιον το οποίον μόνον αι ανόητοι τρώγουσιν ούτε τον νυκτερινόν κώδωνα...

D. 29: Μη φοβηθείς το ξερό παξιμάδι που ο Άγιος Παχώμιος παρανόμασε ψωμί για καλόγριες.

4.

P. 134: Ότε αι βασίλισσαι ύφαινον τους χιτώνας των συζύγων, αι δε παρθένοι έμενον έτη ολόκληρα εις τα δώματα των φρουρίων περιμένουσαι την επιστροφήν του μνηστήρος.

D. 39: Όταν οι βασίλισσες ύφαιναν χιτώνες για τους άνδρες τους και οι παρθένες περιμεναν για χρόνια στα ήσυχα δωμάτια των φρουρίων τους την επιστροφή των ερωμένων τους.

5.

P. 138: ...Διό λαβόντες, κατά την καλογερικήν συνήθειαν, το άκρον του ράσου μεταξύ των οδόντων όρμησαν κατά της πολυπαθούς ημών ηρωίδος.

D. 42: ...Έτσι, παίρνοντας τα ράσα με τα δόντια τους, όπως είναι η έκφραση μεταξύ καλόγερων, όρμησαν κατά της πολύ άτυχης ηρωίδος μας.

6.

P. 142: ...Εν τούτοις η κόμη της πτωχής Ιωάννας έμενεν ακτένιστος και οι οδόντες αργοί.
D. 46: ...Εντωμεταξύ τα μαλλιά της άτυχης κοπέλας έμεναν ακτένιστα και τα δόντια ακαθάριστα.

7.

P. 151: ...περί την πέμπτην ώρα της νυκτός, ότε ο κώδων προσεκάλεσε τας παρθένους εις τον όρθρον,
D. 55: ...κατά τις πέντε το απόγευμα όταν το σήμαντρο κάλεσε όλες τις άλλες παρθένες σε προσευχή,

8.

P. 154: ...αλλ' εκείνος επέμενεν και εις το εδάφιον του Δευτερονομίου αντέττατεν την γνώμην του Ωριγένους.
D. 57: ...αλλά εκείνος επέμενε να την πιέζει με την βοήθεια του Δευτερονομίου και τη γνώμη του Ωριγένη.

9.

P. 158: ...έτρεχον περί τον κήπον αναζητούντες ιεράκιον [βοτάνι] προς φυγάδευσιν των δαιμόνων.
D. 61: ...τρέχανε μέσα στον κήπο ψάχνοντας να βρουν ένα γεράκι να διώξει τους διαβόλους.

10.

P. 174: ...φονεύοντες τους χοίρους των, κλέπτοντες τα παιδιά, αναγκάζοντες τους δούλους να αγιάζωσι το Σάββατον και να εργάζονται την Κυριακήν, πωλούντες ως κτήνη τους απειθούντας ή βαπτίζοντες τα τέκνα των, και αυτάς ακόμη των αρχιερέων τας παλλακίδας επιχειρούντες ενίοτε να εβραϊζώσιν.
D. 80: ...φόνευαν τους χοίρους τους, έκλεβαν τα παιδιά τους, ανάγκαζαν τους δούλους τους να τηρούν το Σάββατο σαν άγια ημέρα και να δουλεύουν την Κυριακή, πούλαγαν τους ανυπάκουους ως δούλους, βάφτιζαν θέλοντας και μη τα παιδιά τους και πολλές φορές έφταναν στο σημείο να βαφτίσουν τις παλλακίδες των επισκόπων.

11.

P. 185-186: Το πλοίον ήτο έτοιμον προς απόπλουν, εις δε τήν παραλίαν ευρίσκετο προσδεδεμένον ακάτιον, αναμένον την επιστροφήν του πλοιάρχου, πορευθέντος εις αντάμωσιν του ανταποκριτού αυτού Ιουδαίου, ίνα συμπληρώση το φορτίον. Μετ' ου πολύ εφάνη ο τίμιος ούτος θαλασσινός ακολουθούμενος υπό οκτώ ναυτών κρατούντων μάστιγα εν τη δεξιά, διά δε της αριστεράς σχοινίον, εις του οποίου την άκραν ήσαν δεδεμένοι ανά ζεύγος, ως τρυγόνες, οι νεωστί αγορασθέντες δούλοι, δεκαέξ τον αριθμόν, εννέα άνθρωποι και επτά γυναίκες. Είπον δε άνθρωποι και ουχί άνδρες, διότι κατ' εκείνην την εποχήν ημφισβητείο ακόμη, αν ανήκωσιν εις το ανθρώπινον γένος αι γυναίκες, οι δε αρνούμενοι αυταίς την ανθρωπότητα επρότεινον τους τραγικούς αυτών έρωτας εν Αιγύπτω και τους ιππικούς εν Θεσσαλία, την γνώμην του Αριστοτέλους, την κακίαν των, την θυγατέρα του Αριστοξένου, ήτις είχε πόδας όνου, και το εδάφιον του Τωβίτ.
D. 91: Οπωσδήποτε η γαλέρα ήταν έτοιμη να αποπλεύσει και στην αποβάθρα ένα ακάτιο περίμενε την επιστροφή του ιδιοκτήτη. Είχε πάει για μια τελευταία κουβεντούλα [chat] με τον Ιουδαίο ατζέντη του σχετικά με τη συμπλήρωση του φορτίου. Ύστερα από λίγο, αυτός ο έγκριτος γερο-θαλασσοπόρος εμφανίστηκε ακολουθούμενος από οκτώ άντρες του. Στο δεξί του χέρι κράταγε ένα μαστίγιο από ακατέργαστο δέρμα, στο αριστερό την άκρη ενός σχοινιού στο οποίο ήταν δεμένοι, ανά ζεύγος σαν τρυγόνια, μερικοί

νεοαποκτηθέντες δούλοι, δεκάξι τον αριθμό. Εννέα ανθρώπινα όντα κι επτά γυναίκες (λέω «ανθρώπινα όντα» κι όχι άντρες σκόπιμα, γιατί εκείνη την εποχή αμφισβητείο ακόμη αν οι γυναίκες ανήκαν ολωσδιόλου στο ανθρώπινο γένος. Σε εκείνους που έτειναν να τις στερήσουν αυτό το δικαίωμα άρεσε να υπαινίσσονται τις Αιγύπτιας γυναίκες οι ερωτικές στάσεις των οποίων ήταν kam-like [Kamasutra] ή εκείνους τους όχι λιγότερο περιέργους ιππικούς εραστές στη Θεσσαλία, την κακία των γυναικών γενικά, την κόρη του Αριστόξενου, που είχε οπλές γαϊδάρου, και το εδάφιο του Τωβίτ.

12.

P. 188: ...ότε οι τρεις οδοιπόροι παραμείψαντες το Ποικίλον [όρος] εισήλθον εις την πόλιν του Αδριανού.
D. 94: ...καθώς οι τρεις ταξιδιώτες μπήκαν στην πόλη του Αδριανού χωρίς να γυρίσουν πίσω τους να κοιτάξουν την Ποικίλη.

13.

P. 202: Εν τούτοις υπερβάντες τον Πύργον των Ανέμων και την αγοράν ένθα είδον μετά θαυμασμού άρχοντας και επισκόπους οφωνίζοντας τα επιούσια πράσα έφθασαν εις την Ποικίλην Στοάν...
D. 107: Ο Φρουμέντιος και η Ιωάννα συνέχισαν την πορεία τους, μετά τον παλαιό Πύργο των ανέμων, προς την αγορά. Εδώ είδαν με κατάπληξη άρχοντες και επισκόπους μαζεμένους γύρω από τους πάγκους να ψωνίζουν τα ημερήσια πράσα τους. Τέλος έφτασαν στην κεντρική στοά...

14.

P. 203: Η Ιωάννα εγειρόμενη άμα τη αυγή ανέπνεε μετ' αγαλλιάσεως τας πρωινάς αναθυμιάσεις του βουνού, ήμελγε τας αίγας μη υπάρχοντος ακόμη του νόμου καθ' όν απαγορεύετο το άμελγμα εις τους μοναχούς ως εμπνέον πονηράς επιθυμίας.
D. 108: Η Ιωάννα ξυπνώντας την αυγή, απολάμβανε τη δροσιά της ανατέλλουσας μέρας αρμέγοντας τις γίδες. (Ο κανόνας που απαγόρευε στους καλόγερους να πίνουν γάλα, επειδή αυτό ενέπνεε πονηρές επιθυμίες δεν είχε ακόμη θεσπισθεί)

15.

P. 204: ...ο δε Φρουμέντιος, ου μόνον κρέας την Παρασκευή αλλά και ξύλο καθ' ημέραν ήθελε φάγει χάριν της Ιωάννας.
D. 109: ...και ο Φρουμέντιος τώρα, όχι μόνο έτρωγε κρέας την Παρασκευή, αλλά και μια ταπεινή πίτα θα έτρωγε κάθε μέρα προς χάρη της Ιωάννας.

16.

P. 206: Κατά τους ηθολόγους, η απόλαυσις είναι του έρωτος ο τάφος.
D. 111: Κατά τους ηθικολόγους η απόλαυση είναι ο τάφος του έρωτα.

17.

P. 209: Κατά τον Αθήναιο ο έρωσ και ο βήχας, ή ο βηξ, αν αρχαίεις αναγνώστα, είναι τα μόνα πράγματα, άτινα δεν δύνανται να κρυβώσι. Το κατ' εμέ (αν μοι συγχωρήται να έχω γνώμην εναντίαν της των μεθυσμένων Δειπνοσοφιστών) φρονώ απεναντίας ότι ουδέν υπάρχει ευκρυπτότερον αυτού, τού έρωτος δηλ. και ουχί του βήχα, οσάκις ούτος ευτυχεί.
D. 114: Κατά τον Αθήναιο τα δύο μόνο πράγματα που δεν μπορούν να κρυφτούν είναι ο έρωτας κι ένας βήχας. Αλλά εγώ (αν μου επιτρέπεται να έχω αντίθετη γνώμη από αυτούς τους μέθυσους που συζητάν φιλοσοφία γευματίζοντας) σκέφτομαι διαφορετικά. Τίποτε δεν μπορεί να κρυφτεί καλύτερα από τον έρωτα όταν ευτυχεί.

18.

P. 211: Το πλοίον ήτο ιταλικόν ανήκον εις τον επίσκοπον της Γενούης Γουλιέλμον τον Ελάχιστον.

D. 116: Το πλοίο ήταν ιταλικό, ανήκον εις τον επίσκοπον της Γενεύης Γουλιέλμο τον Ελάχιστο.

19.

P. 214: Νέα ποιμενίς διέβη μετ' ολίγον προ αυτού, έχουσα στάμνον γάλακτος επί της κεφαλής και κομβολόγιον κολλυρίων εις την χείρα. Ταύτην κράξας επρογεύθη ευθύμως.

D. 119: Λίγο μετά, μια νεαρή βοσκοπούλα πέρασε μπροστά του με μια στάμνα γάλα στο κεφάλι κι ένα μπουκέτο λουλούδια στο δεξί της χέρι. Την φώναξε κοντά του και την απόλαυσε στα γεμάτα.

20.

P. 219: Η παράδοσις της Ιωάννας ωμοιάζε τας φιλοξένους εκείνας οικίας του Αμβούργου, ένθα ευρίσκονται διά πάσαν γεύσιν κατάλληλα φαγητά, άνθη διά πάσαν όσφρησιν και γυναίκες όλας ομιλούσαι τας γλώσσας και ευχαριστούσαι τας ορέξεις. Πολλάκις η ημετέρα ηρώϊς άρχιζεν από της «Θεοδικίας» [Λάμπνιτς] και ετελείωνεν εις την μαγειρικήν. Αλλά την εποχήν εκείνην τα προϊόντα του ανθρωπίνου εγκεφάλου δεν ήσαν ακόμη διατεταγμένα εις τακτικά χωρίσματα, ως τα ερπετά εις τας φιάλας μουσείου. Μόνη επιστήμη υπήρχεν η Θεολογία έχουσα εκατόν ως ο Βριαρέως χείρας, τα πάντα περισφίγουσα εις τους κόλπους της και εν τούτοις ολόκληρος εις την ξανθοπλόκαμον κεφαλήν της ημετέρας ηρωίδος περιεχομένη.

D. 126-127: Η τεχνική των παραδόσεων της Ιωάννας θύμιζε έντονα εκείνη των ξακουστών μπουρδέλων του Αμβούργου όπου μπορεί να βρει κανείς φαγητό για κάθε γεύση, αρώματα για κάθε γούστο και γυναίκες που μιλάνε όλες τις γλώσσες και χορταίνουν κάθε όρεξη. Πολλές φορές η ηρωίδα μας άρχιζε με «Την Κρίση του Θεού» και τέλειωνε με την τέχνη της μαγειρικής. Εκείνη την εποχή, βλέπετε, οι διαδικασίες του ανθρωπίνου εγκεφάλου δεν ήταν καταγραμμένες και τακτοποιημένες έτσι ώστε να μπορούν να τις απορροφούν κατώτερα ταλέντα. Δεν είχαν ακόμη ταξινομηθεί σαν ερπετά στις φιάλες ενός μουσείου. Η Θεολογία ήταν κυριολεκτικά η μοναδική επιστήμη και είχε όπως ο Βριαρέως, εκατό χέρια για να προσελκύει τα στοιχεία της καθημερινής ζωής. Και η ηρωίδα μας είχε πια πλήρη γνώση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Διασκευάζοντας την Πάπισσα Ιωάννα», Το Βήμα, 19.12.2004· Μυρτώ Λοβέρδου, «Πάπισσα Ιωάννα: Ο Ροΐδης χαμένος στη μετάφραση», Το Βήμα, 15.7.2014· Γιώργης Γιατρομανωλάκης, «Η Πάπισσα Ιωάννα ως Π.Ο.Π.», Το Βήμα, 16.7.2014· Δ. Τζιόβας, Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας. Από την ερμηνεία στην ηθική, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2017, σσ. 213-215.

2. Εμμανουήλ Δ. Ροΐδου, Η Πάπισσα Ιωάννα, με βιογραφικά και κριτικά Προλεγόμενα Αρίστου Καμπάνη, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Γ. Ι. Βασιλείου, 1935.

3. E. Roidis, *Papissa Joanna*, Translated from the original Greek by T. D. Kriton, Athenai, Govostis.

4. Sharon Avi, *Sketch of a Greek Correspondence: Lawrence Durrell and George Katsimbalis*, Deus Loci NS6, International Lawrence Durrell Society, 1998, σ. 12.

5. Τέσσερις σχετικές επιστολές του Durrell προς Στεφανίδη σώζονται στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας: University of California, Los Angeles, Department of Special Collections *Correspondence Lawrence Durrell-Theodore Stephanides*, Collection 637, Box No. 1.

6. *The Curious History of Pope Joan*. Translated out of the modern Greek of Emmanuel Royidis by Lawrence Durrell and illustrated by John Buckland-Wright. London, Rodney, Philips & Green, 1947.

7. Shelfmark: Durrell 65/3.

8. Βλ. Richard Norton Taylor, "Sir Bernard Burrows, Masterly British Diplomat at the center of world crises and spy scandals", *The Guardian*, 17.5.2002.

9. General Reference Collection Cup 21.g.3 (63)

10. Richard Pine, *Lawrence Durrell's 'Minor Mythologies'*. Lecture given at the Durrell' School of Corfu, 5 June 2007 και Richard Pine, *Lawrence Durrell's Minor Mythologies in Minor Mythologies as Popular Literature*, Appendix B: Cambridge Scholars Publishing 2018, σσ. 411-423.

11. Στη Βρετανική Βιβλιοθήκη σώζεται ένα τυπογραφικό δοκίμιο του 1953 της έκδοσης Derek Verschoyle.

12. *Pope Joan. A Romantic Biography* by Emmanuel Royidis, translated from the Greek by Lawrence Durrell, London, Derek Verschoyle, 1954.

13. Βλ. Δ. Τζιόβας, *Η πολιτισμική ποιητική της ελληνικής πεζογραφίας*, ό.π. (σημ. 1) και Avi Sharon, «Making a new myth of Greece: G. K. Katsimbalis as Anglo-Greek Maecenas», in *The British Council and Anglo-Greek Literary Interactions, 1945-1955*, Routledge 2018, σ. 114.

14. Βαρβάρα Παπασταύρου-Κορωνωτάκη, «Εύνοστος, Στοιχεία από το πέρασμα του Γιώργου Σεφέρη στην Αλεξάνδρεια», *The New Griffon* 6 (2003) 14-17.

15. Robert Holland, *Britain and the Revolt of Cyprus 1954-1959*, Clarendon Press 1999, σ. 118 και Stephen Dorril, *M16: Inside the Covert World of Her Majesty's Service*, Simon & Schuster 2002, σ. 556.

16. *Letters of Lawrence Durrell to Austen Harrison*, edited by David Roessel, *Deus Loci*, The Lawrence Durrell Journal NS3, 1994, σ. 10.

17. Ό.π., σ. 19.

18. *Pope Joan. A Romantic Biography* by Emmanuel Royidis, translated from the Greek by Lawrence Durrell, London, Andre Deutsch, 1960.

19. Lawrence Durrell, *Pope Joan*. Translated and adapted from the Greek of Emmanuel Royidis, New York, Penguin, 1974 και Lawrence Durrell, *La Papesse Jeanne*. Récit traduit de l'anglais par Georges Belmont et Hortense Chabrier, Buchet/Chastel 1974.

Παναγιώτης Γεροντόπουλος

Αλέξ. Μωραϊτίδης, ο μαΐστορας των λογοτεχνικών ειδών

Είναι κοινός τόπος – το γράφει και το Δελτίο Τύπου της αποφινής εκδήλωσης¹ – ότι ο Μωραϊτίδης σκιαστήκε από τον Παπαδιαμάντη, έζησε στη βαριά σκιά του, όπως έχει γράψει εύστοχα ο Δημαράς για τον Παλαμά και τη σχέση του με τους άλλους ποιητές της γενιάς του 1880. Πράγματι, έτσι είναι: ο Μωραϊτίδης είχε την ατυχία να βρεθεί στον δρόμο του ο Παπαδιαμάντης και να σκιαστεί το ταλέντο του, όπως ένας άξιος επιστήμονας, καλλιτέχνης ή αθλητής βρίσκει μπροστά του έναν ανεπανάληπτα χαρισματικό συνάδελφο. Χωρίς αυτόν θα ήταν πρώτος, εξαιτίας αυτού πέρασε σε δεύτερη μοίρα. Γι' αυτό η κατοπινή τύχη του Μωραϊτίδη συνοψίζεται στην εξής απόφανση του Τέλλου Άγρα (γραμμένη κάπου μέσα στη δεκαετία του 1930): «Διαβάζομε συνήθως Μωραϊτίδη, αφού ήδη έχομε διαβάσει Παπαδιαμάντη. Κ' είναι φυσικό. Δεν είναι όμως και τόσο φυσικό το ότι κι ο ίδιος αποφάσισε να γράψη τις σκιαθιτικές ηθογραφίες του ύστερ' από τον Παπαδιαμάντη. Γιατί βέβαια άρχισε κατόπι από εκείνον, από τα 1888, εσυνέχισε σ' όλα τα χρόνια της μεγάλης δόξας του πρώτου κ' εσταμάτησε στα 1907, ολίγο πριν από το θάνατο του Παπαδιαμάντη».² Η πραγματικότητα είναι βέβαια κάπως διαφορετική για τα πρώτα χρόνια της συγγραφικής διαδρομής του Μωραϊτίδη, συγκριτικά με τον Παπαδιαμάντη: Ο Μωραϊτίδης ήταν αυτός που πρώτος φιλοξένησε τη Σκιάθο στη νεοελληνική γραμματεία με τις «Εικόνες» των Χριστουγέννων και της Πρωτοχρονιάς (στο τέλος του 1884 και στην αρχή του 1885 στην εφ. Αχρόπολις) και οπωσδήποτε ήταν γνωστότερο και σημαντικότερο συγγραφικό όνομα έως τις αρχές της δεκαετίας του 1890, αλλά πολύ γρήγορα ο άλλος Αλέξανδρος, ο Παπαδιαμάντης, τον σάρωσε στο πέρασμά του.

Ο Μωραϊτίδης απλώθηκε σε πολλά είδη λόγου, λογοτεχνικά και γραμματειακά, σε ευρύτητα αξιοζήλευτη, που σπάνια τη συναντούμε. Και, όπως θα προσπαθήσω να σας δείξω στη συνέχεια, γνώριζε τις συμβάσεις των ειδών και γνώριζε την τέχνη να αναπροσαρμόζει τον ίδιο θεματικό πυρήνα στις ανάγκες των διαφορετικών κειμενικών ειδών. Γιατί αναμφισβήτητα ήταν τεχνίτης, μάστορας, μαΐστορας. Αν του έλειψε αυτό το απροσδιόριστο κάτι παραπάνω που είχε ο Παπαδιαμάντης (ούτε οι κριτικοί της εποχής μπορούσαν με ακρίβεια να το προσδιορίσουν και γι' αυτό χαρακτηρίζαν τα έργα του φυσικά φαινόμενα), διέθετε σίγουρα τέχνη, μαστοριά: ήξερε να γράφει και γνώριζε καλά πώς στήνεται ένα μυθιστόρημα, ένα διήγημα, μια νουβέλα, μια τραγωδία, μια κωμωδία, ένα μονόπρακτο, μια ταξιδιωτική εντύπωση (ταξίδια, περιγραφές, εντυπώσεις θέτει ως υπότιτλο στην εξάτομη σειρά των περιηγήσεων *Με του βορρά τα κύματα*) και πολλά είδη του δημοσιογραφικού λόγου, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.

Γιατί είναι αλήθεια ότι άσκησε την τέχνη του σε σπάνια ποικιλία λογοτεχνικών και ευρύτερα γραμματειακών ειδών: Ξεκίνησε, όπως πολλοί νέοι φανατικοί για γράμματα, της εποχής του, με θεατρικά έργα διεκδικώντας τις δάφνες και τα βραβεία των ποικίλων διαγωνισμών. Αν λογαριάζω καλά, έγραψε (δεν τα δημοσίευσε όλα) δεκαεπτά θεατρικά έργα, εκτενέστερα και συντομότερα, ιστορικές τραγωδίες, κωμωδίες, δίπρακτα και μονόπρακτα θεατρικά (από το 1872 με τον *Μιχαήλ Κομνηνό Β'*, *Δεσπότη της Ηπείρου*, έως το 1896 με τον *Χαμάρετο*). Καθώς έχω δίπλα μου την *Αρετή Βασιλείου*, ειδική στα θεατρικά του Μωραϊτίδη, δεν προχωρώ ούτε καν σε αναφορά των τίτλων. Αξίζει μόνο να αναφέρω εδώ πως από κάποιες ενδείξεις (τα σατιρικά έντυπα κάθε εποχής είναι ίσως από τις καλύτερα πληροφορημένες πηγές) πρέπει να του προσθέσουμε ένα ακόμη, δέκατο όγδοο στη σειρά, μια κωμωδία με τον τίτλο «Πιστή». Στο περίφημο Δραματικό διαγωνισμό του «Παρνασσού» το 1877, αυτόν που προκάλεσε την καταδικαστική απόφαση του Ροΐδη, ο Μωραϊτίδης πρέπει να συμμετείχε με δύο έργα, το ένα η τραγωδία «*Η Κόρη της Λίμνου*» (το ξέραμε) και το άλλο η κωμωδία «Πιστή».³

Επιδόθηκε ασφαλώς και στην ποίηση: ποιος νέος της εποχής του δεν το επιχείρησε; Έχουν καταγραφεί γύρω στα τριάντα ποιήματα (από το 1873 έως το 1883), αλλά σίγουρα θα λανθάνουν και μερικά ακόμη στις εφημερίδες της εποχής, σε ημερόβια περιοδικά και σε ετήσια ημερολόγια.

Έγραψε τρία μυθιστορήματα, τον *Δημήτριο τον Πολιορκητή*, που τον τύπωσε το 1876 και συζητήθηκε αρκετά, και άλλα δύο, ιστορικά αφηγήματα περισσότερο αλλά και με αρκετή μυθοπλασία, το «*Η Άλωσις της Κωνσταντινούπολεως*. Ιστορική αφήγησης» και το «*Λέων ο Ίσαυρος ο πρώτος εικονομάχος βασιλεύς της Κωνσταντινουπόλεως*», και τα δύο δημοσιευμένα σε συνέχεια στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, την άνοιξη του 1903 το πρώτο, το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του 1905 το δεύτερο.

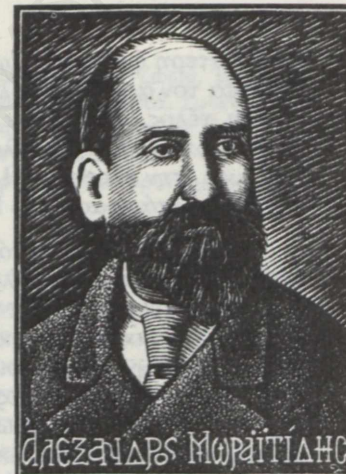
Δημοσίευσε επίσης τριάντα διηγήματα, αυτά στα οποία οφείλει κυρίως τη φήμη του, πολλά στα όρια της νουβέλας. Σε αυτά θα πρέπει να προσθέσουμε και άλλα τρία που δεν είναι βιβλιογραφημένα, και γι' αυτό ξέφυγαν από την προσοχή των μελετητών.⁴ Πριν στραφεί στο ηθογραφικό διήγημα, στις θαλασσογραφίες του, στα σκιαθίτικα και αθηναϊκά αφηγήματα, είχε ξεκινήσει με μυ-

θολογικά/ιστορικά αφηγήματα, το «*Πώς κατήντησεν ο Ζεὺς ἀπὸ Θεὸς νὰ γίνῃ πλανήτης*», το «*Ἡ Δάφνη*» και το «*Σελίς ἐκ τῆς ἀρχαίας ἱστορίας*» (αυτό με το ψευδώνυμο Σφιγξ), και τα τρία δημοσιευμένα στο *Προφητικὸν ἡμερολόγιον ἀλλιῶς Καζαμίας* του Κορομηλά, των ετών 1876, 1877 και 1882 (σσ: 9-15, 79-89 και 82-86 αντίστοιχα). Θύει και αυτός στον νεοκλασικισμό που επιβάλλεται στην Αθήνα τις δεκαετίες του 1860 και 1870. Περισσότερο ιδεολογικό ενδιαφέρον έχει το πρώτο. Στους παραπάνω αριθμούς διηγημάτων πρέπει να συμπεριλάβουμε μερικές «*Εικόνες*» των Χριστουγέννων, της Πρωτοχρονιάς και των Φώτων, που κινούνται στα όρια του διηγήματος.

Από εκεί και πέρα, έχει γράψει εκατοντάδες «*Ταξείδια*», «*Περιγραφές*», «*Εντυπώσεις*». Κυρίως από το καλοκαίρι του 1888 κ.ε., όταν, πριν επιστρέψει από τη διετή διαμονή του στη Σκιάθο, επισκέπτεται την Κωνσταντινούπολη και το Άγιον Όρος, ταξίδια που σχεδόν εθιμοτυπικά επαναλαμβάνει πολλές φορές, εντάσσοντας στη διαδρομή του και τη Χίο και τη Σμύρνη. Και αργότερα, στις αρχές της δεκαετίας του 1900, πραγματοποιεί ταξίδια στους Αγίους Τόπους αλλά και στο εσωτερικό της Ελλάδας (στα ορεινά της Αττικής, στο Καρπενήσι, στη Θήβα, στη βόρεια Πελοπόννησο και αλλού). Και εδώ όμως πρέπει να κάνουμε προσθήκες, γιατί στην πραγματικότητα τις ταξιδιωτικές αυτές εντυπώσεις τις είχε ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του 1870 (κάποιες είναι γνωστές, έχουν καταγραφεί από τον Φραγκούλα, άλλες όχι), ως δημοσιογραφικές αποστολές στην Κόρινθο για το κυνήγι ενός θησαυρού, στην Ύδρα (πήγε και ξαναπήγε) και πιθανότατα στη Μάνδρα και στα Μέγαρα, ιδιαιτέρα στα τελευταία με το διάσημο πανηγύρι τους. Τα περισσότερα από αυτά τα συμπεριέλαβε ο ίδιος στα *εξάτομα Με του βορρά τα κύματα*, αρκετά όμως παραμένουν ανέκδοτα.

Εκατοντάδες επίσης δημοσιογραφικά άρθρα, κοινωνικά ή θρησκευτικά, χρονογραφήματα, επιφυλλίδες, σημειώματα, παρεμβάσεις, επιστολές ή όπως αλλιώς χαρακτηρίσουμε τα ποικίλα δημοσιεύματά του, τα οποία δημοσιεύει ενυπόγραφα, ψευδώνυμα ή ανυπόγραφα στις εφημερίδες. Αρκετά ακόμη παραμένουν ακατάγραφα, παρά τη μεγάλη βιβλιογραφική ανασκαφή του Φραγκούλα. Πρόσθεσα μερικά για τη δράση του στη δεκαετία του 1890, αλλά υπάρχουν πολλά ακόμη και από την πρώτη περίοδο.⁵ Μεγάλο ενδιαφέρον, για παράδειγμα, έχουν κάποιες ανταποκρίσεις που στέλνει από τη Σκιάθο τον Αύγουστο του 1879 (στην *Εφημερίδα* του Κορομηλά, 14 και 18 Αυγούστου), για τις εκλογές στο νησί και κυρίως για μια καταστρεπτική πυρκαγιά, με πολλά σημεία για τη γεωγραφία της Σκιάθου (βουνά, τοπωνύμια κ.ά.), για τα «*αποβράσματα της θαλάσσης, τα καλούμενα γιαλόξυλα*», για τον δήμαρχο Γεωργιάδη και τον δημοτικό πάρεδρο Δ. Βαλάρα κ.ά.

Παραμένοντας στον χώρο των εφημερίδων: έγραψε κοινοβουλευτικά πρακτικά, και θεωρείται ο εισηγητής του είδους στην Ελλάδα, μιμούμενος γαλλικά πρότυπα. Με τη σειρά του επηρέασε τον Μητσάκη, τον Παλαμά και άλλους.

Ξυλογραφία Γ. Μόσχος

Στην ύστερη φάση της ζωής του έγραψε εκκλησιαστικά υμνογραφήματα, δεκαεννέα τον αριθμό (ακολουθίες αγίων, παρακλητικούς ύμνους, τροπάρια) κ.ά.

Και, τέλος, μετέφρασε κείμενα από τα αρχαία ελληνικά (Ευθύφρων και Απολογία Σωκράτους του Πλάτωνα), από την εκκλησιαστική γραμματεία, από τα λατινικά (την ελεγεία «Η Βερενίκης κόμη» του Καλλίμαχου από τη σωζόμενη λατινική μετάφραση του Κάτουλου), από τον Βυγον κ.ά.

Αναμφισβήτητα, μεγάλη παραγωγή και εντυπωσιακή ποικιλία. Αυτό το άπλωμα σε ποικίλα είδη λόγου δεν ήταν ασυνήθιστο για γραφιάδες, ανθρώπους για τους οποίους η πένα κατάντησε προέκταση του χεριού τους, αλλά οπωσδήποτε τέτοιοι αριθμοί και τόση ποικιλία εντυπωσιάζουν. Απαιτεί όμως και γνώση και τέχνη, μαστοριά. Να ξέρεις τους κανόνες, τις συμβάσεις του κάθε είδους, να τους εφαρμόζεις ή να αίρεις πάνω από αυτούς και να πλάθεις νέα κειμενικά είδη. Και ο Μωραϊτίδης φαίνεται πως είναι άριστος γνώστης όλων αυτών των ζητημάτων. Ακόμη και στοιχειώδης γνώση των κειμένων του, ειδικά των διηγημάτων του, δείχνει ότι δεν τα αφήνει στην τύχη τους (δεν είναι από τους συγγραφείς που τα δίνουν προς δημοσίευση και αδιαφορούν πλέον για αυτά): στις επανεκδόσεις αλλάζει τους τίτλους, αναδιατάσσει σε κάποια τη δομή τους (π.χ. στον «Σκαλικάντζαρο»), ενώ τους ίδιους θεματικούς πυρήνες τους αξιοποιεί διαφορετικά, όταν αλλάζει γραμματειακό είδος: άλλες είναι οι συμβάσεις σε ένα επετειακό / επικαιρικό δημοσιογραφικό άρθρο και άλλες σε μια ταξιδιωτική εντύπωση, και έχω προσέξει ότι τα ζητήματα αυτά ο Μωραϊτίδης τα παίζει στα δάχτυλα. Σας θυμίζω άλλωστε πως είχε διευθύνει ο ίδιος μια σατιρική εφημερίδα στη δεκαετία του 1870, την Αγορά, ενώ αργότερα, έχοντας την απόλυτη εμπιστοσύνη του Γαβριηλίδη, διετέλεσε αρχισυντάκτης για δύο μισά μήνες της Εσπερινής Ακροπόλεως, την πρώτη φορά που δοκίμασε να τη βγάλει ο Γαβριηλίδης, το φθινόπωρο του 1888, όπου ο Μωραϊτίδης δημοσίευσε ανήμερα του Αγίου Νικολάου το διήγημα «Το θαύμα του Αγίου Νικολάου», αυτό που μετονόμασε κατόπιν σε «Των θαλασσών ο Άγιος». Άρα, τη δημοσιογραφική κειμενογραφία τη γνωρίζει άριστα.

Ζητήματα ειδολογικά τον απασχολούν από νωρίς, είναι άλλωστε φιλόλογος, τελειώνει τη Φιλοσοφική (έστω και με καθυστέρηση) με επίζηλη επίδοση και με επαίνους. Μάλιστα το καλοκαίρι του 1876, με αφορμή τη βράβεισή του για την τραγωδία Η καταστροφή των Ψαρών αλλά και τη λήψη υποτροφίας από τον Ν. Γ. Πολίτη για σπουδές στη Γερμανία, εφημερίδες της εποχής (και η Νέα Ημέρα της Τεργέστης, παρακαλώ!) προτείνουν να δοθεί αντίστοιχη υποτροφία και στον Μωραϊτίδη.

Τους προβληματισμούς του περί των κειμενικών ειδών τους βλέπουμε στο αβιβλιογράφητο κείμενο «Σελίς εκ της αρχαίας ιστορίας» (1881), που αναφέρεται στον αθηναίο δημαγωγό του 322 π.Χ. Στρατοκλή.⁶

Ο τελευταίος κατάψυχρος βορράς διεσκόρπισε και την τελευταίαν θαλπωρήν του φθινοπώρου και ήδη ευρισκόμεθα εν μέσω αγρίου χειμῶνος. Παγωμένος ως το κρυσθόν πνεύμα του Νοεμβρίου, άνευ συγκινήσεων και άνευ αναμνήσεων κλείομαι εν τω ευτελεί δωματίω μου, στηρίζων τους πόδας μου επί του πατώματος, τον αγκώνα επί του γραφείου μου και την κεφαλήν μου επί της χειρός και επιθεωρῶ το σκοτεινόν και άσημον παρελθόν. Αλλά φευ! ουδεμία ακτίς. Το σημειωματάριον του παρελθόντος μου ουδέν περιέχει άξιον να τεθῆ προ των ομμάτων των προσφιλῶν αναγνωστῶν.

Έγραφα ποτέ στίχους, αλλά κατατάσσονται μεταξύ των απτέρων ζῶων. Έγραφα δράματα, αλλά πού τολμῶ ενώπιον του Δε-Κάστρου να παραθέσω αυτά. Συνέγραφα μυθογραφήματα, αλλ' αυτά ουδέν διαφέρουσι των φλυαριῶν του ρήτορος Κῶστα.

Και όμως είναι ανάγκη να συνομιλήσω μετὰ των αναγνωστῶν μου.

Ποιητῆς λοιπόν δεν υπήρξα. Συγγραφεύς δεν υπήρξα, μυθιστοριογράφος δεν υπήρξα.

Τί υπήρξα λοιπόν;

Ξέρουμε επίσης ότι συχνά, το ανέφερα και παραπάνω, ίδιους θεματικούς πυρήνες αξιοποιεί σε έργα διαφορετικῶν ειδῶν. Τρανταχτό παράδειγμα, που δεν μας παίρνει ο χρόνος εδώ να το δούμε αναλυτικά, είναι το θέμα της Άλωσης της Κωνσταντινουπόλης. Το αξιοποιεί στην πεντάπρακτη τραγωδία Πόλεως της Άλωσης (υποβλήθηκε στον Λασσάνειο του 1888, αποσπάσματα δημοσίευσαν ο Ραμπαγάς και η Νέα Εφημερίς),⁷ αλλά και στην ιστορική αφήγηση, «μέγα εθνικό μυθιστόρημα» το λένε στην εποχή του, «Η Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως», Ακρόπολις, 9.3.1903-10.5.1903.

Αντίστοιχη περίπτωση και το «Τάξιμον».⁸ Ένα μεγάλο μέρος από την εκτενή αυτή νουβέλα, ολόκληρο το δεύτερο μέρος (32 σελίδες από τις 157 στην έκδοση Τριανταφυλλόπουλου) εκτυλίσσεται στο Άγιον Όρος, στη Μονή Κωνσταμονίου, στη μονή Βατοπεδίου, στη Μονή του Παντοκράτορος, με περιγραφές των μοναστηριῶν και του τόπου, που θα τις συναντήσουμε αργότερα σε ταξιδιωτικά του κείμενα.

Θα σταματήσω όμως σε μία περίπτωση – και θα τελειώσω με αυτή – που μου γέννησε και την ιδέα για την αποψινή ανακοίνωση. Πρόκειται για ένα επικαιρικό, επετειακό, εορταστικό κείμενο με τον τίτλο «Άσμα καινόν επί τη εορτή της 25 Μαρτίου», δημοσιευμένο στη Ακρόπολις, 25.3.1892, εσχεμμένα ανυπόγραφο από τον ίδιο τον συγγραφέα, και γι' αυτό μη βιβλιογραφημένο από τον Φραγκούλα. Στην αρχή πίστεψα ότι ήταν παπαδιαμαντικό (το καθαρά σκιαθίτικο θέμα, η γνωστή τοπογραφία και ανθρωπογεωγραφία, η συνεργασία με την Ακρόπολη, οι αποστροφές προς τον Γαβριηλίδη και κάποια στοιχείου θυμού και οξύτητας του αφηγητή με οδήγησαν εκεί), αλλά ο σχολαστικός έλεγχος της ταξιδιωτικής του Μωραϊτίδη με βεβαίωσαν ότι ήταν δικό του· γιατί αυτό το δημοσιογραφικό κείμενο ο Μωραϊτίδης το ανέπλασε, το προσάρμοσε στις συμβάσεις του είδους της ταξιδιωτικής εντύπωσης και το συμπεριέλαβε τριάντα και χρόνια αργότερα στον τέταρτο τόμο της σειράς Με του βορηά τα κύματα (Ι. Ν. Σιδέρης 1925), σσ. 50-54. Ας δούμε ένα απόσπασμα, το οποίο αφαίρεσε στη μορφή που το αναδημοσίευσε στα ταξιδιωτικά του (προχώρησε και σε άλλες αφαιρέσεις: έδωξε ένα επικαιρικό στιχούργημα, άγνωστο και αυτό, άλλαξε κάποιες πληροφορίες για πρόσωπα της Σκιάθου κ.ά.), όπου θίγεται και το ζήτημα των κειμενικών ειδῶν:

Άσμα καινόν επί τη εορτή της 25 Μαρτίου

Ήτο κατά τα 65 ή 66. Ήμην παιδίον. Είχομεν ανέλθει με άλλα παιδιά εις την μονήν της Ευαγγελιστρίας της Αγαλλιανούς εις ρωμαντικήν ρεμματιάν της πατρίδος μου. Είχομεν ξενοχτίσει εκεί σχεδόν χωρίς να κοιμηθῶμεν. Την επαύριον εξημέρωνε Μεγάλη Παρασκευή. Και την Μεγάλην Παρασκευήν ευωχήθημεν με αστακούς βραστόους σαλάτα και μαγειρευτούς με μάραθα, με σηπίας και με τευθίδας. Και ο οίνος ο μοςχάτος, το εξακουσμένον Αλυπιακόν, το οποίον παρωνομάσθη, νομίζω, ούτα, όχι

τόσον από τον αείμνηστον κατά το 21 ηγούμενον Αλύπτην, όσον διότι έκαμνε τους πίνοντας να διέρχωνται αλύτους τινάς ώρας, είχε διανεμηθή αφειδώς εις τους ευλαβείς πανηγυριστάς, τους ανεληθόντας εις την μονήν διά την χάριν της Παναγίας. Και ο αηδονόστομος ηγούμενος Θεόφιλος είχε φάλει διθυραμβικώς το Ευαγγελίζον γη χαράν μεγάλην, και εις το κελλίον του απολειτουργών εις τους συγκαίροντας αυτόν διά την εορτήν απήντα: «Άσατε τω Κυρίω άσμα καινόν, άσατε τω Κυρίω πάσα η γη».

Ητο Μεγάλη Παρασκευή, αλλ' ήτο και η εορτή του Ευαγγελισμού, η ΚΕ' Μαρτίου. Κατά το παλαιόν δε τυπικόν της Εκκλησίας η εορτή αύτη ουδέποτε μετετίθετο, αλλά συνεψάλλετο η ακολουθία της και την Μεγάλην Παρασκευήν και το Μέγα Σάββατον αν ήθελε συμπέση, όποτε και εγένετο κατάλυσις οίνου και ελαίου. Η περίστασις εκείνη μ' εδίδαξεν ότι η παιδρότης είναι υπερτάτη της κατηφείας, και αν, εις τα ανθρώπινα πράγματα, προς καιρόν συνήθως εκνικά η λύπη, τελειωτικώς όμως θριαμβεύει η χαρά! Άσατε τω Κυρίω άσμα καινόν!

Μέρα, που έπλασ' ο Θεός τον άνθρωπο, στην έκτη, και την εβδόμη, κάθησε να ξαποστάσ' ο Πλάστης. Και τη ματιά του φωτεινή την έρριξε στον κόσμο, κ' έπε με τ' άγιο στόμα του: «τί ώμορφα που είνε!»

Μέρα, που έφυγε ο Αδάμ μακράν του παραδείσου... που η Εύα η απόκοιτη δοκίμασε το μήλο· κατάφερε και τον Αδάμ (καθώς τον καταφέρει και πάντα, ως τα σήμερα) κ' εδάγκασεν ο έρμος!...

Μέρα, που Άγγελος λευκός με ένα ουράνιο κρίνο κατέβη και στην Μαριάμ έπε «Παρθένα, χαίρει!» κ' εκείνη το μυρίσθηκε, η πάναγνη παρθένα, κ' εγέννησ' άνθρωπο-Θεό, χαριτωμένη γένηα!

Μέρα, που βάλανε βουλή οι άνομοι Εβραίοι και τον Χριστό σταυρώσανε, τον πάντων βασιλέα και το Σαββάτο το βραδύ, την Κυριακή πριν φέξη, σαν την αυγούλα επρόβαλε Χριστός από το μήμα.

Μέρα που άγγελος της γης μ' ελευθερίας σημαία πατέρες έθνους και λαού έπε «Παρθένα, χαίρει!» και τη σημαία όλ' η Ελλάς την πήρε φυλαχτό της, κι απόχτησε τη λευτεριά, το θεϊκό όνειρό της!

Αλλά διατί, φίλε Γαβριηλίδη, αφού θέλεις να έχης κάτι τι φιλολογικόν εις το φύλλον της 25 Μαρτίου, διατί αποτείνεσαι προς ημάς τους σημερινούς, τους κρύους, και δεν κάμνεις ό,τι έκαμες κατά το 1884 - ενθυμείσαι; - ν' ανατυπώσης, δηλαδή, εκλεκτούς τινας στίχους του Σολωμού, του Σούτσου, του Ζαλακώστα και του Βαλαωρίτου, και προ πάντων την επίκλησιν εις την Παναγίαν, το αριστούργημα εκείνο του μεγάλου ημών ιεροκήρυκος, του Μηνιάτη;

Πού τώρα ενθουσιασμός; Πού έμπνευσις; Πού θερμότης αισθήματος; Ειξεύρεις, την στιγμήν ταύτην, οπού αγωνιώ διά να σου χαράξω τας γραμμάς ταύτας, ειξεύρεις, ειλικρινώς, πόσον μικρόν βλέπω τον εαυτόν μου, ως εις καθρέπτην, μέσα εις αυτά που σου γράφω; Και αντί να επικαλεσθώ το θεϊόν πνεύμα της ελευθερίας, το εμπνέον και θάλπον και ζωοποιούν τους μαχητάς και τους αιδούς και τους εθνικούς άνδρας εκείνους - οίτινες, καίτοι νεκροί, είνε ζωντανότεροι ημών των ζώντων σήμερα - μιμούμαι τον συνετόν εκείνον άνθρωπον του Ευαγγελίου, όστις έλεγεν εις τον Χριστόν: «Έξελθε απ' εμού, ότι ανήρ αμαρτωλός είμι, Κύριε». Διότι αισθάνομαι ενδομύχως την

αδυναμίαν τού να εξαρθώ εις το ύψος της υποθέσεως... Το πυρ, το οποίον εθέρμαινε την γενεάν εκείνην των ηρώων, αν τολμήσωμεν ημείς να το συνδαυλίσωμεν, αντί να μας θερμάνη, είναι φόβος μήπως μας κατακαύση! Ω, εάν ο Γερμανός δεν ύψωνε την σημαίαν της Επαναστάσεως, - εάν ο Γρηγόριος δεν μετρησιούτο επί της αγχόνης, - εάν ο Διάκος δεν εσουβλίζετο εις «το έρμο το Ζητούνι», - εάν ο Κολοκοτρώνης δεν κατέστρεφε τον στρατόν του Δράμαλη, - εάν ο Καραϊσκάκης δεν κατέκοπτε τας μυριάδας του Κιουταχή, - εάν ο Μιαούλης δεν κατετρόπωνε τους εχθρικούς στόλους, - εάν ο Κανάρης δεν επυρπόλει τας ναυαρχίδας, - εάν... εάν... δεν δύναμαι άλλως, ως τέκνον της παρουσίας γενεάς και ως άνθρωπος της εποχής του ΙΘ' αιώνος λήγοντος, ν' αποδώσω τας τόσας υποθετικάς, εμμή να είπω, ναι μεν δεν θα είχομεν ελευθερίαν, αλλά δεν θα εχρεωστούσαμεν επτακόσια εκατομμύρια, δεν θα εκινδυνεύαμεν να κηρυχθώμεν χρεωκόποι, δεν θα εδιοικουμέθα τόσον κακώς, δεν θα ήμεθα θύματα εκ περιτροπής φατριαστικής ολιγαρχίας και ακράτου οχλοκρατίας, και δεν θα είχομεν φόβον να καταντήσωμεν ποτέ εις τον εμφύλιον πόλεμον. Αυτά ο αναγνώστης ας θεωρήση ως μη γραφέντα, διότι μεγάλη θρασύτης και βλασφημία θα ήτο εκ μέρους μου να τα διατυπώσω, εν τοιαύτη ιερά διά τον Ελληνισμόν ημέρα· αλλά τί να σου κάμω; Μου γράφεις, και τούτο σήμεραν τη 23 Μαρτίου, αν εμπορώ να σου ετοιμάσω τίποτε διά την ΚΕ' Μαρτίου, είτε σαν άρθρο, είτε σαν διήγημα, είτε σαν επιφυλλίδα, είτε σαν ποίημα. Ελλείποντος καιρού και της εμπνεύσεως απούσης, σου ητοιμάσα κ' εγώ το ανά χείρας, το οποίον είνε και σαν άρθρο, και σαν διήγημα, και σαν επιφυλλίδα και σαν ποίημα και δεν είνε τίποτε από όλα αυτά. Σου το στέλλω δε, χωρίς πεποιθήσιν, χωρίς πολλήν στοργήν, μάλλον με τύφιν συνειδήσεως, ως έκθετον εις το βρεφοκομείον. Αλλά δυστυχώς όσον και αν προσπαθήσω, δεν θα σε πείσω να μη αποκαλύψης πατρότητα. Ανάγκη εγκαρτερήσεως.

Αν μη τι άλλο, λοιπόν, η μία από τις τρεις δόξες μας, κατά την ευφυή ρήση του Γαβριηλίδη (Ακρόπολις, 1.1.1901), ήξερε από αφηγηματική μαστοριά. Γι' αυτό και δικαιολογούνταν οι αφειδωλέυτοι έπαινοι που του προσπόριζε ο Γαβριηλίδης από ωρίς, με αφορμή φερ' ειπείν τον «Αναποδιασμένο» (Ακρόπολις, 24.12.1889): «[...] Όταν δε γράφη ο κ. Μωραϊτίδης, την ημέραν εκείνην τα σπήτια άγουν πανήγυριν. Το δαυμόνιόν του συλλαμβάνει ως διά τσεγγελίου τους αναγνώστας όλων των τάξεων, αλλ' ιδίως τα σπήτια, τα δζάκια, τας εστίας, και τα τραβά μαζί του». Η οι αλληπάλληλες επευφημίες του Ιωάννη Καμπούρογλου (συμβάλλει πολύ στην εδραίωσή του το 1891: «Αν δεν κατορθώσωμεν έως τον χειμώνα να ευκολύνωμεν την έκδοσιν ενός τόμου ολοκλήρου του Μωραϊτίδου, θα σκάσωμεν»): «πρωτοκάθεδρο» τον αποκαλεί, «θαλασσινό μαργαριτάρι» χαρακτηρίζει τον «Αναποδιασμένο», «έν αριστουργηματάκι» τα «Βακούφικα» και άλλα πολλά. Αλλά και η διαπίστωση του Γεωργίου Πωπ για τη λειτουργία των διηγημάτων του Μωραϊτίδη στους πολυάριθμους αναγνώστες του: Ό,τι δεν πετυχαίνουν οι άνθρωποι της Εκκλησίας, το πετυχαίνει ο Μωραϊτίδης, οδηγεί τους αναγνώστες στην αγνή πίστη (Ακρόπολις, 7.1.1899).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο διαβάστηκε στην εκδήλωση της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος Λόγος 7: «Αλέξανδρος Μωραϊτίδης (1850-1929)» (Πύργος Βιβλίων της ΕΒΕ - ΚΠΙΣΝ, Αθήνα, 31.10.2019). Συμμετείχαν επίσης ο Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος και η Αρετή Βασιλείου. Διατηρώ την προφορική μορφή της ομιλίας.

2. Τέλλος Άγρας, «Τα διηγήματα του Μωραϊτίδη», στον τόμο: Ομόπλου πλοίων. 5 κείμενα για τον Αλέξανδρο Μωραϊτίδη, επιμ. Νίκος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα, Γνώση - Στιγμή, 1990, σ. 11.

3. Είναι πολύ πιθανό ο Μωραϊτίδης να υπέβαλε δύο έργα σε αυτόν τον διαγωνισμό, την κωμωδία «Πιστή» και την τραγωδία *Κόρη της Λίμνου*. Αυτό αφήνουν να εννοηθεί δημοσιεύματα της σατιρικής εφ. *Αρχίλοχος*: Στις 20.2.1877 σε ένα σημείωμα αφήνει αφενός να εννοηθεί ότι ο Μωραϊτίδης έγραφε στον *Ασμοδαίο* και σε άλλο χαριτολογεί με τον τίτλο της υποβληθείσας κωμωδίας «Πιστή», δίνοντας λαβές να πιστέψουμε ότι ήταν έργο του Μωραϊτίδη: «Μωραϊτίδης τω .. Τα έμαθες τα νέα; Το βραβείον του δραματικού διαγωνισμού του κ. Κορομηλά, ο οποίος θα τελεσθή περί τα τέλη Φεβρουαρίου, θα λάβη η νέα κωμωδία μου η *Απιστος*. Κύτταξε, καϊμένε, μη πης εις κανένα τίποτε, διότι εγώ διαδίδω ότι η *Απιστος* είναι του Λαμπαδαρίου, ή του Σκόκου, ή του Βλάχου κτλ.» Στις 13.3.1877 («Ο εν Αθήναις Πανελλήνιος σύλλογος των ποιητών») γράφει το εξής: «Α. Μωραϊτίδης. – Προτείνω να αναγνωρίση ο σύλλογος ότι εκτός από δράματα γράφω και κωμωδίας».

4. Για τα βιβλιογραφικά του Μωραϊτίδη βλ. Ιω. Ν. Φραγκούλας, «Βιβλιογραφία του Αλεξάνδρου Μωραϊτίδου», στον τόμο: *Σκιαθίτικα. Β' Σύμμεικτα Σκιάθου*, Αθήνα 1979, σσ. 225-287 (Βοστώνη 1950).

5. Βλ. το δημοσίευσμά μου «Οι “αιωνίως ίδιοι” Μωραϊτίδης και Παπαδιαμάντης στην Αθήνα του τέλους του 19ου αιώνα», *Δελτίο Βιβλικών Μελετών* 33B (Δεκ. 2018) 105-129.

6. Σφιγξ, «Σελίς εκ της αρχαίας ιστορίας», *Προφητικόν Ημερολόγιον του έτους 1882* [Καζαμία Κορομηλά], Αθήνα 1881, σσ. 82-86, ιδίως σ. 82. Έχω πολλές αμφιβολίες αν το άλλο ψευδώνυμο Ούτις, στο *Μη Χάνεσαι*, είναι δικό του. Ο Φραγκούλας του προσγράφει δύο ποιήματα μόνο, αλλά όχι όλες τις υπόλοιπες συνεργασίες που υπογράφει ο Ούτις στο ίδιο έντυπο.

7. Βλ. τώρα Αρετή Βασιλείου, *Τρυγών η φιλέρημος. Το θέατρο του Αλεξάνδρου Μωραϊτίδη και η αναζήτηση της καλλιτεχνικής και εθνικοθηρασκευτικής ταυτότητας στο τελευταίο τέταρτο του 19ου και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα*. Παράρτημα: *Πόλεως άλωσις*, δράμα εις πράξεις πέντε, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2015.

8. Το κείμενο δεν γράφτηκε την περίοδο που πρωτοδημοσιεύτηκε (εφ. *Εσπερινή Ακρόπολις*, 20.11.-27.12.1899), αλλά ενάμιση περίπου χρόνο νωρίτερα και προοριζόταν για την εφ. *Θόρυβος* (Βλ. Θεοβέρας, «Χρονικά του Θόρυβου», εφ. *Θόρυβος*, 5.7.1898).

Λάμπρος Βαρελάς

Ελάσσονα τηνιακά:

Η παρουσία του Γ. Στρατήγη στην Τήνο

Μνήμη Στρατή Φιλιππότη

Ο Γεώργιος Στρατήγης (1859/1860-1938),¹ μάλλον αγνοημένος σήμερα, αλλά στην εποχή του αναγνωρισμένος και διόλου ελάσσων, διασκόρπισε τα πρωτότυπα ή και μεταφρασμένα κείμενά του σε εφημερίδες και περιοδικά, προτού συγκεντρώσει και εκδώσει αυτοτελώς κάποια από αυτά. Παρότι σήμερα δεν γνωρίζουμε επαρκώς το εύρος και τον όγκο του δημοσιευμένου έργου του, λόγω ακριβώς της διασποράς του, κατά πάσα πιθανότητα θα συμφωνούσαμε στο ότι αυτό ακολουθεί τις βασικές ορίζουσες του έργου των ομοτέχνων και λίγο-πολύ συνομηλίκων του της Β' Αθηναϊκής Σχολής/γενιάς του 1880.

Ένα από τα αυτοτελώς εκδομένα ποιητικά του έργα είναι τα *Τραγούδια του Νησιού* (1908),² τα οποία έχουν ως κεντρική θεματική την Τήνο. Από τα σαράντα ποιήματα και τον πρόλογο που στοιχειοθετούν τον τόμο της συλλογής προκύπτει ότι τα περισσότερα γράφτηκαν στο νησί, ενώ πολλά εξ αυτών είναι αφιερωμένα σε Τηνιακούς. Το γενικό πνεύμα είναι αυτό του Στρατήγη εκείνης της εποχής: πατρίδα, φύση, θρησκεία, επαρχιακά/της υπαίθρου ήθη – με τη συ-

νοδεία της εξιδανίκευσης, της πλαδαρής ρητορικότητας, του μεγαλοϊδεατισμού κ.τ.ό.

Η σχέση του Στρατήγη με την Τήνο δεν είναι όπως αυτή του Γ. Δροσίνη ή της Κ. Παρρέν,³ λ.χ., οι οποίοι επισκέφθηκαν το νησί και αποτύπωσαν ως δημοσιογράφοι, κατά το μάλλον ή ήττον, το χρονικό του γνωστού θερινού θρησκευτικού εορτασμού. Αντιθέτως, ο Στρατήγης φαίνεται να παραθερίζει εκεί και, όπως μας πληροφορεί, να διαμένει για μεγάλο χρονικό διάστημα, φιλοξενούμενος από τον εύπορο Κωστή Χατζηγιωάννου, τον μετέπειτα πεθερό του Ι. Μεταξά.⁴

Η πρώτη δημόσια εμφάνιση του Στρατήγη στην Τήνο είναι μεγαλειώδης, αφού εγγράφως το Πανελλήνιο Ιερό Ίδρυμα Ευαγγελιστρίας Τήνου (Π.Ι.Ε.Τ.) ζήτησε από τον ποιητή μία απαγγελία επί τη αφίξει του συλλόγου «Φιλική Αρμονία» εκεί, στις αρχές του Ιουλίου 1908. Όπως ήταν φυσικό, η απαγγελία του «Ματρόζου», του δημοφιλέστερου ποιήματός του, κατενθουσίασε το ακροατήριο.⁵ Υπό την αιγίδα του Χατζηγιωάννου και τη θεσμική προβολή που απέκτησε, μπόρεσε γρήγορα να δικτυωθεί με την τοπική κοινωνία και τους εύπορους ντόπιους – και μάλλον να γράψει, ξεπληρώνοντας έτσι το αντίτιμο της φιλοξενίας και της προβολής.

Απτό δείγμα της παρουσίας του Στρατήγη στην Τήνο είναι η – ομολογουμένως συχνότατη – συνεργασία του με τις τότε εν κυκλοφορία τηνιακές εφημερίδες *Πρόοδος* και *Αστήρ της Τήνου*.⁶ Ο ποιητής αφειδώς χαρίζει τα χειρόγραφα του προς δημοσίευση (ακόμα και το ίδιο κείμενο και στις δύο, ανταγωνιζόμενες και ιδεολογικά αντίθετες, εφημερίδες), σίγουρα κολακευμένος από τη θερμή υποδοχή, αλλά κυρίως επιδιώκοντας τη διεύρυνση του αναγνωστικού του κοινού. Τα τηνιακής θεματολογίας ποιήματά του δημοσιεύθηκαν πρώτα στον τοπικό Τύπο και κατόπιν περιλήφθηκαν, μαζί με άλλα, στη συλλογή *Τραγούδια του Νησιού*.

Η αναχώρηση του Στρατήγη από την Τήνο στα τέλη Αυγούστου ή στις αρχές Σεπτεμβρίου 1908 δεν σημαίνει βέβαια και τη λήξη των δεσμών του με το νησί. Επιστρέφοντας στην Αθήνα, ο ποιητής στέλνει ένα διήγημα προς δημοσίευση στην Τήνο, ενώ στο κλεινόν άστυ προετοιμάζει την έκδοση της συλλογής του, προλειπώντας το έδαφος με τις εντυπώσεις του από την Τήνο στα *Παναθήναια*.⁷ Όλα πλέον είναι έτοιμα και ο ποιητής δημοσιεύει αγγελίες, προκειμένου να εγγράψει συνδρομητές και από την Τήνο.⁸ Η συλλογή εκδίδεται, κατά πάσα πιθανότητα, τον Δεκέμβριο 1908,⁹ ενώ τον Ιανουάριο 1909 μαθαίνουμε για τα σημεία πώλησης.¹⁰ Η *Πρόοδος*, γνωρίζοντας καλά τον τρόπο προώθησης, φροντίζει λίγο αργότερα να αναδημοσιεύσει και επαινετική κριτική για τη συλλογή.¹¹

Ο Στρατήγης συνδέεται στενά με τη Λέλα (κατόπιν και Ελένη) Κ. Χατζηγιωάννου, η οποία φιλοτεχνεί και τα σκίτσα της συλλογής. Οι φιλικοί δεσμοί με εκείνη και την οικογένειά της φαίνεται να κρατούν και μετά το ταξίδι του στην Τήνο, αφού γράφει ποιήματα για το ζεύγος Χατζηγιωάννου-Μεταξά, το οποίο παντρεύεται το 1909. Η οριστική λήξη της παρουσίας του ποιητή στην Τήνο έρχεται το 1910, όταν δημοσιεύονται εκεί κάποια ακόμη κείμενά του.

Η προκείμενη βιβλιογραφική συμβολή στην ανύπαρκτη βιβλιογραφία Στρατήγη¹² θα είχε ενδιαφέρον να διευρυνθεί και πέρα από τα στενά γεωγραφικά όρια της Τήνου: Με ποια άλλα επαρχιακά έντυπα συνεργάζεται ο ποιητής;

Πρωτοδημοσιεύει ή αναδημοσιεύει σε αυτά έργα του; Θα μπορούσαμε να ιχνηλατήσουμε το αγοραστικό κοινό, πέρα από τα όρια της πρωτεύουσας; Θα μπορούσε εντέλει ο Στρατήγης να αποτελέσει έναν δείκτη, προκειμένου να δούμε τους μέσους όρους της λογοτεχνικής του γενιάς;

*

Κείμενα του Στρατήγη στον τηνιακό Τύπο:¹³

- «Ματρόζος», *Αστήρ της Τήνου*, έτ. Γ', φ. 111 (3.7.1908) 1-2.
«Ματρόζος», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 539 (5.7.1908) 1-2.
«Στην Τήνο», *Αστήρ της Τήνου*, έτ. Γ', φ. 113 (17.7.1908) 2 [= *Τρ.Ν.* 1].
«Στην Τήνο», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 541 (19.7.1908) 1 [= *Τρ.Ν.* 1].
«Τα μελτέμια», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 541 (19.7.1908) 1 [= *Τρ.Ν.* 2].
«Το φιλόξενο σπίτι», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 542 (26.7.1908) 1 [= *Τρ.Ν.* 3].
«Μνημόσυνο. Στην θάνατη ψυχή του Νικολάου Γκύζη», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 543 (2.8.1908) 1 [= *Τρ.Ν.* 19].
«Σ' το Εξώμβουργον», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 544 (9.8.1908) 1 [= *Τρ.Ν.* 8].
«Το πανηγύρι», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 545 (17.8.1908) 1-2 [= *Τρ.Ν.* 29].¹⁴
«Το τραγούδι του εργαλείου», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 546 (23.8.1908) 1-2 [= *Τρ.Ν.* 7].
[ανωνύμως], «Μία σεμνοπρεπής τελετή», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 546 (23.8.1908) 3, όπου άτιτλο ποίημα του Στρατήγη, το οποίο στη συλλογή τιτλοφορείται «Το Βιομηχανικό Σχολειό» [= *Τρ.Ν.* 6].
«Έχε γεια!...», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 547 (30.8.1908) 1 [= *Τρ.Ν.* 40].
«Η Νεράιδα», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 554 (18.10.1908) 2-3.
«Ελληνικαί πόλεις - Τήνος», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 557 (8.11.1908) 1-2 [= *Τρ.Ν.* «Πρόλογος», αναδημ. από *Παναθήναια*, έτ. Θ', τχ. 193 (15.10.1908) 3-6].
«Στους αρραβώνας», *Πρόοδος*, έτ. ΙΒ', φ. 587 (6.6.1909) 1.
«Στους αρραβώνας της ευγενεστάτης και χαριτοβρούτου δος Λέλας Χατζηιωάννου και του διαπρεπεστάτου φίλου μου κ. Ιωάννου Μεταξά λοχαγού των Γενικών Επιτελών», *Αστήρ της Τήνου*, έτ. Δ', φ. 158 (11.6.1909) 1.
«Λέλα Κ. Χατζηιωάννου - Ιωάννης Μεταξάς», *Αστήρ της Τήνου*, έτ. Δ', φ. 166 (6.8.1909) 1.
«Το μαγικό παλάτι», *Αστήρ της Τήνου*, έτ. Δ', φ. 168 (27.8.1909) 1.
«Το μαγικό παλάτι», *Πρόοδος*, έτ. ΙΒ', φ. 599 (29.8.1909) 1-2.
«Δόξα κ' έρωας», *Αστήρ της Τήνου*, έτ. Ε', φ. 215 (22.7.1910) 1-2.
«Μες το πέλαγος», *Αστήρ της Τήνου*, έτ. Ε', φ. 216 (29.7.1910) 1-2.
«Στην Κρήτη», *Πρόοδος*, έτ. ΙΓ', φ. 647 (31.7.1910) 1.¹⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. ενδεικτικά από τα ελάχιστα διαθέσιμα λ. «Στρατήγης Γεώργιος», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Πρόσωπα, έργα, ρεύματα, όροι*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σσ. 2090-2091· πρβλ. τον ευμενή Κ. Παλαμά, «Γεώργιος Στρατήγης», *Νέα Εστία*, έτ. Α', τ. Α', τχ. 16-17 (1.1.1927) 855-857 και τον μάλλον άδικο Κλ. Παράσχο, «Γεώργιος Κ. Στρατήγης», *Νέα Εστία*, έτ. ΙΒ', τ. ΚΔ', τχ. 287 (1.12.1938) 1639.

2. Βλ. Γ. Στρατήγης, *Τραγούδια του Νησιού*, Αθήνα, Τυπογραφείον «Εστία» Κ. Μάισον και Ν. Καργαδούρη, 1908· πρβλ. και επανέκδοση από εκδ. Ερίνη, Αθήνα, 2001, απ' όπου όμως παραλείπεται ο πρόλογος· ο πρόλογος επανεκδόθηκε από τον Στ. Γ. Φιλιππότη (επιμ.), *Κατ' ευθείαν διά Τήνον*, Αθήνα, Ερίνη, 1998, σσ. 93-99. Εφέξής εντός αγκύλης και στο τέλος κάθε εγγραφής σημειώνεται ο αύξων αριθμός που έχει το εκάστοτε ποίημα στη συλλογή *Τραγούδια του Νησιού* (*Τρ.Ν.*), ενώ ταυτοποιώ μόνο τις εγγραφές που αφορούν το εν λόγω έργο.

3. Χάριν οικονομίας παραπέμπω στις σύγχρονες επανεκδόσεις: Γ. Δροσίνης, *Τρεις ημέραι εν Τήνω*, Αθήνα, Ερίνη, 1992· Κ. Παρέν, «Το ταξείδιόν μου εις Τήνον», *Κατ' ευθείαν διά Τήνον*, ό.π., σσ. 63-85.

4. Τα στοιχεία προκύπτουν και από τον πρόλογο.

5. [ανωνύμως], «Η εκδρομή της Φιλικής Αρμονίας», *Αστήρ της Τήνου*, έτ. Γ', φ. 111 (3.7.1908) 2-4. Σημειώνω ότι δεν είναι η μοναδική φορά που ο Στρατήγης απαγγέλλει δημοσίως στην Τήνο· πρβλ. στα παρακάτω λήμματα τον αρ. 11, όπου η εκφώνηση γίνεται στον Σύλλογο Κυριών Τήνου και τη Βιοτεχνική Σχολή.

6. Βλ. Λ. Δρούλια - Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου (1784-1974)*, Αθήνα, Ι.Ι.Ε./Ε.Ι.Ε., 2008, τ. Α', σσ. 305-306 στα οικεία λήμματα· πρβλ. και Γ. Ν. Αμυραλής, *Ο τηνιακός Τύπος. Μνήμη και παρόν*, Τήνος, Π.Ι.Ι.Ε.Τ., 2004, σ. 27, όπου όμως πολλά σφάλματα.

7. Γ. Στρατήγης, «Ελληνικαί πόλεις - Τήνος», *Παναθήναια*, έτ. Θ', τχ. 193 (15.10.1908) 3-6 [= *Τρ.Ν.* «Πρόλογος»]· πρβλ. στα παρακάτω λήμματα τον αρ. 14. Ακολουθεί του ίδιου και «Το τραγούδι του μύλου μου», *Παναθήναια*, έτ. Θ', τχ. 196 (30.11.1908) 107 [= *Τρ.Ν.* 5]. Σημειώνω παρεκβατικά ότι τα *Παναθήναια* εκείνη την περίοδο τυπώνονταν στο ίδιο τυπογραφείο στο οποίο εκδόθηκαν και τα *Τραγούδια του Νησιού*.

8. Οι αγγελίες είναι εκτενείς· βλ. Γ. Στρατήγης, «Αγγελία», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 556 (1.11.1908) 3, η οποία αναδημοσιεύεται και στο φ. 559.

9. Πρβλ. και «Νέα εκδόσεις», *Παναθήναια*, έτ. Θ', τχ. 197-198 (15-31.12.1908) 176, όπου πρώτη αναφορά στη συλλογή.

10. Βλ. *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 568 (24.1.1909) 2 - εννοείται πως πωλείται και στην Τήνο.

11. Βλ. «Τα «Τραγούδια του Νησιού»», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 572 (21.2.1909) 1-2, όπου υποστηρίζει ότι το κείμενο προέρχεται από την *Πινακοθήκη* του Φεβρουαρίου 1909 - δεν βρήκα κάποια βιβλιοκρισία και το γεγονός εγείρει προβληματισμό.

12. Τις ελλείψεις περί Στρατήγη και επιπλέον στοιχεία για τον ποιητή δίνει ο Γ. Κεχαγιόγλου, «Αντί του μάννα χολήν, αντί του ύδατος όξος». Μικρό σημείωμα για τον ύστερο αντικαβαφισμό του Γεωργίου Κ. Στρατήγη», *Ελληνικά* 66, τχ. Β' (2016) 109-120.

13. Την έρευνα πραγματοποίησα σε διάφορα χρονικά διαστήματα στη Βιβλιοθήκη Π.Ι.Ι.Ε.Τ., όπου μέχρι πρότινος σώζονταν πλήρεις σειρές από τις δύο εφημερίδες.

14. Για το πλαίσιο και την περίσταση βλ. Διαβάτης, «Η χοροεσπερίς», *Πρόοδος*, έτ. ΙΑ', φ. 545 (17.8.1908) 2.

15. Ο αρ. 1 φέρει υπέρτιτλο «Άγνωστοι ήρωες»· οι αρ. 3-12 με υπέρτιτλο «Τηνιακά τραγούδια»· ο αρ. 13 έχει υπέρτιτλο «Το διήγημα της Προόδου»· ο αρ. 22 έχει υπέρτιτλο «Τρόπαια», παραπέμποντας στην ομώνυμη συλλογή του Στρατήγη (1913).

Παναγιώτης Ελ Γκεντί

Αβιβλιογράφητα μικροκαβαφικά σε σατιρικές περιοδικές εκδόσεις του αιγυπτιώτη ελληνισμού (1924-1959)

Στον Θεόδωρο,
συνιδρυτή και μάεστρο των Deaf Gays Progs

Η βιβλιογραφική συναγωγή που ακολουθεί προέκυψε από την πλήρη αποδελτίωση δώδεκα ετήσιων σατιρικών περιοδικών εκδόσεων του αιγυπτιώτη ελληνισμού, από τις οποίες οι οκτώ περιέχουν αβιβλιογράφητες μέχρι σήμερα αναφορές ή γελοιογραφίες που σχετίζονται, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, με τη ζωή και το έργο του Κ. Π. Καβάφη.

Συγκεκριμένα, πρόκειται για σατιρικά, ευθυμογραφικά και γελοιογραφικά ημερολόγια (που κυκλοφορούσαν, συνήθως, στο τέλος κάθε χρόνου και αφο-

ρούσαν τον ερχόμενο) και λευκώματα (που κυκλοφορούσαν είτε γύρω στο Πάσχα, είτε κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού), τα οποία εκδίδονταν στις δύο σημαντικότερες εστίες του παροικιακού ελληνισμού της Αιγύπτου, δηλαδή στην Αλεξάνδρεια και στο Κάιρο, από το 1911 μέχρι και το 1961. Πρόκειται για τα εξής (σε χρονολογική σειρά): *Σατυρικών ημερολόγιον της Σφιγγός* (1911-1912, 1924-1925), *Σατάν* (1927-1953), *Απόκρηες - Σαρακοστή - Πάσχα* (1929), *Πασατέμπο* (1931), *Μέγας και προφητικός καζαμίας της Σφιγγός* (1935), *Μεφιστό* (1941-1958), *Η Καμπάνα* (1946, 1949), *η Τρακατρούκα* (1947-1951, 1953-1961).¹

Στα έντυπα αυτά περιλαμβάνονται συνολικά 47 αναφορές, σχόλια, «μαρτυρίες», αστειολογήματα και ανέκδοτα, τα οποία δεν είχαν βιβλιογραφηθεί μέχρι σήμερα² και είτε αφορούν άμεσα τον Καβάφη (την προσωπική του ζωή, τις προτιμήσεις και/ή τις ιδιοτροπίες του, τη στάση του απέναντι σε λογής ποιητάστρους κ.ά.), είτε αναφέρονται σε θιασώτες, μιμητές ή τιμητές του έργου του, σε μελετητές ή μεταφραστές του, σε έριδες και διαμάχες ανάμεσα στον ποιητή και σε ομοτέχνους του ή ανάμεσα στους υποστηρικτές και τους επικριτές του κ.ά. Η έκτασή τους ποικίλλει (από απλή μονολεκτική αναφορά μέχρι αρκετές αράδες), ενώ ο χαρακτήρας τους είναι χιουμοριστικός, σατιρικός, ευθυμογραφικός, σκωπτικός και/ή ανεκδοτολογικός, όπως άλλωστε θα περίμενε κανείς από τέτοιου τύπου δημοσιεύματα σε έντυπα αυτού του είδους. Στη συντριπτική τους πλειονότητα δημοσιεύονται ανυπόγραφα ή ψευδώνυμα, παρότι για τους παροικούντες την Αίγυπτο θα ήταν μάλλον εύκολο να αναγνωρίσουν την πατρότητα του καθενός.

Στα παραπάνω προστίθενται και δύο ανυπόγραφες γελοιογραφίες που, παρότι δεν απεικονίζουν τον ποιητή, τον αφορούν έμμεσα.

Τα λήμματα κατατάσσονται πρώτα σε χρονολογική σειρά και ακολουθεί η κατάταξή τους κατά έντυπο. Σε όσες περιπτώσεις κρίθηκε σκόπιμο, προστέθηκαν σύντομα επεξηγηματικά (γλωσσικά ή πραγματολογικά) σχόλια. Θα πρέπει να σημειωθεί, τέλος, ότι, σε αντίθεση με την κρατούσα βιβλιογραφική πρακτική, κατατάσσω τα ημερολόγια στη χρονιά την οποία αφορούν κι όχι σε εκείνη που (συχνά απλώς υποθέτουμε ότι) τυπώθηκαν.

1924

1. Κ.[ώστας] Ρωμάνος, «Από την πανταλονιάδα μου: Ύμνος», *Σατυρικών ημερολόγιον της Σφιγγός, Κάιρο-Αλεξάνδρεια*, σσ. 62-63: 63.

«[...] Ποιηταί που οι αιώνες πάντοτε θα τους θαυμάζουν, / σαν τον Βύρωνα, τον Γκέτε, τον δικό μας τον ...Καβάφη, / το θαυματουργόν πανίον να θαυμάσουν δεν διστάζουν / και ο Λοτί με πανταλόνι γυναικείο λεν ετάφη. [...].»

Λοτί: Πιέρ Λοτί (Pierre Loti, 1850-1923), γάλλος συγγραφέας. Εδώ γίνεται έμμεση αναφορά στις αμφισεξουαλικές του προτιμήσεις. Η παράλληλη αναφορά στον Βύρωνα και τον Γκέτε γίνεται, βέβαια, για τους ίδιους λόγους.

Αναδημοσιεύτηκε στον *Μέγα και προφητικό καζαμιά της Σφιγγός* του 1935, βλ. εδώ, λ. 23.

1925

2. ανυπόγραφο, «Φιλολογικά. Αγοραπωλησία!», *Σατυρικών ημερολόγιον της Σφιγγός*, σ. 39.

«Ένας αλεξανδρινός ποιητής παρουσιάζει τα ποιήματά του στον κ. Καβάφη. Είναι ένα κομψό βιβλιαράκι που μόλις βγήκε από τα πιεστήρια.

- Νά σε πω, ρωτά ο κ. Καβάφης, πουλιέται το βιβλίο σου;
- Βέβαια πουλιέται! Δεν ξέρω αν το αγοράζουν, αλλά ...πουλιέται».

3. ανυπόγραφο, «Τελευταία ώρα. Οι Ολυμπιακοί αγώνες εις την Αλεξάνδρεια», *Σατυρικών ημερολόγιον της Σφιγγός*, σσ. 50-51.

«[...] Επίσης συνήλθεν και η Αθλητική Ένωσις και έλαβεν τας κάτωθι αποφάσεις:
[...] 3^{ον} Εκανόνισε τας λεπτομερείας της συμμετοχής των ελλήνων αθλητών εις τους Ολυμπιακούς της Αλεξανδρείας ως εξής:
[...] Δρόμοι αντοχής: Χατζάκος Κ., Καβάφης Κ., Γαλάτης Ι. [...].»

1927

4. ανυπόγραφο, «Χρονολογικός πίναξ», *Σατάν. Σατυρικών ημερολόγιον, Αλεξάνδρεια*, σ. 3.

«[...] Από της γεννήσεως του Καβάφη: κατά Μαλάνον, έτη 70· κατ' Αλιθέρσην, έτη 69¹/₂· κατά Συμεωνίδην, έτη 33· κατά Χριστοφίδην, (δεν εγεννήθη ακόμη)».

5. Κοκ-ταίηλ [= Γιώργος Κοκκάλης], «Ο Καζαμίας του 1927: Φεβρουάριος. Εορταί», *Σατάν*, σ. 6.

«[...] Λουκά... Χριστοφίδη του Καβαφικού [...].»

Λουκάς Χριστοφίδης (-1975): καιρινός τυπογράφος, βιβλιοπώλης και ποιητής, με καταγωγή από την Κύπρο. Υπήρξε σφοδρός πολέμιος του Καβάφη και ένθερμος οπαδός του Παλαμά. Σε αυτόν δόθηκε η πολύχροτη συνέντευξη του τελευταίου στην *Οθόνη* (16.10.1926).

6. Κοκ-ταίηλ [= Γιώργος Κοκκάλης], «Ο Καζαμίας του 1927: Απρίλιος. Εορταί», *Σατάν*, σ. 10.

«[...] Αθανασίας ...του Καβάφη [...].»

1929

7. ανυπόγραφο, «Η δικαιολογία τού ποιητού», *Σατάν*, σ. 32.

«Κάποτε, ένας νεαρός αλεξανδρινός συγγραφέας -όνομα και μη χωριό- παρουσιάσθηκε στον ποιητή Καβάφη, στο σπίτι του.

- Ξέρετε, κύριε Καβάφη, τύπωσα ένα πρωτότυπο ρομάντζο και σας παρακαλώ να δεχθείτε ένα αντίτυπο. Διαβάστε το και θα δείτε εάν έχω δίκαιο να θεωρώ τον εαυτόν μου ως τον καλύτερον μυθιστοριογράφον.

- Ευχαριστώ... Θα το διαβάσω...

- Θα περάσω σε δυο τρεις μέρες να μου πείτε την γνώμη σας!

- Να σε πω... καλά, πέρασε.

Πράγματι, ύστερα από λίγες μέρες ο μεγάλος μυθιστοριογράφος ξαναπήγε στον Καβάφη. Έκατσε στο σαλόνι να τον περιμένει και έξαφνα βλέπει πάνω σε μια εταζέρα το ρομάντζο του! Το κοιτάζει και αντιλαμβάνεται ότι ο ποιητής όχι μόνον δεν το διάβασε, αλλά δεν είχε καν κόψει τις σελίδες! Εκείνη την στιγμή μπήκε ο Καβάφης.

- Κύριε Καβάφη, είμαι πολύ θυμωμένος μαζί σας.

- Γιατί, φίλε μου;

- Ούτε καν κόψατε τις σελίδες του βιβλίου μου...

Ο Καβάφης ξεροκατάπιε.

- Να σε πω, φίλε μου, εβιαζόμουνα τόσο πολύ να το διαβάσω, που δεν πρόλαβα!»

8. ανυπόγραφο, «Κριτική», *Σατάν*, σ. 121.

«Κάποιος νεαρός ποιητής, από τους γνωστούς ποιητάς τής Αλεξανδρείας -μακριά μαλλιά, γραβάτα λαβαλιέρ και τσέπη πανί με πανί- παρουσιάζεται μια μέρα στον κ. Καβάφη, τον οποίον παρακαλεί ν' ακούσει δύο ποιήματά του.

Ο Καβάφης υποκύπτει, και αρχίζει η ανάγνωσις. Μόλις τελείωσε το πρώτο, ρωτά τον αλεξανδρινό μετρ:

- Λοιπόν, πώς σας φαίνεται, κύριε Καβάφη;

Και ο Καβάφης απαθέστατα:
- Να σε πω... προτιμώ το άλλο!»

λαβαλιέρ (γαλλ. lavallière): είδος γραβάτας με μεγάλο, φαρδύ φιόγκο.

9. ανυπόγραφο, «Επιτύμβια: Ι. Φραγκίστας», *Απόκρηξ - Σαρακοστή - Πάσχα*, Αλεξάνδρεια, σ. 56.

«Λεν και πως μετά θάνατον / τα βάφει / και στιχουργεί προς πείσμα / τού Καβάφη».

1930

10. ανυπόγραφο, «Χρονολογικός πίναξ», *Ο Σατάν*, σ. 3.
«[...] Από της γεννήσεως του κ. Καβάφη: (εποχή σύγχρονος) [...]».
11. Κοκ-ταίηλ [= Γιώργος Κοκκάλης], «Ο Καζαμίας του 1930: Μάιος. Προγνωστικόν», *Ο Σατάν*, σ. 12.
«[...] Αγγέλλεται η προσεχής έκδοσις σημαντικωτάτου φιλολογικού έργου, οφειλομένου εις την συνεργασίαν των κ.κ. Καβάφη, Μαλάνου και Μिनοράκη. [...]».
Μινοράκης: ψευδώνυμο του ποιητή Θωμά Κακαλίδη, για τον οποίο βλ., πρόχειρα, Νίκος Νικηταρίδης, *Λησμονημένοι Έλληνες*, Αθήνα, Αγγελάκης, 2020.
12. Κοκ-ταίηλ [= Γιώργος Κοκκάλης], «Ο Καζαμίας του 1930: Ιούνιος. Προγνωστικόν», *Ο Σατάν*, σ. 14.
«[...] Προκειμένου να συμπληρωθεί ο αριθμός των Ακαδημαϊκών, τίθεται και η υποψηφιότης τού κ. Καβάφη, όστις παρά τρία να επιτύχει, διότι επί 12 ψηφισάντων 13 εκηρύχθησαν κατ' αυτού, όλοι δε οι άλλοι υπέρ. [...]».
13. ανυπόγραφο, «Στοιχεία κριτικής τέχνης», *Ο Σατάν*, σ. 102.
«Σε μια φιλολογική παρέα συζητούσαν για ένα θεατρικό έργο που παίχθηκε το καλοκαίρι στο "Λούνα Παρκ". Μερικοί από τους παρισταμένους ηύρανε ευκαιρία να επιτεθούν κατά του κριτικού κ. Μαλάνου, που δημοσίευσε τρεις στήλας κριτικής τού έργου.
"Εγώ" λέει ένας "αμφισβητώ στον Μαλάνον το δικαίωμα να κρίνει ένα θεατρικόν έργον, την στιγμήν που ο ίδιος δεν καταπιάστηκε ποτέ του με το θέατρον".
Ο παριστάμενος ποιητής κ. Καβάφης έκρινε καλόν να επέμβει τότε.
"Να σε πω, δεν είναι άσχημο το επιχείρημά σου, αλλά νά, εγώ δεν γέννησα ποτέ μου αβγό και εντούτοις είμαι εις θέσση να κρίνω, καλύτερα από κάθε όρνιθα, εάν μία ομελέτα είναι επιτυχημένη ή όχι!"».
«Λούνα Παρκ»: θερινό θέατρο της Αλεξάνδρειας.
- 1931
14. Κοκτέιλ [= Γιώργος Κοκκάλης], «Ο Καζαμίας και τα προγνωστικά του 1931: Ιούνιος. Προγνωστικόν», *Σατάν*, σ. 11.
«[...] Ιδιαίτερος θερμή υποδοχή γίνεται εις τον υπουργόν Παιδείας κ. Παπανδρέου, του οποίου εις ένα γεύμα ο κ. Μαλάνος τρώει τ' αφτιά και κατορθώνει να του πάρει επιχορήγησιν προς έκδοσιν της πολυθρυλήτου βιογραφίας του Καβάφη. [...]».
15. ανυπόγραφο, «Βιογραφικόν σημείωμα. Η Α.Υ., ο πρίγκιψ Μινοράκης», *Σατάν*, σσ. 107-108: 108.
«[...] Αλλ' ως φαίνεται, όπισθεν του Αββακούμ κρύπτονται άλλοι, μεταξύ των οποίων, κατά την γνώμην τής Α. Υ, συγκαταλέγονται οι κ.κ. Καβάφης, Αθ. Πολίτης, Ρ. Ραδόπουλος, μένεα πνέοντες διότι η Α. Υ. εξήτησεν επισήμως την απονομήν του βραβείου Νόμπελ εις τον κ. Παλαμάν, με τον οποίον τον συνδέει [τον Μινοράκη] ιδιαίτερα φιλία. [...]».
16. ανυπόγραφο, «Μερικαί γνώμαι του πρίγκιπος», *Σατάν*, σ. 108.
«[...] Διά τον κ. Καβάφην προτιμώ να μην εκφράσω την γνώμην μου! Η σωπή μου αυτή είναι προς συμφέρον του. [...]».

17. Αββακούμ, «Επιγράμματα: Μ.[ικές] Ανατολέας», *Πασατέμπο, Κάιρο*, σ. 140.
«Είναι καιρός που έπαψε / στα θέατρα να κοιμάται, / όπως και στο γραφείο του / διόλου δε χασμάται, / και επειδή πολεμικές / και άρθρα πια δε γράφει, / έγινε φίλος καρδιακός / του σιρκ Κωστή Καβάφη».

1932

18. ανυπόγραφο [= Γιώργος Κοκκάλης], «Φεβρουάριος. Προγνωστικόν», *Σατάν*, σ. 5.
«[...] Ο κ. Μαλάνος αναγγέλλει ότι κατορθώσεν επιτέλους να εξακριβώσει την ηλικίαν του κ. Καβάφη, χάρις εις ένα πάπυρον που ανεκάλυψε εντός του τάφου ...του Ναβουχοδονόσορος. [...]».
19. ανυπόγραφο [= Γιώργος Κοκκάλης], «Μάρτιος. Προγνωστικόν», *Σατάν*, σ. 7.
«[...] Ιδρύεται Ακαδημία Αρλουμπατζήδων, περιλαμβάνουσα τους κ.κ. Ανδρέαν Παλαιολόγον, Στέφ. Λυμπερόπουλον, Νίκον Παππάν και Γ. Κοκκάλην, όιτινες προσφέρουν την Προεδρίαν εις τον κ. Καβάφην. [...]».
20. ανυπόγραφο, «Πολύ σωστά», *Σατάν*, σ. 16.
«Κάποιος τολμηρός φίλος ρώτησε μια φορά τον ποιητή κ. Καβάφη για την ηλικία του.
- Μα πενήντα ή εξήντα ετών, απήντησεν απαθέστατα ο ποιητής.
- Πώς πενήντα ή εξήντα; Δεν ξεύρετε ακριβώς την ηλικία σας, κ. Καβάφη;
Ο ποιητής τον κοίταξε για μισό δευτερόλεπτο και ύστερα προσέθεσε μ' εκείνο το ύφος που μόνον εκείνος ξέρει να παίρνει:
- Να σε πω, κρατώ ακριβή λογαριασμόν των πιάτων, των ποτηριών και των χρημάτων, γιατί είναι πράγματα που μπορούν να μου υπεξαρέσου. Γιατί θέλεις να μετρώ και τα χρόνια μου; Ποιος μπορεί να μου τα αφαιρέσει;»
21. ανυπόγραφο, «Πρόφασις», *Σατάν*, σ. 57.
«Ο πρώην ποιητής, πρώην κριτικός και μέλλον βιογράφος του Καβάφη, κ. Τίμος Μαλάνος [...]».
22. Άις Κριμ [= Ανδρέας Παλαιολόγος], «Στίχων ασυναρτησία και του Κάρτερ οπτασία», *Σατάν*, σσ. 67-68: 68.
«[...] Θα πάω 'φθύς στο Αμπουκίρ και κει με την αράδα / του Ναπολέοντος θα βρω την ξακουστήν αρμάδα! / Που 'χει κρυμμένο μπόλιχο ασήμι και χρυσάφι... / κι ίσως γεννώ και ποίημα (;) του φίλαγγλου Καβάφη! [...]».
Κάρτερ: Χάουαρντ Κάρτερ (Howard Carter, 1874-1939), βρετανός αρχαιολόγος και αιγυπτολόγος, ο οποίος ανακάλυψε τον τάφο του Τουταγχαμών το 1922.
- 1935
23. Κ.[ώστας] Ρωμάνος, «Από την πανταλονιάδα μου», *Μέγας και προφητικός καζαμίας της Σφιγγός, Κάιρο*, σσ. 15-16: 15.
Αναδημοσίευση του λ. 1, με ελάχιστες διαφορές στην ορθογραφία και τη στίξη.
24. ανυπόγραφο, «Προφητεία μηνός Δεκεμβρίου», *Μέγας και προφητικός καζαμίας της Σφιγγός*, σ. 147.
«[...] Αγγέλλεται η έκδοσις νέας κριτικής διά τον Καβάφη και οι κληρονόμοι του αποφασίζουν να χορηγούν ετησίως μέρος εκ των τοκομεριδίων των δι' αμοιβήν παντός ασεβούντος προς την μνήμην του ποιητού. [...]».
25. ανυπόγραφο [= Γιώργος Κοκκάλης], «Ιανουάριος. Προγνωστικόν», *Σατάν*, σ. 7.
«[...] Ενθουσιασθείς από το περί Καβάφη έργον του, ο κ. Μαλάνος παραλαμβάνει τον συγγραφέα κ. Αλιθέρησιν και τον αναβιβάζει ...εις τον έβδομον ουρανόν. Εκεί όμως συναντώνται με τον Αριστό, ο οποίος τούς κατρακυλά πίσω αμφοτέρους ...και τους δύο. [...]».
Αριστό: ψευδώνυμο του δημοσιογράφου Αγησίλαου Αριστοκλή (-1957).

26. ανυπόγραφο [= Γιώργος Κοκκάλης;], «Απρίλιος. Προγνωστικόν», Σατάν, σ. 11.
«[...] Μη έχων από διετίας στόχον επιθέσεως [αφού ο Καβάφης είχε πεθάνει τον Απρίλιο του 1933], ο κριτικός κ. Μαλάνος, υπό ψευδώνυμον, αρχίζει να επιτίθεται κατά ... του εαυτού του. [...]».

1937

27. ανυπόγραφο, «Ο χρόνος που περνά», Σατάν, σ. 4.
«[...] «Γράμματα»: Τα «Γράμματα» δεν έχουν να παρουσιάσουν τίποτε το εξαιρετικόν εφέτος. Ο κ. Μαλάνος δεν εξέδωσεν άλλο έργον περί Καβάφης, εχρεοκόπησαν δε και τα συμπόσια των «Γραμμάτων» που οργάνωσεν ο κ. Πάργας.
Γράμματα: πρόκειται για το βιβλιοπωλείο - εκδοτικό οίκο του Στ. Πάργα.

1944

28. ανυπόγραφο [= Γιώργος Κοκκάλης;], «Ιούνιος. Προγνωστικά», Σατάν, σ. 14.
«[...] Ο κριτικός κ. Τ. Μαλάνος δίδει μεγάλην διάλεξιν υπό την αιγίδα του Συλλόγου Αποφοίτων της Αμπασίας και ομιλεί “Περί των φύλων του Καβάφης”. [...]».

1947

29. ανυπόγραφο, «Τάξις», Μεφιστό. Καλοκαιρινή χιουμοριστική έκδοσις, Αλεξάνδρεια, σ. 13.
«Ο Καβάφης, ο αλεξανδρινός ποιητής, του οποίου η Δημαρχία πρόκειται να στήσει την προτομήν, ήταν πολύ τακτικός άνθρωπος εις όλα του. Είχε μια ιδιαίτερη μανία να τοποθετεί τα πράγματα το καθένα στη θέση του, καλοβαλμένο, νοικοκυρεμένο.
Αλλά ο Καβάφης είχε και χιούμορ, πολύ χιούμορ, το οποίον απελάμβαναν όσοι τον συναναστρέφοντο.
Μετά τον θάνατόν του, όταν ανοίχθηκαν τα συρτάρια του, βρέθηκαν διάφορα πράγματα βαλμένα με τάξην, κάτι μικρά τενεκεδάκια, κοινά μεταχειρισμένα γραμματόσημα και ένα μικρό δεματάκι σπάγκο. Το δεματάκι αυτό είχε καρφιστωμένη επάνω του μια καλλιγραφική ετικέτα, η οποία έλεγε: “Κομματάκια σπάγκου που δεν μπορούν να χρησιμεύουν σε τίποτε”».

1948

30. ανυπόγραφο [= Γιώργος Κοκκάλης;], «Αύγουστος. Προγνωστικά», Σατάν, σ. 20.
«[...] Μεγάλη φασαρία επαναρχίζει εις τας εφημερίδας σχετικώς με την προταθείσαν προτομήν του Καβάφης. Η Δημαρχία αρνείται να επιτρέψει το στήσιμό της εις τα πάρκα προς αποφυγήν ... παρεξηγήσεων· ο κ. Μαλάνος διαμαρτύρεται και απειλεί να γράψει και νέαν κριτικήν εκθειάζουσαν τα ... έργα του μακαρίτου. [...]».
31. ανυπόγραφο, «Τα δώρα μας», Τρακατρούκα. Ευθυμογραφικό και σατυρικό πασχαλινό λεύκωμα, Αλεξάνδρεια, σ. 6.
«[...] Στους απόκεντρους δρόμους της Αλεξανδρείας τα ... “κεριά” του Καβάφης. [...]».
32. Διογένης [= Στέλιος Μ. Χριστοφίδης], «Φεστιβάλ Καβάφης», Τρακατρούκα, σ. 99.
Βλ. Τραϊανός Μάνος, «Ένα αβιβλιογράφητο σατυρικό στιχούργημα για το “Φεστιβάλ Καβάφης” (1948)», Μικροφιλολογικά 48 (Φθινόπωρο 2020) 49-52.
33. ανυπόγραφο, «Καμπανιές», Τρακατρούκα, σσ. 109-113: 113.
«[...] Ο κ. Τ. Μαλάνος απαντά εις τον κ. Περίδη ότι ο Καβάφης δεν έλεγεν, ως ισχυρίζεται εις το βιβλίον του ο τελευταίος, “τσίμπα μίαν ελιάν”, αλλά “τσίμπα δυο ελαιάς”. Η συζήτησις παίρνει και δίνει εις τον Τύπον, οι δε αναγνώσται ζητούν να τσιμπήσουν ολίγον ... έλεος! [...]»

1949

34. ανυπόγραφο, «Καμπανιές», Η Καμπάνα. Ευθυμογραφικό και σατυρικό λεύκωμα, Αλεξάνδρεια, σσ. 7-9: 8.

«[...] Λέγεται ότι ο συμπαθής επιθεωρησιογράφος μας κ. Λάμπης Πασχαλίδης, ενθαρρυνθείς από την επιτυχίαν του “Κάτω απ’ τις κουρμαδιές”, ετοιμάζει τώρα το “Πάνω στις γκαβαφιές”».

1950

35. ανυπόγραφο, «Στο εστιατόριο», Ο Σατάν, σ. 42.
«Ο μακαρίτης ο Καβάφης μια μέρα που είχε κέφια -σπανία περίπτωσις- πήγε να φάγει σε ένα νέο εστιατόριο. Ο ιδιοκτήτης, που τον ανεγνώρισε, του έκανε χιλίες δυο περιποιήσεις και έδωσε και ανάλογες οδηγίες και στους σερβιτόρους.
Ένας απ’ αυτούς πλησίασε στο τραπέζι για να πάρει παραγγελία. Ο Καβάφης πήρε τον κατάλογο, τον διάβασε με προσοχή και ύστερα με όλη του την σοβαρότητα παρήγγειλε:
- Μία μερίδα ανορθογραφίες.
Ο σερβιτόρος τον κοίταξε με απορία και πήρε ένα ύφος αποβλακωμένο.
- Λυπούμαι πολύ, κύριε Καβάφης, αλλά δεν έχομε.
- Ε αφού δεν έχετε, γιατί τις βάζετε στον κατάλογο;»

1953

36. ανυπόγραφο, «Ανησυχία», Ο Σατάν, σ. 86.
«Ο μακαρίτης γιατρός Κρενδηρόπουλος δεν τα πήγαινε πολύ καλά με τον Καβάφη. Είχανε πολλές φορές συζητήσει νευρικά και στο τέλος ο Κρενδηρόπουλος έλαβε την απόφαση να αποφύγει τις πολλές συναντήσεις με τον Καβάφη. Το πράγμα, όπως ήταν φυσικό, έγινε κάποτε αντιληπτό στους κύκλους των Γραμμάτων, που έτρεφαν μεγάλη εκτίμηση και θαυμασμό και διά τους δύο.
Ένα πρωί κάποιος απεφάσισε να μεσολαβήσει για μια συμφιλίωση και απηυθύνθη στον Κρενδηρόπουλο.
- Μα τέλος πάντων, γιατί τον αποφεύγετε τον Καβάφη;
- Προτιμώ να μη συζητώ μαζί του.
- Ο λόγος;
- Να σας πω: όταν έχει γνώμην αντίθετον με την δική μου, τον λυπούμαι, και όταν πάλι συμφωνεί μαζί μου, τότε αρχίζω να ανησυχώ για τον εαυτό μου».

1955

37. ανυπόγραφο, «Διόρθωσις», Ο Σατάν, σ. 74.
«Υπάρχουν πολλοί οι οποίοι αμφισβητούν την ποιητική αξία του μακαρίτου Καβάφης. Απ’ όσους όμως τον γνώρισαν κανείς απολύτως δεν του αρνείται μια εξαιρετική εξυπνάδα, αλλά και μια δόση κακίας. Όταν ο Καβάφης ήθελε, μπορούσε να φαρμακώσει άνθρωπο με μόνο μια λέξη του.
Κάποτε, σ’ ένα κύκλο των Γραμμάτων, εγίνετο συζήτησις για διαφόρους ... απόντας. Ο Καβάφης εξεθείαζε τους φίλους του και ούτε έκανε λόγο για κείνους που δεν ήσαν “δηδηλωμένοι” θαυμασταί του. Κάποιος από τους παρόντας ανέφερε το όνομα ενός λογοτέχνου, ο οποίος δεν ήτο διόλου συμπαθής στον Καβάφη.
- Τί λέτε, κύριε Καβάφης, για τον τάδε; Εγώ τον βρίσκω λίγο κουτό.
- Δεν έχεις δίκαιο, αγαπητέ.
Όλοι οι παριστάμενοι παρεξενεύτηκαν, αλλ’ ο Καβάφης συνέχισε.
- Δεν είναι λίγο κουτός. Είναι πολύ».

38. ανυπόγραφο, «Χοροί μετημφιεσμένων», Τρακατρούκα, σσ. 145-147: 146.
«[...] Εις τους Αποφοίτους: [...] ο κ. Παπουτσάκης ως ... Καβάφης [...]».

1958

39. ανυπόγραφο, «Τελευταία ώρα. Η αλληλογραφία μας», Μεφιστό, σ. 15.
«[...] κ. Μαν. Γιαλουράκη: Προς Θεού, εξακριβώσατε εάν ο Καβάφης γεννήθηκε στο 21 ή το 21 [sic] της οδού Σερφί! Θα μας φάει αυτή η αμφιβολία! [...]».
Πρβλ. και λ. 43.

Ο κ. ΜΑΝ. ΓΙΑΛΟΥΡΑΚΗΣ
 *Ελέγχων τα στοιχεία του κ. Τσίρκα περί οικίας Καβάφη.
 (Σκίτσο του κ. Ε. Τσίλιου)

Τρακατρούκα (1958)

40. Σατάν [= Γιώργος Κοκκάλης], «Στην σελήνη», *Μεφιστό*, σσ. 43-44: 44.
 «[...] Δεν τους ενδιαφέρει το τί γράφουνε τα φύλλα / κι αν ο Καβάφης κάθονταν σε σπίτι ή σε βίλα [...]».

Είναι πολύ πιθανό ο Κοκκάλης να γνώριζε ότι στην κυριακή, λ.χ., η λέξη βίλα σημαίνει πέος.

41. ανυπόγραφο, «Ένα ανέκδοτο του Καβάφη», *Μεφιστό*, σ. 50.

«Ο μακαρίτης ποιητής Καβάφης, του οποίου θαυμάσται ξεφυτρώνουν καθημερινώς τώρα σαν τα μανιτάρια, έλεγε πάντοτε ότι υπήρχαν δύο ειδών λογοτέχναι: οι φίλοι του και οι εχθροί του. Γι' αυτόν δεν μπορούσε να είναι κανείς ...ουδέτερος. Αν δεν ήσαν φίλοι του, ήσαν αυτομάτως ...εχθροί του. Και η αλήθεια είναι ότι όσο ζούσε δεν είχε και πολλούς φίλους.»

Μεταξύ των διανοουμένων που δεν εννοούσαν να αναγνωρίσουν τον Καβάφη ως μετρ ήταν και μία κυρία, με την οποίαν τα έφερε ο διάβολος να βρεθεί καθισμένος πλάι πλάι σ' ένα φιλολογικό σαλόνι.

Ήταν τότε γνωστό σε όλους ότι ο Καβάφης ήταν φιλάρεσκος και ωραιοπαθής, μεταξύ δε όλων των αδυναμιών του είχε και εκείνην τού να κρύβει τα χρόνια του. Γι' αυτό η εν λόγω κυρία, για να τον πειράξει, τράβηξε ελαφρά μια τρίχα από το κεφάλι του ποιητού, και βλέποντας ότι η τρίχα ανθίστατο, ψιθύρισε ειρωνικά:

“Γιά φαντασθείτε, κι εγώ νόμιζα πως ήταν ψεύτικη!”

Ο Καβάφης δεν μίλησε, αλλά μια αστραπή έλαμψε μέσα στα μάτια του. Παίρνει κι αυτός μια τρίχα από το κεφάλι της κυρίας, την κοιτάζει στο φως, και στρεφόμενος στον παρακαθήμενον κ. Αλ. Σεγκόπουλον του λέγει:

“Γιά φαντάσου Αλέκο, κι εγώ νόμιζα πως ήταν αληθινή!”».

Πρβλ. και Δασκαλόπουλος, Δ361, για μια προγενέστερη, ελαφρώς παραλλαγμένη μορφή του ανέκδοτου, από όπου λείπει η ονομαστική αναφορά στον ποιητή.

42. ανυπόγραφο, «Καταδικάζομεν», *Τρακατρούκα*, σσ. 55-56: 55.
 «[...] Τον Καπανή ποιήματα να πάψει πια να γράφει / και τον Μαλάνο ήσυχο ν' αφήσει τον Καβάφη. [...]».

43. ανυπόγραφο, «Ποστ ρεστάντ», *Τρακατρούκα*, σσ. 73-76: 76.
 «Κον Στρατήν Τσίρκαν: Ώστε επιμένετε ότι ο Καβάφης εγεννήθη στο 21 και όχι στο 20 της οδού Σερίφ; Κι είχαμε μια σκασίλα!»

Πρβλ. και λ. 39.

44. Ε. Τσέλιος, «Η κριτική: Ο κ. Μαν. Γιαλουράκης ελέγχων τα στοιχεία του κ. Τσίρκα περί οικίας Καβάφη» [γελοιογραφία], *Τρακατρούκα*, σ. 89.

45. ανυπόγραφο, «Παροικιακή ζωή», *Τρακατρούκα*, σσ. 99 και 101.
 «[...] Άγριος φόνος: Ο γνωστός λογοτέχνης κ. Παπουτσάκης μετέφρασε τα ποιήματα του κ. Καβάφη. Ο κ. Καβάφης, τραυματισθείς θανασίμως, πνέει διά μίαν ακόμη φοράν τα λούσθια.»

Διάρρηξις: Πληροφορηθείς τα ανωτέρω ο κριτικός του Καβάφη κ. Τ. Μαλάνος διέρρηξε... τα ματιά του».

1959

46. ανυπόγραφο [= Γιώργος Κοκκάλης], «Ιούλιος. Προγνωστικά», *Ο Σατάν*, σ. 16.

«[...] Ιδρύεται Σύλλογος Φίλων του Καβάφη, του οποίου πρόεδρος εκλέγεται ο ποιητής κ. Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, ο οποίος, καίτοι αμφισβητών την αξίαν του έργου του Καβάφη, δέχεται την προεδριάν διά να δείξει την ανεξικακίαν του. [...]».

47. Νίκος Παππάς, «Οι καβαφικοί: Ο μεταφραστής του Καβάφη κ. Γεώργιος Παπουτσάκης, γνωστός και στο Παρίσι ως ...Petit Soulier» [γελοιογραφία], *Τρακατρούκα*, σ. 53.

Petit soulier (γαλλ.): μικρό παπούτσι.

48. ανυπόγραφο, «Ποστ ρεστάντ», *Τρακατρούκα*, σσ. 73, 75-76: 76.

«[...] Κον Τίμον Μαλάνον (Προνομιούχον... Κορυφαίον): Αναμένομεν την μελέτην σας για το έργον του Πρίγκιπος των αλεξανδρινών ποιητών. Μη διστάζετε. Δεν διατρέχετε κίνδυνον να βραβευθείτε, δεδομένου ότι η *Τρακατρούκα* δεν κάνει ποτέ βλακειές... [...]».

49. Ο Πτωχοπρόδρομος, «Οι καημοί του Πτωχοπρόδρομου: Καβαφολογία», *Τρακατρούκα*, σσ. 135-136.

Βλ. Τραϊανός Μάνος, «Ο Πτωχοπρόδρομος, ο Καβάφης και οι ...κομβολόγοι. Ένα ακόμα αβιβλιογράφητο καβαφολογικό σατιρικό στιχούρηγμα», *Μικροφιλολογικά* 49 (Άνοιξη 2021) 38-40.

Κατάταξη κατά έντυπο

(η παραπομπή γίνεται ως εξής: έτος έκδοσης τόμου, σελίδα-ες, αρ. λ. της χρονολ. κατάταξης σε αγκύλες)

Απόκρηες-Σαρακοστή-Πάσχα (1929)
 1929: 56 [9]

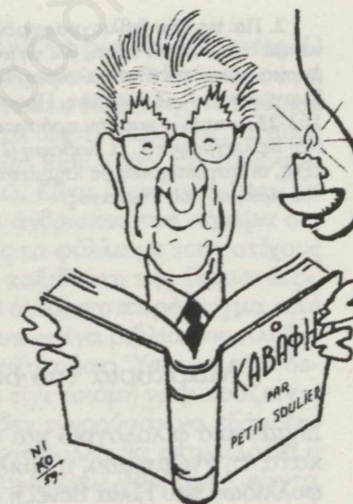
Η καμπάνα (1946, 1949)
 1949: 8 [34]

Μεφιστό (1941-1958)
 1947: 13 [29]· 1958: 15 [39], 44 [40], 50 [41]

Μέγας και προφητικός καζαμίας της Σφιγγός (1935)
 1935: 15 [23], 147 [24]

Πασατέμπο (1931)
 1931: 140 [17]

Σατάν (1927-1953)
 1927: 3 [4], 6 [5], 10 [6]· 1929: 32 [7], 121 [8]·

Ο μεταφραστής του Καβάφη
 κ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΟΥΤΣΑΚΗΣ
 Γνωστός και σ'ε Παρίσι, ός... Petit Soulier

(Σκίτσο του κ. Ν. Παπαού)

Τρακατρούκα (1959)

1930: 3 [10], 12 [11], 14 [12], 102 [13]· 1931: 11 [14], 108 [15, 16]· 1932: 5 [18], 7 [19], 11 [20], 16 [20], 57 [21], 68 [22]· 1935: 7 [25], 11 [26]· 1937: 4 [27]· 1944: 14 [28]· 1948: 20 [30]· 1950: 42 [35]· 1953: 86 [36]· 1955: 74 [37]· 1959: 16 [46]

Σατυρικόν ημερολόγιον Σφιγγός (1911-1912, 1924-1925)
 1924: 63 [1]· 1925: 39 [2], 50-51 [3]

Τρακατρούκα (1947-1951, 1953-1961)
 1948: 6 [31], 99 [32], 113 [33]· 1955: 146 [38]· 1958: 55 [42], 76 [43], 89 [44], 99/101 [45]· 1959: 53 [47], 76 [48], 135-136 [49]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι τέσσερις επιπλέον τίτλοι που αποδελτιώθηκαν, αλλά δεν περιλαμβάνουν καμία αναφορά στον Καβάφη, είναι *Ο Ρωμηός* (1946-1948), η *Καρικατουρίστικη Σφιγξ* (1950, 1953), *Ο σατυρικός καζαμίας της Διώρυγος* (1953-1954) και ο *Βεελζεβούλ* (1957).

2. Για τις ήδη βιβλιογραφημένες αναφορές, τα σχόλια και τις γελοιογραφίες που περιλαμβάνονται στα έντυπα αυτά, βλ. τη μνημειώδη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1886-2000) του Δημήτρη Δασκαλόπουλου (Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2003) και το συμπλήρωμά της («Βιβλιογραφικά Κ. Π. Καβάφη. Προσθήκες 1886-2000. Συμβολή 2001-2010», *Κονδυλοφόρος* 11 (2012) 163-233), καθώς και την πρόσφατη σημαντική συμβολή του Λευτέρη Παπαλεοντίου, *Προσθήκες στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1907-2000)*, Λευκωσία, 2016 [Μικροφιλολογικά Τετράδια 22]. Στο εξής, οι παραπομπές σε λήμματά τους γίνονται με την αναφορά του επιθέτου του συντάκτη και του αριθμού του λήμματος.

Τραϊανός Μάνος

Μαρτυρία του Βενέζη για τα μονόφυλλα του Καβάφη

Σημαντικό φιλολογικό και εκδοτικό γεγονός του τελευταίου καιρού αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, η κυκλοφορία από το Βιβλιοπωλείο της «Εστίας» των επιφυλλίδων του Ηλία Βενέζη σε δύο τόμους (2019 και 2021) υπό τον γενικό τίτλο *Ελληνική Διάρκεια*, βιβλίο που παραμένει ακόμη ασχολίαστο και ανεκμετάλλευτο. Ο πρώτος τόμος καλύπτει την περίοδο 1924-1952 και ο δεύτερος το διάστημα 1953-1962. Την όλη έκδοση έχει επιμεληθεί φιλολογικώς ο Χ. Α. Καραγόλου, με συνεπιμέλεια της Κατερίνας Καρβέλα στον πρώτο τόμο. Τώρα έχουμε την ευκαιρία να διαβάσουμε και να εκτιμήσουμε συγκεντρωμένη την πολυετή και διαρκή παρουσία του Ηλία Βενέζη, κυρίως σε εφημερίδες αλλά και σε ποιήματα λογοτεχνικά περιοδικά, όπου διοχέτευε μεγάλο μέρος του καθημερινού συγγραφικού μόχθου του, πέρα από την προσωπική δημιουργική πεζογραφία του. Οι περίπου 1.300 σελίδες των δύο τόμων συνιστούν εκτεταμένο πανόραμα σαράντα χρόνων πνευματικής και κοινωνικής ζωής. Η χρονική περίοδος που καλύπτεται από την έκδοση συμπίπτει με την κρίσιμη εποχή αποδοχής και εμπέδωσης του καβαφικού έργου, τόσο στην Αθήνα όσο και στο εξωτερικό. Η απροσδόκητη και αντίθετη μαρτυρία γι' αυτή την αποδοχή την οποία παραθέτει ο Βενέζης προέρχεται από τον Ε. Π. Παπανούτσο, έναν άνθρωπο που γνώρισε από κοντά τον Καβάφη στα χρόνια που υπηρέτησε ως καθηγητής στο Αβερύφειο Γυμνάσιο της Αλεξάνδρειας. Περί τα μέσα του 1920 ο Παπανούτσος αναχώρησε για μεταπτυχιακές σπουδές στη Γερμανία, και ακριβώς σ' αυτήν την εποχή αναφέρεται η μαρτυρία του που αναπαράγεται από τον Βενέζη. Άγνωστη άλλοθεν και αβιβλιογράφητη η μαρτυρία αυτή δημοσιεύτηκε σε επιφυλλίδα του συγγραφέα της *Αιολικής Γης*, με τίτλο «Η νέα λογοτεχνία μας», στην εφ. *Το Βήμα*, στις 5 Ιανουαρίου 1954. Εκτός των άλλων, ο Βενέζης έθιγε και το θέμα των σχέσεων του αναγνωστικού κοινού με τους συγγραφείς, καθώς και τον περιορισμένο αριθμό αντιτύπων στον οποίον τύπωναν τα έργα τους ποιητές, όπως π.χ. ο Παλαμάς. Στο απόγειο της ακμής και της φήμης του είδε να τυπώνονται ορισμένες συλλογές του σε μόλις 2.000 αντίτυπα, σε αντίθεση προς την περίπτωση Παπαδιαμάντη, ο οποίος δεν αξιώθηκε όσο ζούσε να δει ποτέ τυπωμένα σε βιβλίο τα γραπτά του. Και στο σημείο αυτό έρχεται ο λόγος στον Αλεξανδρινό. Γράφει ο Βενέζης: «Ο Καβάφης καθώς ξέρουμε τύπωνε τα ποιήματά του σε σκόρπια φύλλα και τα μοίραζε στους φίλους του ή σε όσους νόμιζε

φίλους του. Και μοιράζοντάς τα ακόμη δεν κατόρθωνε να βρει αναγνώστες. Ο Ευάγγελος Παπανούτσος μάς έλεγε μια μέρα στην Ανάβυσσο: Ήταν να φύγει απ' την Αίγυπτο να πάει να μελετήσει στη Γερμανία, και ο Καβάφης τού έδωσε μερικές σειρές από τα φύλλα των ποιημάτων του να τα δώσει σε φίλους, λόγιους ή μη των Αθηνών. Όπου ο Παπανούτσος εγύριζε, εδώ εκεί, στην πρωτεύουσα των Ελλήνων, παρακαλούσε: «Πάρτε τα, παρακαλώ. Είναι δωρεάν!». «Δεν τα χρειαζόμαστε», του αποκρίνονταν. Και μάλιστα και άνθρωποι που σήμερα σεληνιάζονται για τον Αλεξανδρινό. Στο τέλος, οι σειρές τα φύλλα με τους στίχους του Καβάφη έμειναν, αχρείαστες, στη βαλίτσα του ταξιδιώτη της Γερμανίας». Στη συνέχεια του κειμένου του, ο Βενέζης παραθέτει ανάλογο παράδειγμα από άλλη συναφή περίπτωση: «Και τα τόσο θαυμάσια τυπωμένα βιβλία του Αλέξανδρου Πάλλη, που στέλνονταν δωρεάν σε όποιον τα ζητούσε; Ύστερα από δεκαετίες ολόκληρες, ο γιος του μεγάλου δημοτικιστή είχε ακόμη να μοιράζει εις τον ζητούντα από τα βιβλία του πατέρα του, που δεν εννοούσαν να εξαντληθούν!» Την ίδια ακριβώς ιστορία για τα καβαφικά μονόφυλλα θα επαναλάβει ο Βενέζης μετά από πέντε χρόνια (29.12.1959) σε άλλη επιφυλλίδα του – πάντα στο *Βήμα*.

Δημήτρης Δασκαλόπουλος

Ο Γιώργος Σαραντάρης για τον Καβάφη

Το πολύπλευρο έργο του Γιώργου Σαραντάρη είναι αλήθεια πως προσφέρεται για παράλληλη μελέτη της δοκιμαχικής και ποιητικής του παραγωγής. Έχει μάλιστα ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον όταν ένα κριτικό σημείωμα μπορεί να αποτελέσει αφορμή για την εξέταση της συνάντησης της λογοτεχνικής κριτικής με τη φιλοσοφία. Σε αυτήν την κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε ένα σύντομο κριτικό σχόλιό του για τον Καβάφη, το οποίο δημοσιεύτηκε το 1936 και φέρει τον τίτλο «Για τον Καβάφη».¹ Είναι σημαντικό να τοποθετήσουμε την εν λόγω κριτική του Σαραντάρη εντός μιας συγκεκριμένης, όχι ακριβώς συγκυρίας, αλλά *Στιγμής*, και ως *Στιγμή* θα πρέπει να νοηθεί εκείνο το σημείο που το άτομο γνωρίζει κάτι νέο και αποφασιστικό για το ίδιο. Μια τέτοια κομβική κατάσταση υπήρξε η δεκαετία του 1930, με τον Σαραντάρη να εξοικειώνεται όλο και περισσότερο με τη φιλοσοφική σκέψη του υπαρξισμού, δίχως φυσικά να ξεχνάμε και τα πρώτα του βήματα στον μοντερνισμό. Δοκίμια όπως *Συμβολή σε μια φιλοσοφία της ύπαρξης* (1937), *Η παρουσία του ανθρώπου* (1938), *Δοκίμιο λογικής σα μια θεωρία του απόλυτου και του μη απόλυτου* (1939), καθώς και σύντομα άρθρα στην *Καθημερινή* – «Γνώση και Ομιλία» (18.9.1939) και «Ο Κίρκεγκωρντ και η πίστη» (1.7.1940) –, αλλά και δημοσιεύματα στο περ. *Μακεδονικές Ημέρες*, όπως λ.χ. το κείμενο «Γύρω από το πρόβλημα της ύπαρξης» (1937),² επιβεβαιώνουν τη γενική πεποίθηση ότι ο Σαραντάρης αποτελεί τον κύριο εκφραστή του φιλοσοφικού ρεύματος του υπαρξισμού, στον χώρο της λογοτεχνίας και της κριτικής, κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η κριτική του για τον Καβάφη θα δημοσιευτεί στα μέσα της παραπάνω δεκαετίας στις *Μακεδονικές Ημέρες*,³ στη στήλη «Παρενθέσεις» την οποία διατηρούσε, υπογράφοντας

συχνά πυκνά σύντομα σχόλια λογοτεχνικού και φιλοσοφικού περιεχομένου, ορισμένα μάλιστα εκ των οποίων αποτελούν δείγματα των φιλοσοφικών ενασχολήσεων του.

Το σημειώμά του για τον Αλεξανδρινό, μια επί της ουσίας απόπειρα κριτικής προσέγγισης του καβαφικού Εγώ, εμφανίζει τα πρώτα ψήγματα της υπαρξιστικής φιλοσοφίας, όπως αρχίζει να τη βυθομετρά ο Σαραντάρης. Με άλλα λόγια, μοιάζει να έχουμε μια κριτική η οποία δομείται μέσα από τη φιλοσοφία του υπαρξισμού. Άλλωστε, και το εννοιολογικό περιεχόμενο του κειμένου ενισχύει την παραπάνω πρόταση. Η αρχική ομολογία πως «η ψυχρή ποίηση του Καβάφη είναι η ανώτερη της σημερινής Ελλάδας»⁴ θεμελιώνεται στην «ειλικρίνεια» της καβαφικής ποίησης, η οποία και ορίζεται ως «προσήλωση του εγώ στο καθαρό θέαμα (και πρόβλημα) της πραγματικότητας, που διαφέρει ορατά και διαλεχτικά, αλλά, όπου πηγάζει η ανθρώπινη πίστη μας, ταυτίζεται με την ίδια την ύπαρξη του εγώ, στο άπειρό της φανέρωμα».⁵ Η υπαρξιακή κίνηση της πίστωσης, εμπνευσμένη από την κερκεγκωριανή φιλοσοφία, αποτελεί για τον Σαραντάρη, όπως θα γράψει αλλού, το αντίκρισμα του αληθινού εαυτού, εκεί

όπου ο άνθρωπος παύει τον συλλογισμό του, εμφολωρεί μέσα στο αίσθημά του μια εμπιστοσύνη του ίδιου προς το σύμπαν και προς τον εαυτό του, εμπιστοσύνη που είτε σωπηλά είτε συνειδητά τον πείθει να θελήσει τη ζωή σαν ένα απόλυτο. Τούτη η εμπιστοσύνη, κατά τη γνώμη μου, προσδίδει το ευρύτατο φυσικό περιεχόμενο σε ό,τι καλούμε «πίστη».⁶

Για τον Σαραντάρη, η ποίηση του Αλεξανδρινού υπόκειται σε μια διαλεκτική εσωτερίκευση, μια προοδευτική εμβάθυνση της σχέσης του υποκειμένου με την απειρότητα, επιχειρώντας, με όρους κερκεγκωριανού ιδιώματος, «το αδιάκοπο άλμα μέσα στην ύπαρξη».⁷ Στη φιλοσοφική σκέψη του Kierkegaard, η απρόσιτη στη λογική διαλεκτική πορεία απαιτεί βαθύτατη εννοιακή κατανόηση. Ζητούμενο είναι το παράλογο πάθος της πίστης, το οποίο, αποτελώντας το απόγειο του ανθρώπινου πάθους,⁸ προϋποθέτει το ποιητικό άλμα, το πέρασμα δηλαδή από την απιστία στην πίστη. Η επανέυρεση του εαυτού, η οποία συνίσταται στην υπαρξιακή πορεία διαμέσου των διαδοχικών μεταβάσεων από το αισθητικό στάδιο στο ηθικό και από το ηθικό στο θρησκευτικό, μετουσιώνεται μέσα από το παράδοξο της πίστης, που πρέπει να ερμηνευθεί ως ένα θαύμα μέσω του οποίου «ολόκληρη η ανθρώπινη ζωή βρίσκει την ενότητά της».⁹ Υπό αυτό το πρίσμα, η «προσήλωση του εγώ» στο οποίο αναφέρεται ο Σαραντάρης μοιάζει να αποτελεί την εναρκτήρια προσπάθεια της καβαφικής ποίησης να επιτύχει την πλήρωση του βαθύτερου υπαρξιακού αιτήματος, η οποία, υπερπηδώντας τα σύνορα του λογικού και εμβαθύνοντας στην εύρεση του εαυτού, φτάνει στην απόλυτη πραγμάτωση του εαυτού ως σύνθεσης περατού και απείρου.

Η διαλεκτική πορεία προς τη σύνθεση του εαυτού, με την οποία εκκινεί το κριτικό σημειώμά του ο Σαραντάρης, καταλήγει γρήγορα στον καβαφικό ηδονισμό, μιας και η ηδονή αποτελεί την πρώτη υπαρξιακή κατάσταση του ανθρώπου στη σκέψη του.¹⁰ Όπως στο αισθητικό στάδιο του Kierkegaard, που αποτελεί την πρώτη βαθμίδα της υπαρξιακής διαδρομής του ανθρώπου προς τη συγκρότηση του Εγώ, χαρακτηριστικό της οποίας είναι ότι η ύπαρξη ποτίζεται από τη μελαγχολία και κυριεύεται από το αισθητικό-αισθησιακό πάθος, έτσι

και η καβαφική ποίηση, για τον Σαραντάρη, μοιάζει να είναι διαμορφωμένη προς την αισθητική κατεύθυνση, εκεί που οι ηδονές αδυνατούν να εκπληρώσουν κάτι βαθύτερο στην ψυχή του: «Ο αισθησιασμός, ηδονή και πίστη του, τον οδηγεί προς την απελπισία, που αποκαθαίρεται δίχως γαλήνη αγνάντια στην ομορφιά, μόνη θεά, μόνη πνευματική λύτρωση»¹¹ σημειώνει στην κριτική του για τον Αλεξανδρινό. Ο ποιητής, αναζητώντας τη λύτρωση, σκοντάφτει στη μέθη των ηδονών, απορροφημένος από αυτό το πρωταρχικό κόχλασμα της ζωής: «αλλά ποια είναι αυτή η ομορφιά; Είναι η σάρκα, όραση, αφή, μνήμη· άρνηση όπου και πάντοτε, του πνεύματος».¹² Είναι ο αισθητός άνθρωπος που ζει με το σώμα. Από το σημείο αυτό όμως η εσωτερική θέρμη του Αλεξανδρινού, μέσα από το ξέσπασμα της απελπισίας, αποκτά άλλη σημασία στην ποίησή του.

Δύο χρόνια αργότερα, τον Ιούνιο του 1938, από τις σελίδες των Νεοελληνικών Γραμμάτων και με αφορμή μια κριτική του για τον Σεφέρη, θα σημειώσει, μεταξύ άλλων, ο Σαραντάρης:

Η ηδονή είναι ένα γεγονός για τον Σεφέρη, γίνεται στην ποίησή του το μόνο γεγονός. Εδώ το σημείο όπου ήθελα να φτάσω· εκείνο που λείπει στην ποίηση του Σεφέρη με περιεχόμενο αληθινά απ' τα όρια του λυρισμού του, και καθιστά τούτον απροσάρμοστο στη σύγχρονη ψυχή, είναι ένα κάποιο ηθικό χρέος, που να υποτάσσει την ηδονή. Και όχι μονάχα τούτο· αλλά λείπει και η λαχτάρα προς απόκτηση ενός ηθικού χρέους απαλλαγμένου από ηδονισμό. Τούτο φαίνεται ακόμα πιο καθαρά στο *Μυθιστόρημα*. [...] Αν ανάμεσα στον «Ερωτικό Λόγο» και στο *Μυθιστόρημα* είναι έκδηλη μια διαφορά ως προς εκείνη την ουσία που μας ενδιαφέρει, θ' αρκεστώ να προσθέσω πως στο *Μυθιστόρημα* πρόκειται ακόμα για ηδονή, αλλά για αποσταμένη ηδονή. [...] Λέει «Δώσε μας, έξω από τον ύπνο μια γαλήνη». Είναι όμως μια γαλήνη, που δεν πέρασε από την λυτρωτική πείρα του Χριστιανισμού· ανέφικτη γαλήνη των αισθήσεων. [...] «και είπαμε πως δε χάνεται η ζωή τόσο εύκολα» [στίχος από το *Μυθιστόρημα*]· πιστή εικόνα της επιπόλαιας εικόνας του ηδονιστή. Αλλά το ποίημα τούτο, στο σύνολό του, είναι από τα ελάχιστα του Σεφέρη με περιεχόμενο αληθινά ανθρώπινο· [...] τώρα μονάχα ο ποιητής αυτός πλησιάζει προς τη βαθύτερη πραγματικότητα (έστω κι αν δεν πλησιάζει προς την αλήθεια)· ατενίζει το θάνατο.

Ο ηδονισμός του Σεφέρη, όπως ο καθένας καταλαβαίνει, δεν έχει την ίδια αισθητική σημασία του ηδονισμού του Καβάφη. [...]»¹³

Τί είναι αυτό που προσδίδει στον καβαφικό ηδονισμό μια άλλη σημασία; Είναι πρώτα από όλα η ειλικρίνεια, η οποία σε αντίθεση με την ατολμία του Σεφέρη, χαρίζει στον Καβάφη την απόσταση από τη σύγχυση της ηδονής. Είναι η απελπισία του Καβάφη που τον οδηγεί στον στοχασμό και στην υπέρβασή της, ενώ ο Σεφέρης βιώνει τον ηδονισμό του. Ο Αλεξανδρινός έχει τη δύναμη να ξεπεράσει τον ηδονισμό και τους δισταγμούς του σώματος και τελικά να υπάρξει πραγματικά, αντικρίζοντας τη ζωή από ένα αιώνιο πρίσμα. Πρόκειται για την υπέρβαση του φόβου και της αγωνίας που αυτός γεννά. Είναι μια νίκη κατά της νοσηρής απελπισίας. Όπως ο ίδιος ο Σαραντάρης όριζε: «εκείνος που δεν φοβάται το θάνατο σε όποια στιγμή του βίου του, εκείνος που είναι έτοιμος χωρίς αυταπάτη να δεχτεί το θάνατο σε όποια στιγμή του βίου του, εκείνος που προβλέπει και δεν απατάται, πως ο θάνατος δεν μπορεί να ταπεινώσει όποια στιγμή του βίου του, εκείνος παύει να είναι ηδονιστής».¹⁴ Στην κριτική του Σαραντάρη, ο Καβάφης απομακρύνεται από τον νοσηρό ηδονισμό, έρχεται αντιμέτωπος με τον θάνατο και με τη συνειδητότητά του· η στιγμή του θανάτου

«γίνεται αιτία της πιο σπαραχτικής του επιθυμίας, της αποκαλυπτικότερης έκφρασης της μοιραίας του αντινομίας, γιατί τότε νιώθει την ομορφιά, που το είναι το θεωρούσε υπέροχη ύλη, και βλέπει, και δε μπορεί παρά να δει, πνεύμα».¹⁵ Είναι ο θάνατος ως η ύστατη ελπίδα, είναι η στιγμή που ο ποιητής ζει με το πνεύμα, ζώντας επομένως μέσα στην αιωνιότητα.¹⁶ Ο εκθειασμός της καβαφικής ποίησης, και η παράλληλη υποβάθμιση της ποίησης του Σεφέρη, μέσα μάλιστα από την κριτική για μια συλλογή με την οποία πλέον ο τελευταίος συνδέεται οργανικά με τον μοντερνισμό, παρουσιάζεται με αφορμή το ζήτημα του ηδονισμού, ένα πολυσυζητημένο θέμα την περίοδο του Μεσοπολέμου, αν αναλογιστεί κανείς ορισμένα από τα κριτικά σημειώματα που γράφονται με αφορμή τον ηδονισμό της καβαφικής ποίησης, όπως λ.χ. το κείμενο του Παράσχου το 1927.¹⁷ Μόνο που τη φορά αυτή ο Σαραντάρης έρχεται να δώσει ένα διαφορετικό περιεχόμενο στον ηδονισμό του Αλεξανδρινού, σώζοντάς τον από τη ρηχή αισθησιακή ικανοποίηση, αποκαλύπτοντας την ίδια στιγμή το επίγειο και χωρίς φιλοσοφικό στοχασμό ερωτικό ένστικτο της σεφερικής ποίησης.

Ο ηδονισμός του Καβάφη είναι ώριμος, με τη σημασία που ο Σαραντάρης δίνει σε αυτόν στο άρθρο «Γύρω από το πρόβλημα της ύπαρξης»: «ονομάζω ηδονή την ακέραια ζωή του ανθρώπου», εννοώντας «την ενατένιση της ηδονής σαν μόνη πηγή αλήθειας».¹⁸ Το αισθητικό υποκειμένο κάνει το άλμα στην ουσία της ζωής μέσω της ηδονής, η οποία μοιάζει να αποτελεί ένα πάθος για την αναζήτηση της αλήθειας του υποκειμένου. Ο Αλεξανδρινός δεν είναι πια ένα απελπισμένο Είναι. Αυτρώνεται από την απελπισία του αισθητικού σταδίου. Η έννοια της απελπισίας, την οποία αξιοποιεί ο Σαραντάρης προς ερμηνεία του καβαφικού Είναι, παραπέμπει στην κερκεχωριανή φιλοσοφική σκέψη όπως διατυπώνεται στο έργο *Ασθένεια προς θάνατον*, όπου η ικανότητα για απελπισία και η δυνατότητα υπέρβασής της αυξάνει τον βαθμό συνειδητότητας του ατόμου: «Αλλά ακριβώς αυτό, ότι κάποιος δεν έχει συνειδητοποιήσει τον εαυτό του ως πνεύμα, είναι απελπισία».¹⁹ Και ακριβώς από αυτό το σημείο εκκινεί, μέσα από τη διαλεκτική δομή, η προσπάθεια του ατόμου «να θέλει απελπισμένα να είναι ο εαυτός του».²⁰ Όσο η απελπισία εντείνεται, άλλο τόσο η συνείδηση αναπτύσσεται. Είναι με άλλα λόγια το μεταίχμιο συνάντησης της απελπισίας με τη δυνατότητα υπέρβασής της, η οριακή στιγμή όπου η αλήθεια εμφανίζεται στην περιοχή του πνεύματος.²¹ Υπό αυτό το πρίσμα αιτιολογείται τώρα το «άπειρο φανέρωμα» της καβαφικής ποίησης για το οποίο γινόταν λόγος στην αρχή της κριτικής του Σαραντάρη. Ο θάνατος γίνεται η στιγμή της ακαταμάχητης ειλικρίνειας για τον αλεξανδρινό ποιητή. Αγγίζοντας τα όρια της πίστης, φτάνει στη βαθύτατη γνώση της υπόστασής του, μεταβαίνοντας από την αισθησιακή στην πνευματική ύπαρξη, που ισοδυναμεί με την ανάκτηση του εαυτού. Είναι, λοιπόν, πίστη στην ίδια τη ζωή, που εκδηλώνεται στο επίπεδο της απόλυτης συνείδησης και του καθαρού πνεύματος.

Το κριτικό σχόλιο του Σαραντάρη καταλήγει σύντομα σε μια απόπειρα περιγραφής της διαδικασίας μορφοποίησης του καβαφικού Εγώ, ακολουθώντας τη διαλεκτική πορεία απελπισία-πίστη, υπό το πρίσμα της κερκεχωριανής φιλοσοφίας. Η δυνατότητα υπέρβασης της απελπισίας και κατά συνέπεια της φθοράς του θανάτου, μετατρέποντας τον τελευταίο σε ρυθμιστή για το πέρασμα από την ύλη στο πνεύμα, και άρα στην ανάκτηση του εαυτού, συνεπάγεται

το ειλικρινές φανέρωμα του τελευταίου, παραδομένου στην πίστη. Η καβαφική ποίηση αποτέλεσε για τον Σαραντάρη, με όρους υπαρξιστικής φιλοσοφίας, μια αγωνιώδη προσπάθεια επανατοποθέτησης του εαυτού μέσω της διαδικασίας της οδύνης. Ταυτοχρόνως, αξίζει να παρατηρήσουμε τη συσχέτιση της καβαφικής ποίησης με την «essenziale poesia» της μεταπολεμικής Ιταλίας.²² Η περίοδος άλλωστε της συγγραφής του κειμένου συμπίπτει με την επιστροφή του Σαραντάρη στο Μονταπόνε της Ιταλίας, με αφορμή τον θάνατο του πατέρα του. Αυτό το τελευταίο γεγονός πρέπει να αποτέλεσε μια ουσιαστική αφορμή για την αγωνιώδη υπέρβαση της θνητότητας, η οποία είναι έκδηλη σε σημειώσεις της εποχής,²³ καθώς και στο κείμενο για τον Αλεξανδρινό.

Δεν χωρά αμφιβολία πως το κριτικό σημείωμα του Σαραντάρη για τον Καβάφη πρέπει να προσεχθεί τόσο για την προσπάθεια προσέγγισης της φιλοσοφίας του υπαρξισμού στον ελληνικό πνευματικό χώρο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, επιβεβαιώνοντας πως η πρόσληψη του συγκεκριμένου φιλοσοφικού ρεύματος στο πεδίο της λογοτεχνίας ήταν ήδη αισθητή, όσο και στο πλαίσιο της καβαφικής κριτικής, με τον υπαρξισμό να καθίσταται ένα διαφορετικό από τα συνηθισμένα κριτικά εργαλεία για την αποκωδικοποίηση του καβαφικού ηδονισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το παρόν άρθρο εντάσσεται σε μια ευρύτερη έρευνα με τίτλο «Religion in literary criticism during the Greek interwar period (1922-1940)», η οποία υποστηρίζεται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «2^η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση Μεταδιδακτορικών Ερευνητών/τριών» (Αριθμός Έργου: 645), επιστημονικός υπεύθυνος Βασίλης Μακρυδημάς, μέλη Γιάννης Στάμος, Ξένα Συμεωνίδου, Δημήτρης Καραθανάσης.

1. Γιώργος Σαραντάρης, «Για τον Καβάφη», *Μακεδονικές Ημέρες*, έτος Δ', τχ. 2 (Μάρτ. 1936) 79-80.

2. Γ. Σαραντάρης, «Γύρω από το πρόβλημα της ύπαρξης», *Μακεδονικές Ημέρες*, έτος Ε', τχ. 9-10 (Σεπτ.-Οκτ. 1937) 246-249.

3. Η παρουσία του Β. Ν. Τατάκη στην ομάδα του περιοδικού αλλά και η τακτική συνεργασία του Κ. Γεωργούλη με το έντυπο φανερώνουν και τα φιλοσοφικά ενδιαφέροντα του περιοδικού. Μάλιστα ο τελευταίος αποδεικνύεται ένθερμος μελετητής της φιλοσοφίας του υπαρξισμού όπως προκύπτει από το κείμενο «Πηγές και όρια του πνευματικού κόσμου της εποχής μας», βλ. Κωνσταντίνος Γεωργούλης, «Πηγές και όρια του πνευματικού κόσμου της εποχής μας», *Μακεδονικές Ημέρες*, έτος Ε', τχ. 11-12 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1937) 285-290.

4. Γ. Σαραντάρης, «Για τον Καβάφη», ό.π. (σημ. 1), σ. 79.

5. Ό.π., σ. 79.

6. Γ. Σαραντάρης, *Δοκίμια για την ύπαρξη του ανθρώπου*, Αθήνα, Ευθύνη, 1999, σ. 22.

7. Soeren Kierkegaard, *Η έννοια της αγωνίας*, μτφρ. Γιάννης Τζαβάρας, Αθήνα, Δωδώνη, 1971, σ. 202.

8. «Άφησε ένα πράγμα, το χθόνιο λογικό του, και πήρε ένα άλλο, την πίστη» και σε άλλο σημείο «η κίνηση της πίστης πρέπει συνεχώς να συντελείται δυνάμει του παραλόγου», Σάιρεν Κίρκεγκωρ, *Φόβος και τρόμος*, μτφρ. Άννα Σολωμού, Νεφέλη, Αθήνα, 1980, σσ. 43 και 63.

9. Ό.π., σ. 98.

10. Στη φιλοσοφική θεώρηση του Σαραντάρη, πριν από την ηδονή είμαστε φύση. Βλ. Σαραντάρη, *Δοκίμια για την ύπαρξη του ανθρώπου*, ό.π. (σημ. 6), σ. 48 κ.ε.

11. Γ. Σαραντάρης, «Για τον Καβάφη», ό.π. (σημ. 1), σ. 80.

12. Αυτόθι.

13. Γ. Σαραντάρης, «Ποιητές της εποχής μας. Γιώργος Σεφέρης», *Νεοελληνικά Γράμματα*, 25.6.1938, σ. 11. Σχετικά με την έννοια του θανάτου στο *Μυθιστόρημα*, βλ. Mario Vitti, *Φθορά και Λόγος*, Αθήνα, Εστία, 1989, ειδικά σσ. 56-109.

κή επιστολή, γραμμένη σε δημοτική, σκιαγραφεί με σαφήνεια τις φιλοσοφικές και θρησκευτικές αναζητήσεις του νεαρού Κορωναίου. Ειδικότερα, το κείμενο περιγράφει την αμφιταλάντευση του Καμπύση απέναντι στον χριστιανισμό (θυμίζω πως ο πατέρας του ήταν αγιογράφος) και τη διερεύνηση τάσεων όπως ο θεοσοφισμός. Ο Κορωναίος διατυπώνει το ενδιαφέρον του για την «εσωτερική» φιλοσοφία με αφορμή το βιβλίο του Πλάτωνα Δρακούλη *Φως εκ των ένδον* (1893) και την αναζήτηση ενός πνευματικού κόσμου πέραν της ύλης. Ανάλογες ανησυχίες (και καταβυθίσεις στο πλέγμα του νεορομαντισμού) θα συνοδεύσουν τον Καμπύση σε ολόκληρη τη λογοτεχνική πορεία του.⁸ Η ανάγκη του συγγραφέα να αποσπαστεί από τον χριστιανισμό των παιδικών του χρόνων και να συνδεθεί με νεωτερικές φιλοσοφικές ιδέες από την Εσπερία στο πλαίσιο της συγκρότησης μιας αστικής ταυτότητας κάνει εδώ την πρώτη της εμφάνιση. Ένα πρόσθετο σημείο με ιδιαίτερο ενδιαφέρον είναι ο έκδηλος ευρωπαϊσμός του Κορωναίου, ο οποίος αποτυπώνεται στην επιστολή. Στο κείμενο αναφέρονται μια σειρά από ευρωπαίους συγγραφείς και φιλοσόφους όπως ο Χάινριχ Χάινε, ο Λέων Τολστόι, ο Μαξ Νορντάου και ο Ερνέστ Ρενάν, οι οποίοι ελκύουν το ενδιαφέρον του Καμπύση.⁹ Ταυτόχρονα, κάνει την εμφάνισή του ένας λογοτεχνικός ήρωας που θα σημαδέψει τη σκέψη του νεαρού δημοτικιστή, ο αμφίθυμος πρίγκηπας της Δανιμαρκίας Άμλετ. Ο σχετικός ήρωας του Σαίξπηρ θα συνοδέψει τον Καμπύση ιδίως τα χρόνια της έλξης του από τον πεσιμισμό, πριν από τη νιτσεική μεταστροφή του στη διάρκεια της διαμονής του στη Γερμανία το 1898-99.

Σε μια συνολική αποτίμηση, τα δύο αυτά δημοσιεύματα παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς φανερώνουν το νήμα ορισμένων ιδεολογικών και αισθητικών ροπών του Καμπύση, οι οποίες θα συνεχιστούν, με ρήξεις και συνέχειες, στη διάρκεια της πολιτισμικής δράσης του. Η αξία τους επαυξάνεται από το γεγονός ότι δεν διαθέτουμε πρόσθετες πληροφορίες, από πρωτογενείς πηγές, για τα χρόνια αυτά σε σχέση με τον Καμπύση. Από ειδολογική άποψη, οι επιστολές σηματοδοτούν την έναρξη της χρήσης της επιστολικής φόρμας, η οποία θα διατηρηθεί από τον Καμπύση στα «Ανοικτά γράμματα» στην *Εστία*, τα διαβόητα «Γερμανικά γράμματα» στην *Τέχνη* και τα λιγότερο γνωστά (αλλά ιδεολογικά κρίσιμα) «Ανοικτά γράμματα» στον *Διώνυσο*. Από γλωσσική άποψη, εμφανίζονται ήδη κάποιες ακραίες «ψυχαικές» επιλογές του Κορωναίου στην ορθογραφία των λέξεων (κυρίως στην πρώτη επιστολή), οι οποίες θα προκαλέσουν τον συχνό κόλαφο των συγχρόνων του, ιδίως στα πρώτα του βήματα στον λογοτεχνικό στίβο.¹⁰ Τέλος, τα κείμενα φανερώνουν εξαρχής τον διπλό, εθνικό-γλωσσικό και ευρωπαϊκό προσανατολισμό που διακρίνει τη σκέψη και τη λογοτεχνική πένα του Καμπύση σε όλη τη διάρκεια της σύντομης πορείας του, από το 1894 μέχρι το 1901.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Κ. Κατσιμπαλή, *Βιβλιογραφία Γιάννη Καμπύση*, Αθήνα 1960 και [Γιάννης] Καμπύσης, *Άπαντα*, Αναστόλωσε Γ. Βαλέτας, Αθήνα, Πηγή, 1972. Σημειώνω πως τα Άπαντα του Βαλέτα παρουσιάζουν μια σειρά από ελλείψεις και παροράματα, που χρήζουν ενός αυτόνομου κριτικού σημειώματος.

2. Ν. Επ. [Ν. Επισκοπόπουλος], «Φιλολογική ζωή. Δύο δράματα», *Το Άστυ*, 17.4.1896 [= Ν. Επισκοπόπουλος, *Επιλογή κριτικών κειμένων από το Άστυ και το Νέον Άστυ*, επιμ. Ν. Μαυρέλος, τ. Α', Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2011, σσ. 322-325].

3. Για μια συνολική αποτίμηση των ιδεολογικών, αισθητικών και δραματουργικών επιλογών του Καμπύση βλ. Ζαφείρης Νικήτας, *Η συμβολή του Γιάννη Καμπύση στο νεοελληνικό θέατρο*, διδακτ. διατριβή, ΑΠΘ, Σχολή Καλών Τεχνών, Τμήμα Θεάτρου, Θεσσαλονίκη 2020. Ειδικά για το ζήτημα του ονόματος του Κορωναίου και των διαδοχικών πειραματισμών του σχετικά με τη λογοτεχνική του υπογραφή βλ. ό.π., σσ. 27-28.

4. Γρηγόριος Ξενόπουλος, *Άπαντα*, τ. 1, Αθήνα, Μπίρης, 1958, σ. 285.

5. Γάμα Άλφα Κάπας [Γιάννης Καμπύσης], «Η δημοτική και οι φιλόλογοί μας», εφ. *Το Άστυ*, 28.1.1894. Το πρώτο αυτό δημοσίευμα έχει καταγραφεί, χωρίς να αποδίδεται στον Καμπύση, σε μεταπτυχιακή εργασία: βλ. Πολυξένη Συμεωνίδου, «Ο κριτικός λόγος στην εφημερίδα *Το Άστυ* 1891-1899», ΔΠΘ, Τμήμα Φιλολογίας, Κομοτηνή 2014, σ. 132. Θερμές ευχαριστίες στον Καθηγητή κ. Λάμπρο Βαρελά για τη βιβλιογραφική αυτή επισήμανση.

6. Ο Καμπύσης θα επανέλθει τακτικά στην διάρκεια της ζωής του στο έργο των λογοτεχνών που ονοματίζει στο πρώτο αυτό δημοσίευσμά του. Με την πλειοψηφία αυτών μάλιστα θα αναπτύξει προσωπική γνωριμία, χωρίς να λείπουν οι επιμέρους οξύνσεις. Ακόμη, θα συνεχίσει να παρακολουθεί συστηματικά τις δημοσιεύσεις τους στον Τύπο, κάτι που θα τον οδηγήσει, για παράδειγμα, στην έμμεση επίκληση του άρθρου του Καρκαβίτσα «Νέο σύμβολο» στο αστικό του δράμα *Η Μις Άννα Κούξλει* (1897). Για το σχετικό άρθρο, που συνδεόταν με τον φρενήρη ενθουσιασμό των Ολυμπιακών Αγώνων του 1896 τον οποίο ιχνογραφούσε στο δράμα του ο Κορωναίος, βλ. Α. Καρκαβίτσας, «Νέο σύμβολο», εφ. *Εστία*, 6.4.1896, και Λάμπρος Βαρελάς, «Κόντρα στο ρεύμα: Ο Ανδρέας Καρκαβίτσας και οι ρήξεις του με τη νεοελληνική κοινωνία και τις αναμονές του αναγνωστικού κοινού», στο: Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις στον ελληνικό κόσμο (1204-2014): οικονομία, κοινωνία, ιστορία, λογοτεχνία, Ε' Ευρωπαϊκό Συνέδριο Νεοελληνικών Σπουδών Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 2-5 Οκτωβρίου 2014*, τ. Γ', Αθήνα 2015, σσ. 51-53.

7. Γάμα Άλφα Κάπας [Γιάννης Καμπύσης], «Νέαι ιδέαι», *Το Άστυ*, 2.2.1896.

8. Για το πλέγμα του νεορομαντισμού στην Αθήνα της Μπελ Επόκ βλ. Ευγένιος Δ. Ματθίουπουλος, *Η τέχνη πτεροφυεί εν οδύνη. Η πρόσληψη του νεορομαντισμού στο πεδίο της ιδεολογίας, της θεωρίας της τέχνης και της τεχνοκριτικής στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ποταμός, 2005.

9. Οι πληροφορίες που προσφέρει το άρθρο είναι ιδιαίτερα πολύτιμες, ειδικά ως προς τη γνωριμία του Καμπύση με τη σκέψη του Μαξ Νορντάου, συγγραφέα του περιβόητου *Εκφυλισμού [Entartung]* (1892-3) και πολέμου του Ιφενισμού, του Βαγκνερισμού και του Τολστοϊσμού. Για τον γερμανό κοινωνικό κριτικό βλ. Marja Härmänmaa - Christopher Nissen (επιμ.), *Decadence, Degeneration, and the End: Studies in the European Fin de Siècle*, New York, Palgrave Macmillan, 2014, σ. 8.

10. Τον ψυχαιισμό του Καμπύση θα θίξει, για παράδειγμα, ο Μιχαήλ Μητσάκης μετά τη δημοσίευση του ποιητικού δράματος *Το δαχτυλίδι της μάνας* (1898), βλ. Μιχαήλ Μητσάκης, «Η γλώσσα του κ. Ψυχάρη», *Τρις των Αθηνών* 2 (1.10.1898) 22.

Ζαφείρης Νικήτας

Μερικά επιπρόσθετα για την υποδοχή των διηγημάτων του Δημοσθένη Θ. Σταυρινίδη

Γεγονός είναι ότι η πολιτισμική δραστηριότητα του νέου ελληνισμού, όχι μόνο στο ελλαδικό κέντρο αλλά και στην Κύπρο ή σε πολλά σημεία του εθνικού τόξου κατά τον 19ο αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού, δεν έπαψε να υποκινεί το ενδιαφέρον ενός σημαντικού μέρους των αστικών ή των μεσοαστικών κοινωνικών ομάδων. Ειδικά χριστες αποτυπώσεις αυτού του ενδιαφέροντος συναντούμε όσοι και όσες ανατρέχουμε στην ύλη του καθημερινού και του εβδομαδιαίου Τύπου σ' αυτό το χρονικό διάστημα, διαπιστώνοντας πολλές φορές την άμεση ενημέρωση των εφημερίδων που έβγαιναν στα σημεία αυτού του τόξου, ακόμα

και για πολιτισμικά γεγονότα δεύτερης σημασίας! Μπορεί η μέση κυκλοφορία των βιβλίων ποίησης, πεζογραφίας ή άλλων παρεμφερών ειδών να ήταν χαμηλή, όμως το κενό της ελλιπούς φιλιανγνωσίας φαίνεται ότι αναπληρωνόταν από τον ποιοτικά αναβαθμισμένο Τύπο, η παιδευτική φιλοσοφία του οποίου, καθοδηγημένη από δημοσιογράφους που συνήθως είχαν όμορη σχέση με τη λογοτεχνία ή, γενικότερα, με τη λογοσύνη και, τουλάχιστον ως τα μέσα του περασμένου αιώνα, φρόντιζαν να ενισχύουν τη γνωστική αποστολή των εφημερίδων (ενίοτε και εκείνων με χαμηλές κυκλοφορίες) με άρθρα εξαιρετικού επιπέδου, μεταφράσεις, χρονογραφήματα, επιφυλλίδες, μυθιστορήματα σε συνέχειες, κτλ. Οι λόγοι διατήρησης για μεγάλο σχετικά διάστημα αυτής της διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στο «καλλιεργημένο» αναγνωστικό κοινό και στη δημοσιογραφική λογοσύνη είναι πολλοί. Ο βασικός, η εθνική συσσωμάτωση ως κρατούσα ιδεολογία, συσσωμάτωση που κατά τεκμήριο ξεπερνούσε ως ζητούμενο τις επιμέρους τοπικές πολιτικές διαφορές, καθώς το όραμα του εθνικώς ενιαίου προβαλλόταν με τη μορφή ενός γενικού ορίζοντα συλλογικών επιδιώξεων με κύριο όχημα τη γλώσσα, τις ομοδοξίες και τις κοινές παραδόσεις. Η περίπτωση του Κύπριου στην καταγωγή αλλά με πανελλήνια δράση Δημοσθένη Θ. Σταυρινίδη νομίζω ότι αποτελεί μια καλή αφορμή διερεύνησης αυτής της δημοσιογραφικής λογοσύνης. Του ρόλου που επί πολλές δεκαετίες έπαιξαν ιδίως οι πεπαιδευμένοι δημοσιογράφοι, οι προερχόμενοι (όπως εκείνος) από σημαντικά κέντρα του ελληνισμού, και που μετέφεραν συνεχώς με κείμενα, με επιλογές άρθρων και μεταφράσεων, τη συναίσθηση του ενιαίου χώρου.

Με την ευκαιρία λοιπόν της αναφοράς στον κύπριο συγγραφέα, πολιτικό και δημοσιογράφο Δ. Θ. Σταυρινίδη (1878-1957), θα μπορούσαμε να πούμε, επιμερισμένα, ότι υπήρξε σημαντικότερη η συμβολή που είχαν οι λόγοι δημοσιογράφοι και πολιτευτές, κυπριακής καταγωγής, οι οποίοι αναγκαστικά, ζητώντας μια κάποια προστασία, κατέφευγαν στην Ελλάδα. Ασφαλώς, η πρώτη μεγάλη μαζική φυγή των Κυπρίων έγινε το 1821, με τα γεγονότα του Ιουλίου και τις σφαγές από τους Τούρκους των προκρίτων και αρχιερέων, αλλά, αν παραμείνουμε στην κυπριακή λογοσύνη, η «αφαίμαξη» της δεν ήταν λιγότερο έντονη σε μεταγενέστερους χρόνους – από τότε που η νήσος μεταβλήθηκε σε αγγλική αποικία! Από τα τέλη του 19ου αιώνα και προπάντων στο πρώτο μισό του 20ού, είναι εξαιρετικά μεγάλη και αδιερεύνητη η σειρά των εκπαιδευτικών, νομικών και δημοσιογράφων που έφυγαν και ενσωματώθηκαν στην ελλαδική δημόσια διοίκηση ή έγιναν συντάκτες και αρχισυντάκτες αθηναϊκών εφημερίδων, καθώς στην Κύπρο είχαν προβλήματα απαγορεύσεων, λογοκρισίας, ή και κατά διαστήματα απόλυτης φίμωσης της δραστηριότητάς τους, από τις διάφορες καθεστωτικές μορφές της αγγλοκρατίας. Άλλωστε, συν τω χρόνω, καθώς έπαυαν να είναι ανοιχτοί οι δίαυλοι προς άλλα σημεία του μεΐζονος ελληνισμού, όπως η Σμύρνη, η Κωνσταντινούπολη, η Αλεξάνδρεια, το Κάιρο και η Εγγύς Ανατολή, η εγκατάσταση στην Ελλάδα εμφανιζόταν ως η πλέον εύλογη (αν όχι η μοναδική) λύση ως προς τις δυνατότητές τους της άμεσης επαγγελματικής προσαρμογής. Στην Ελλάδα είχαν έρθει και σπουδάσει οι περισσότεροι, εδώ επέστρεφαν. Αλλά, όπως μας δείχνουν ανάλογα παραδείγματα της κυπριακής δημοσιογραφικής λογοσύνης που βρήκε «οικεία στέγη» στον αθηναϊκό Τύπο και εντάχθηκε στη δημόσια διοίκηση (αδελφοί Κύρου, Κίμων Μιχαηλίδης, Βίκτωρ Ζήνων, Αιμ.

Χουρμούζιος, Λουκής Ακρίτας, Λεωνίδας Παυλίδης, Μελής Νικολαΐδης, Κυριάκος Καραμάνος κ.ά.), το ζωτικό ενδιαφέρον της λογοσύνης αυτής δεν αδιαφόρησε ποτέ για τα τρέχοντα της Κύπρου, ενισχύοντας στους αναγνώστες έτσι, με τα άρθρα και τις πολιτικές και ιστορικές αναλύσεις, τη συναίσθηση του ενιαίου εθνικού προτάγματος και του κοινού αγώνα.

Ο Δ. Θ. Σταυρινίδης φθάνει στην Αθήνα το 1896 με σκοπό να σπουδάσει φιλολογία, σκοπεύοντας μάλλον να εργαστεί ως εκπαιδευτικός στην Κύπρο. Αλλά τα αρχικά του σχέδια αλλάζουν ταχύτατα, και, όπως φαίνεται, αλλάζουν επίσης οι προτιμήσεις του. Γιατί αλλιώς δεν εξηγείται το πώς η μετακίνησή του από τη φιλολογία προς τη νομική επιφέρει ριζικές αναθεωρήσεις ταυτόχρονα και στις νεανικές ενασχολήσεις του με τη λογοτεχνία. Όμως, αν διατρέξουμε τη γεμάτη συνεχείς εντάσεις και αλλαγές ζωή του Δ. Θ. Σταυρινίδη, θα διαπιστώσουμε ότι οι ανατροπές της, μικρές ή μεγάλες, ήταν συχνές, ακόμα και στα πρωιμότερα χρόνια του. Ας μείνουμε για την ώρα στα καθαυτό λογοτεχνικά ζητήματα. Λόγω χάριν, για ένα μικρό διάστημα, στα δεκαπέντε ή δεκαέξι του, έδειξε να επηρεάζεται από τη γαλλική νεορομαντική πεζογραφία, κείμενα της οποίας μετέφραζε στην εφ. *Φωνή της Κύπρου*, ενώ και το πρώτο δημοσιευμένο του πεζό, το 1894, στην ίδια εφημερίδα («Η αποκάλυψις»), απηχεί τον έντονο λυρισμό που τότε ήταν ευρέως παρών στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία, αποτελώντας σταθερό υβριδικό στοιχείο της επικρατούσας ποιητικής διάχυσης, ακόμα και στην πρόζα.¹ Ωστόσο, λίγο αργότερα, τα πεζά που άρχισε να δημοσιεύει από το 1895 («Μ' αγαπά, δεν μ' αγαπά») και που αργότερα, το 1898, τα συγκέντρωσε ως *Κυπριακά διηγήματα*, φανερώνουν μια αισθητή αλλαγή τόσο στην τεχνική του όσο και στην αφηγηματική γλώσσα του: μετακινείται από τον συμβολισμό προς τον ρεαλισμό και επιδιώκει να δείξει το πώς το περιβάλλον επιδρά στις ψυχοσυνθέσεις και στα κοινωνικά ήθη.²

Άλλωστε, όπως ο ίδιος αναφέρει στον πρόλογο των *Κυπριακών διηγημάτων*, τα έγραψε «προς εξεικόνισιν του χαρακτήρος και της ζωής των κατοίκων» της δυστυχημένης πατρίδας του, συνδέοντας έτσι τη λογοτεχνική αναπαράσταση με ένα είδος στράτευσης, με ένα ζητούμενο που απηχούσε την ευρύτερη, συλλογικότερη δηλαδή, ηθική και κοινωνική τάξη πραγμάτων. Είναι πολύ πιθανό, προοίμιο αυτής της στροφής του να αποτελεί η ανάγνωση των αφηγημάτων του Εμμανουήλ Ροΐδη, των συγκεντρωμένων αργότερα υπό τον τίτλο *Συριανά διηγήματα*.³ Ο Ροΐδης, έχοντας ήδη επηρεαστεί από τη θεωρία της επιχώριας αντανάκλασης του Ιππόλυτου Ταιν (Taine), τα δημοσίευσε από το 1893 ως το 1895, δηλαδή σε μια χρονική στιγμή κατά την οποία και τον νεαρό Σταυρινίδη τον απασχολούσε η αληθοφανέστερη απόδοση της κυπριακής ζωής. Συνδέοντας κι αυτός, όπως ο Ροΐδης ή ο Παπαδιαμάντης άλλωστε, την έννοια του αληθαικού με τη χρησιμοποίηση της λαϊκής ιδιωματικής λαλιάς εκεί όπου τα πρόσωπα των ιστοριών αναπαράγουν την αντίληψη του πηγαίως γνήσιου. Η υποδοχή αυτών των διηγημάτων τού μόλις εικοσαετούς συγγραφέα, ο οποίος ήδη ετοιμαζόταν για μια ακόμα μεταβολή, αποφασιστικότερη και σταθερότερη τη φορά αυτή, κάθε άλλο παρά αδιάφορη ήταν. Θεωρήθηκε από τους γραμματολόγους ως ο πατέρας της κυπριακής διηγηματογραφίας – ας πούμε το άλλο του σύγχρονό του Βασίλη Μιχαηλίδη. Για τούτο και θεωρώ χρήσιμο τον εντοπισμό ενός ακόμα (άγνωστου) σημειώματος για την έκδοση των *Κυπριακών διη-*

γημάτων, στην αθηναϊκή εφημερίδα Σκριπ, πέρα από τα δύο γνωστά κυπριακά σχόλια που εντοπίστηκαν από καιρό και αναφέρονται στη βιβλιογραφία του.⁴ Ας προσθέσω μάλιστα ότι αυτό το τρίτο σύντομο σημείωμα δείχνει δημοσιογραφάφο που γνώριζε εκ των έσω πρόσωπα και πράγματα για την Κύπρο.⁵

Κυπριακά Διηγήματα. Υπό του νεαρού λογίου κ. Σταυρινίδου εξεδόθησαν εν Κύπρω εις κομψόν τόμον υπό τον ανωτέρω τίτλον περί τα είκοσι διηγήματα, γραμμένα με αρκετήν χάριν και αφέλειαν, χωρίς μεγάλας αξιώσεις φιλολογικάς αλλά με την ευσυνειδησίαν λογίου νέου, θέλοντος να εργασθή και να προκόψη μόνον με τα εφόδια της απερίττου ιδιοφυΐας του, τα οποία τον βεβαιούμεν ότι κέκτηται εις άφθονον δόσιν.

Ο Δ. Θ. Σταυρινίδης στράφηκε από τη φιλολογία προς τα νομικά, πιθανότατα λόγω του ότι στα παλαιότερα χρόνια τα νομικά ήταν η πιο εύλογη προϋπόθεση για την άσκηση της σοβαρής ή της επιτελικής δημοσιογραφίας, αυτής που πλέον τον ενδιέφερε. Και αυτό ακριβώς δείχνει η μετ' ου πολύ εξέλιξή του. Επιστρέφει στην Κύπρο και για ένα πολύ μικρό διάστημα (1901-1906) δικηγόρος, επιλέγοντας έκτοτε να ασχοληθεί με την ίδρυση μιας από τις μακροβιότερες εφημερίδες της Λευκωσίας, με τον τίτλο *Ελευθερία*, ή, φεύγοντας ξανά, προκειμένου να αναλάβει τη διεύθυνση μιας πλειάδας άλλων εφημερίδων στην Αγγλία (1911-1915) και στην Ελλάδα (1915-1931). Επιστρέφει οριστικά (και ίσως όχι τυχαία) στην Κύπρο το 1931, μένοντας εκεί ως τον θάνατό του και συνδέοντας τη ζωή του με τις συνεχείς ανακατατάξεις της κυπριακής πολιτικής σκηνής. Ουσιαστικά όμως για να υποστηρίξει με τη δημοσιογραφική και την άλλη δημόσια παρουσία του το σταθερά ενιαίο εθνικό πρόταγμα που υποστήριζε πάντοτε ως μόνιμο σχήμα των πολιτικών του πεποιθήσεων.⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αλέξανδρος Ζήρας), «Σταυρινίδης Δημοσθένης», *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Πατάκης, 2007, σσ. 2075-2076. Βλ. και Άννα Κατσιγιάννη, *Το πεζό ποίημα στη νεοελληνική γραμματεία. Γενεαλογία, διαμόρφωση και εξέλιξη του είδους. Από τις αρχές ως το 1930*, διδακτ. διατριβή, Α.Π.Θ. 2001.

2. Ο Αριστείδης Α. Κουδουνάρης, στο εκτενές λήμμα που έχει για τον Σταυρινίδη στο *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία 2010, σσ. 564-565, αναφέρει τις ελλαδικές εφημερίδες *Πολιτεία*, *Εφημερίς του Λαού*, *Πρωία* και *Εστία*. Και μόνο αυτή η πληροφορία μπορεί να μας κάνει να υποθέσουμε – όχι αναίτια – ότι, σε όλη τη διάρκεια των δεκαέξι ετών που δημοσιογράφησε στην Αθήνα, συνέβαλε στο να διατηρούνται ζωντανά για τους αναγνώστες τα θέματα για την Κύπρο. Εξάλλου, το ίδιο συνέβη με τον Αμ. Χουρμούζιο, τον Α. Ακρίτα, τον Κυρ. Καραμάνο κ.ά.

3. Κώστας Νικολαΐδης, «Η παρουσία του Ροΐδη στα Κυπριακά διηγήματα του Δημοσθένη Σταυρινίδη», *Ακτὴ 1* (Χειμώνας 1989) 49-64. Το διηγημάτά του έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο: Δημοσθένης Θ. Σταυρινίδης, *Κυπριακά διηγήματα και άλλα αφηγήματα*, επιμ. Χρίστος Χατζηαθανασίου, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2010. Για τα μεταφραστικά του Σταυρινίδη, βλ. Γιώργος Μύαρης, «Μια αβιβλιογράφητη μετάφραση του Δημοσθένη Θ. Σταυρινίδη», *Μικροφιλολογικά 23* (Ανοιξη 2008) 18-20.

4. *Αλήθεια*, 17.9.1898 και *Σάλπιγξ*, 22.9.1898.

5. *Σκριπ*, 3.10.1898.

6. Βλ. Άντης Πεονάρης, *Πρόσωπα και απόψεις*, Λευκωσία 1980, σσ. 96-100.

Αλέξανδρος Σ. Ζήρας

Ένα κείμενο που δεν είναι του Γιάννη Μ. Αποστολάκη

Στο πλαίσιο εκπονούμενης διδακτορικής διατριβής διερευνάται η ποιητική θεωρία και ο κριτικός λόγος του πρώτου νεοελληνιστή καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Γιάννη Μ. Αποστολάκη (1886-1947).¹ Στο παρόν σημείωμα θα προσπαθήσουμε να συμβάλουμε στην άρση μιας φιλολογικής ανακρίβειας σχετικά με την πατρότητα ενός δημοσιεύματος και ενός ψευδώνυμου στο περιοδικό *Νουμάς*. Σε αρκετές πηγές, οι οποίες αποκρυσταλλώνονται και στο έγκυρο και χρησιμότερο έργο του Κυριάκου Ντελόπουλου *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*, αναφέρεται το «Εγώ και Συ» σαν ψευδώνυμη υπογραφή κειμένου που δημοσίευσαν οι Γιάννης Μ. Αποστολάκης και Σπύρος Αλιμπέρτης στον *Νουμά*² (οι δυο τους μαζί με τον Γ. Ν. Πολίτη εξέδωσαν, κατά την περίοδο 1915-1919, το περιοδικό *Κριτική και Ποίηση*³). Στο συγκεκριμένο κείμενο, το οποίο φιλοξενείται στη ρουμπρίκα «Φιλοσοφικές κουβέντες»,⁴ κρίνεται αντιρρητικά η *Εισαγωγή εις το Εκκλησιαστικό Δίκαιον* του τρικαλινού νομικού και πολιτικού Αλέξανδρου Βαμβέτσου⁵ ως προς γενικότερες φιλοσοφικές τοποθετήσεις του συγγραφέα για το «καθολικό», το «αναγκαίο» και την «υποκειμενικότητα». Στο ακριβώς επόμενο τεύχος του *Νουμά*, υπό το παιγνιώδες ψευδώνυμο «Εσύ κ' Εσύ» ως απάντηση στο «Εγώ και Συ» ανιχνεύεται μια κριτική της κριτικής. Εκεί διαβάζουμε:

Απ' όσα έγραψε στο περασμένο φύλλο ο κ. Μπουρνιάς για το βιβλίο του κ. Βαμβέτσου φαίνεται πως πρώτα δεν το πολυκατάλαβε και δεύτερο πως η μεταφυσική του ιδεολογία δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί απ' την εμπειρική μέθοδο που βρήκε μπροστά του.⁶

Στο τεύχος 459 του *Νουμά* δεν υπήρξε άλλη βιβλιοκρισία για το βιβλίο του Αλ. Βαμβέτσου, παρά μόνον αυτή που προαναφέρθηκε, οπότε στη συγκεκριμένη αναφέρεται και ο ψευδώνυμος «Εσύ κ' Εσύ». Δεν ενδιαφέρει εδώ να διεσδύσουμε στον πυρήνα της συγκεκριμένης κριτικής διαμάχης. Ωστόσο, επειδή στην αθηναϊκή πνευματική ζωή του 1911, καθώς και στον εξειδικευμένο χώρο των λογοτεχνικών περιοδικών, όλοι λίγο-πολύ γνωρίζονταν, μπορούμε από ό,τι φαίνεται να συναγάγουμε ότι ο ψευδώνυμος «Εσύ κ' Εσύ» ήξερε ποιος υποκρυπτόταν υπό το ψευδώνυμο «Εγώ και Συ». Στα τεύχη 460 (18.12.1911) και 461 (1.1.1912) του περιοδικού, δεν σχολιάζεται σε κάποιο σημείο ως εσφαλμένη η αναφορά του «Εσύ κ' Εσύ» για τον «κ. Μπουρνιά» ως συγγραφέα της κριτικής «για το βιβλίο του κ. Βαμβέτσου». Ενδεχομένως να επρόκειτο για τον νομικό Ιωάννη Α. Μπουρνιά (1877-1974), που αργότερα χρημάτισε και υπουργός,⁷ αλλά το βέβαιο είναι ότι το ψευδώνυμο δεν ανήκε στους Αποστολάκη και Αλιμπέρτη. Συνεπώς, το συγκεκριμένο κείμενο και το ψευδώνυμο «Εγώ και Συ» θα πρέπει να απαλειφθούν από την εργογραφία του Γιάννη Αποστολάκη.⁸ Μένει μόνο να εντοπιστεί ποιος κρύβεται πίσω από το ψευδώνυμο «Εσύ κ' Εσύ».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μαρία Νιώτη, *Γιάννης Μ. Αποστολάκης: ποιητική θεωρία και κριτικός λόγος*, υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Φιλοσοφίας & Παιδαγωγικής του ΑΠΘ. Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή: Δ. Κόκορης (εποπτεύων), Α. Αραμπατζίδου, Β. Α. Φούκας.

2. Βλ. Κυριάκος Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα. Νέα συμπληρωμένη έκδοση*, Αθήνα, «Εστία», 2005, σσ. 39, 156. «Έργα του Αποστολάκη», *Νέα Εστία*, τόμ. 42, τχ. 491 (Χριστούγεννα 1947) 212.

3. Βλ. «Βιογραφικό σημείωμα [του Γιάννη Μ. Αποστολάκη]», ό.π.

4. Εγώ και Σου, «Φιλοσοφικές κουβέντες. "Η Εισαγωγή εις το Εκκλησιαστικόν Δίκαιον" του κ. Βαμβέτσου», *Ο Νουμάς*, τχ. 459 (11 του Δεκέμβρη 1911) 681-683.

5. Βλ. Αλέξανδρος Β. Βαμβέτσος, *Εισαγωγή εις το Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον των Ορθόδοξων*, Αθήναι, Τύποις Α. Ραφτάνη, 1911.

6. Εσύ κ' Εσύ, «Φιλοσοφικές κουβέντες. Κριτική της κριτικής», *Ο Νουμάς*, τχ. 460 (18 του Δεκέμβρη 1911) 696.

7. Το 1932 σε κυβερνήσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου διετέλεσε υπουργός και υφυπουργός Δικαιοσύνης, καθώς και προσωρινός υπουργός Γεωργίας. Το 1947 σε κυβέρνηση του Δημητρίου Μάξιμου διετέλεσε υπουργός Μεταφορών. Σημειωτέον ότι στο περ. *Κριτική και Ποίηση* 8-9 (Σεπτ.-Οκτ. 1916) 223-224 εντοπίζονται τέσσερα πεζογράφοι υπό τον γενικό τίτλο «Παραλλαγές», των οποίων όμως ο συγγραφέας υπογράφει ως «Αλ. Μπουρνιάς».

8. Βλ. δειγματοληπτικά, «Έργα του Αποστολάκη», ό.π.

Μαρία Νιώτη

«Εαυτόν τιμωρούμενος»: ένα δείγμα του ενιαίου λογοτεχνικού έργου του Γιάννη Σκαρίμπα

Η γοητευτικά μοναδική πολυπλοκότητα του πεζογραφικού έργου του Γιάννη Σκαρίμπα έχει επισκιάσει σημαντικά την ποιητική, θεατρική, κριτική – και όχι μόνο – δράση του, με αποτέλεσμα ο ίδιος να έχει καθιερωθεί στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και στις συνειδήσεις μας ως ο παράταιρος, ασυμβίβαστος, αιρετικός, απόκληρος πεζογράφος της «γενιάς του τριάντα», που τόσο κι εκείνος απαξίωσε και αμφισβήτησε. Ενώ, η άσκησή του στην ποίηση είναι πολύ πιθανόν να προηγείται εκείνης στην πεζογραφία,¹ ο ποιητής Σκαρίμπα, κουβαλώντας μέσα στη νεότεριότητα της γραφής του το βάρος του μεσοπολεμικού ανθρώπου, αλλά και το προσωπικό του,² βρίσκεται στη σκιά του πεζογράφου. Στο μεγαλύτερο ποσοστό της η ποιητική παραγωγή του παραμένει χαμηλόφωνη, έδαφος κατάλληλο να φιλοξενήσει όχι τόσο κρυπτικά, σε σχέση με τα πεζά του, την ευαίσθητη και ευάλωτη πλευρά του κατά τ' άλλα προκλητικού συγγραφέα: «Θα τόλεγα σαν κάλεσμα της αινιγματικής ερημιάς μας, κάτι σαν διαμαρτυρία μας, στη στυγερή διαταράχτριά μας – τη Ζωή».³

Ωστόσο, η ενότητα του έργου του, ποιητικού και πεζογραφικού – για να μην επεκταθούμε στη μάλλον διακριτική ενσωμάτωση ορισμένων θέσεων του κριτικού και χρονογράφου Σκαρίμπα στα λογοτεχνικά κείμενά του – είναι δεδομένη και έχει επισημανθεί επανειλημμένα από τους μελετητές του: όχι μόνο προδημοσιεύει στο πεζογραφικό έργο του ποιήματα που αργότερα θα συμπεριλάβει σε κάποια από τις τρεις ποιητικές συλλογές του, αλλά επεξεργάζεται επαναλαμβανόμενα τα σταθερά μοτίβα του λογοτεχνικού κόσμου του. Η τακτική αυτή της διαρκούς δοκιμασίας του έργου του εντοπίζεται ευκρινέστερα στην εντυπωσιακά ηχηρή παρουσία του Σκαρίμπα στον Τύπο. Παραμένοντας και πάλι αποκλειστικά στην ιδιότητά του ως λογοτέχνη, ο ποιητής Σκαρίμπα

σκορπά τα ποιήματά του στον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο της Αθήνας και κυρίως της επαρχίας, αλλάζοντας συχνότατα τίτλους, προσθαφαιρώντας στίχους και στροφές, μεταβάλλοντας λέξεις, στίξη ή και μέτρο, πρακτική που καθιστά την ασφαλή παρακολούθηση της πορείας του έργου του εξαιρετικά δύσκολη.

Ένα ενδεικτικό μόνο παράδειγμα αποτελεί το ποίημα «Εαυτόν τιμωρούμενος»:

Είπα δεν θα τον ξαναϊδώ – κι ήρθε ξανά. Μια λέξη
δεν του 'φυγε απ' τα χείλη του τα ωραία, τα σμιχτά.
Υπόφερε μα στέκονταν γλυκός. Λες για να παίξει
είχ' έρθει με το αίσχος μου που μ' έπνιγε φριχτά.

Τί να του πω; Την τίμια γυναίκα του – τί φρίκη!
εγώ του την ξελόγιασα, και το 'μαθε! Προχτές,
με τις κουβέντες – πρόβατα – μα με την έννοια – λύκοι –,
οι φίλοι του τον κάρφωσαν χτυπώντας του μπηχτές.

Κι ήρθε! λοιπόν; Τί καρτερεί; Τουλάχιστο δεν με φτύνει
να βγάλει αυτός το άχτι του κι εγώ άλλη μια φορά
να κυλιστώ στο βούρκο μου φωνάζοντας για κείνη
πως το 'χει ο κόσμος τούμπανο κι αυτός κρυφή χαρά...

Μα δεν μιλάει. Και πάσχει ναι – το αισθάνομαι: Με σφάζει
η πληγωμένη του σιωπή... Αχ κλαίω – και νά μιλεί!
Τρέχει μ' αρπά και με γλυκεία φωνή π' αγάπη στάζει
«...μη μου πικραίνεσαι» μου λέει σιγά και με φιλεί!...⁴

Το συγκεκριμένο ποίημα δεν συμπεριλαμβάνεται σε κάποια από τις τρεις ποιητικές συλλογές του Σκαρίμπα ούτε και στους συγκεντρωτικούς Άπαντες στίχους του. Η έρευνα της Σούλας Παπαγεωργοπούλου-Ιωαννίδη, συγκεντρώνοντας άγνωστα, διάσπαρτα στον Τύπο ποιητικά και πεζά κείμενα του Σκαρίμπα το εντόπισε, αλλά με διαφορετικό τίτλο. Ο ποιητής το είχε δημοσιεύσει δύο φορές σε διάστημα πέντε ετών στην ίδια εφημερίδα, την Προοδευτική Εύβοια (φ. 83, 16/7/1976 και φ. 344, 10/12/1981), με τον τίτλο «Ο φίλος» και τη χρονολογική ένδειξη συγγραφής «8.4.'36». Μάλιστα στην περιγραφή του χειρόγραφου, ανάμεσα στις αλλεπάλληλες αλλαγές και διορθώσεις του ποιητή, η Παπαγεωργοπούλου σημειώνει και την αλλαγή τίτλου σε «Εαυτόν τιμωρούμενος». Αυτός είναι και ο τίτλος που φέρει το ποίημα στην πρώτη δημοσίευσή του, στο περιοδικό Πάφος της Κύπρου. Ο Σκαρίμπα χαιρεί της εκτίμησής του εντόπου και αποτελεί τον πρώτο μη κύπριο λογοτέχνη που φιλοξενείται στις σελίδες του. Θα δημοσιεύσει άλλα δύο ποιήματα, εκτός από το εν λόγω, καθώς και ένα άρθρο του για το γλωσσικό ζήτημα, το οποίο πάντα τον απασχολούσε. Το περιοδικό παρακολουθεί τη δράση του Σκαρίμπα και φιλοξενεί κριτικές για τα έργα του, με εκείνες του Π. Ολύμπιου και του Γ. Ρεγκούτα για τον Μαριάμπα να αποτελούν σημείο αναφοράς, μιας και το πολύχροτο μυθιστόρημα αποτέλεσε την αφορμή για να φιλοξενηθούν στο περιοδικό γενικότερες τοποθετήσεις γύρω από την υπερρεαλιστική γραφή, ακόμη κι αν τελικά ο Σκαρίμπα δεν γράφει σύμφωνα με τις αρχές της.⁵

Τον αμέσως επόμενο μήνα, τον Ιανουάριο του 1937, στο πρώτο τεύχος του περιοδικού Νέα Φύλλα (σ. 7), διαβάζουμε το ίδιο ποίημα, με τη μικρή αλλαγή

του τίτλου σε «Εαυτόν τιμωρούμεν» και την ένδειξη «Ανέκδοτο». Το περιοδικό *Νέα Φύλλα*, αν και κυκλοφόρησε μόλις τέσσερα τεύχη, αποτελεί, δύο χρόνια μετά την επίσημη και προγραμματιστική εισαγωγή του υπερρεαλισμού στα νεοελληνικά γράμματα, μία από τις πρώτες δράσεις της ομάδας ελλήνων υπερρεαλιστών, που είχε αρχίσει δειλά να συστήνεται τις παραμονές του 1935 και ικανοποιεί κατά κάποιον τρόπο το αρχικό όραμά της να συγκροτήσει ένα υπερρεαλιστικό περιοδικό, τη στιγμή που οι προηγούμενες απόπειρες σύστασης ενός μαχητικού οργάνου του καλλιτεχνικού κινήματος απέτυχαν.⁶ Ο Σκαρίμπας αποτελεί «φίλο του περιοδικού», όπως συχνά δηλώνεται από τον διευθυντή του εντύπου, Θαλή Ρητορίδη.⁷ Συγκαταλέγεται στους σταθερούς συνεργάτες του εντύπου, στο οποίο φιλοξενούνται κάποια επαινετικά σχόλια για τη συμμετοχή του στη διαμάχη πρωτεύουσας και επαρχίας, καθώς και για τις τοποθετήσεις του σε έρευνα σχετικά με τη λογοτεχνία των νέων. Δημοσιεύεται επίσης μία εξίσου θετική κριτική για την πρώτη ποιητική συλλογή του, *Ουλαλούμ*, ενώ σκιαγραφείται και ευρύτερα το καλλιτεχνικό προφίλ του Σκαρίμπα από τον Ηρακλή Μάλλωση. Το «Εαυτόν τιμωρούμεν», όμως, αποτελεί τη μόνη δημοσίευση του ίδιου του ποιητή στο βραχύβιο περιοδικό.

Το ποίημα δεν απομακρύνεται σχεδόν καθόλου από τα δεδομένα της παραδοσιακής ποίησης, ακολουθώντας στον μικρότερο δυνατό βαθμό, σε σχέση με άλλα, τολμηρά στην τεχνοτροπία ποιήματα του Σκαρίμπα, τους νεοτερισμούς που κατοχύρωσε σε γενικές γραμμές η ποίηση του Καρυωτάκη, την οποία ο ίδιος ο Σκαρίμπας θαυμάζει ρητά: οι διασκελισμοί, η περιορισμένη εδώ χρήση της οικείας του παύλας κι ένας γρήγορος ρυθμός της καθημερινής ομιλίας, που φανερώνει την εσωτερική ταραχή του ποιητικού υποκειμένου, είναι τα μόνα στοιχεία που αμυδρά ταράσσουν τον κατά τ' άλλα παραδοσιακό και λυρικό πυρήνα του ποιήματος, που οργανώνεται σε τέσσερις τετράστιχες και ομοιοκατάληκτες στροφές.

Οικείο θέμα, ειδικά στα νεανικά ποιήματά του, η μοιραία γυναίκα – η πραγματικών διαστάσεων και όχι η φανταστική, η τεχνητή, η κούκλα – κι ένα βαθύ, αλλά επίπονο, ανεκπλήρωτο ερωτικό συναίσθημα, που συχνά βαραίνει σαν μυστικό ή και σαν αμαρτία.⁸ Το ποιητικό υποκείμενο γεμάτο ενοχές για τον πόνο που έχει προκαλέσει η πράξη του αγωνιά για την αντίδραση του «άλλου», του «φίλου» (;), όπως τιτλοφόρησε αργότερα το ποίημα, μπροστά στην αποκάλυψη της εξαπάτησής του από τον ίδιο και τη γυναίκα του. Προσμένει τη λύτρωση και των δύο από την εκδικητική εκτόνωση του «φίλου» για την πράξη του, ως ένα «εξάισιο τέρας», όπως αυτοπροσδιορίζεται ο Γιάννης στο «Θείο Τραγί», που θα δούμε στη συνέχεια, αλλά τον εκπλήσσει στο τέλος ο «φίλος». Ο «φίλος» τον ευγνωμονεί για την ευεργεσία και τη σωτηρία που του χάρισε, αποκαλύπτοντας την αναξιότητα της συντρόφου του. Ο τίτλος του ποιήματος στην πρώτη του δημοσίευση αποτελεί τελικά σχόλιο του ποιητή: το βάσανο και η αγωνία των ενοχών του «θύτη», τόσο για την πράξη του όσο και για τη θιγμένη ηθική του, αποτελούν την τέλεια τιμωρία, την αυτοτιμωρία του.

Ως «εαυτοτιμωρούμενος» έχει χαρακτηριστεί και ο προκλητικός πρωταγωνιστής στο *Θείο Τραγί*, Γιάννης.⁹ συστήνεται ήδη από την αρχή ως «κοσμογυριστής, στρατοκόπος, αλήτης», ένα «εξάισιο τέρας», η σκληρή απάθεια του οποίου προκαλεί αμηχανία. Προσεύχεται στον διάβολο και αγανακτεί όταν η

απάνθρωπη κι εκφυλισμένη φύση του δεν εκτιμάται όπως της αρμόζει, με την απόρριψη και τον εξευτελισμό του: «Δεν είναι ζωή αυτή. Με βρίζουν, με νομίζουν για κύριο».¹⁰ Το πορτρέτο αυτού του αρνητικού ήρωα και αρνητή της ζωής ολοκληρώνει η ωμή και σκληρή προσέγγιση του έρωτα ως «υπόθεσης κρεοφαγικής» και της γυναίκας ως «ξετσίπωτης».¹¹ Όταν προσλαμβάνεται στον πύργο, όπου ζει η Μαρία, πρόσωπο που ανήκε στο άγνωστο σ' εμάς παρελθόν του, ο φαινομενικά αδίστακτος ήρωας αναστατώνεται, όμως αποφασίζει χαϊρέκακα και δίχως ίχνος ενοχής πως θα εξαπατήσει τον κύριό του και θα κατακτήσει τη γυναίκα του:

Στον ανούσιο αυτό κήπο της πλήξης του, θα του φύτευα εγώ ζαλιστικά κάτι άνθη...
Λελέδες της αηδίας, του πρόστυχου, αγριολούλουδα της ασχήμιας, του φθόνου. [...] Σκέφτομαν κι εγώ μια δουλειά που να μούκανε, μα δεν έβρισκα άλλη πιο καλή απ' τη γυναίκα του. Η χαρά είναι δικαίωμα, ενώ η δουλειά είναι κρίμα.

Η πρόθεσή του στο τέλος κάθε άλλο παρά εκδικητική μπορεί να χαρακτηριστεί, αφού ο ήρωας, σε ένα ιδιότυπο πλαίσιο αυτοθυσίας στο οποίο συχνά ο Σκαρίμπας εντάσσει τα πρόσωπα των έργων του, χαρίζει στο ζευγάρι τη λύση στο πρόβλημα της ατεκνίας του και αποχωρεί σιωπηλά και μόνος. Αυτή είναι μάλλον η αυτοτιμωρία του.

Είναι εμφανή τα κοινά σημεία στην προσέγγιση του έρωτα ανάμεσα στο ποίημα και το γνωστό πεζογράφημα: πρόκειται σε κάθε περίπτωση για μία σχέση παράνομη και ευκαιριακή, που ευεργετεί, έστω και με διαφορετικό τρόπο, τον εξαπατημένο σύζυγο και πλήττει συναισθηματικά και ηθικά εκείνον που παρεισφρεί στο ζευγάρι. Επιστρέφοντας στην εικόνα του ενιαίου λογοτεχνικού κόσμου του Γιάννη Σκαρίμπα και στη διαρκή επεξεργασία κοινών θεματικών μοτίβων που διαπερνούν το σύνολο του έργου του, όπως σημειώθηκε στην αρχή, και με αφορμή και αφετηρία το ποίημα «Εαυτόν τιμωρούμεν» και τη σύνδεσή του με το *Θείο τραγί*, εύκολα παρατηρεί κανείς την επαναλαμβανόμενη προσέγγιση του έρωτα ως ενός δυσλειτουργικού ή και νοσηρού βιώματος στη δημοσιευμένη πεζογραφική παραγωγή του συγγραφέα, μέχρι και το 1936-1937, οπότε γράφεται και πρωτοδημοσιεύεται το ποίημα. Πιο συγκεκριμένα, αξίζει να εστιάσουμε στις δύο πρώτες συλλογές διηγημάτων του Σκαρίμπα, *Καιῖμοι* στο *Γρυπνήσι* (1930) και *Θείο τραγί* (1933), εξαιρώντας τον *Μαριάμπα* του 1935, όχι μόνο για λόγους ειδολογικούς, αλλά κυρίως γιατί στο πρώτο και οριακό μυθιστόρημά του το θεματικό μοτίβο της αποτυχίας της ικανοποίησης του ερωτικού αισθήματος έχει, με το τέχνασμα των αλληπάλληλων παρεξηγήσεων, μια σαφέστερα διαφορετική στόχευση.

Στους *Καιῖμούς* στο *Γρυπνήσι* – «θεριακωμένους» τους αποκαλεί τους καημούς αυτούς στο γνωστό διήγημα της συλλογής, «Στις πετροκολώνες στο λιμάνι» – ο έρωτας, πρωταγωνιστής στην πλειονότητα των διηγημάτων, εξισώνεται με την ταλαιπωρία, την απώλεια και την αμαρτία. Άλλοτε παρουσιάζεται να βασανίζει τον ήρωα με την απουσία του, τη διαρκή ματαιώσή του και με την απόγνωση που του γεννά η αδυναμία του να κατακτήσει το πρόσωπο που θέλει, είτε γιατί δεν μπορεί («Στις πετροκολώνες στο λιμάνι», «Ο Καπετάν Σουρμελής ο Στουραίτης», «Ούλο μαζί κι ο έρωτας», «Μια μάχη που δεν πάρηκε») είτε γιατί δεν του επιτρέπεται να το κάνει («Ο διάβολος στην Καβιανή»). Έτσι, η ερωτική επιθυμία είτε παραμένει ανέκφραστη, περιορισμένη στη φαντασία του

ήρωα, μυστική και ανεκπλήρωτη, είτε, όταν εκφράζεται τολμηρά, μοιάζει με ένα αίσθημα με ενστικτώδη ορμή που δεν γνωρίζει λογική, όρια και φραγμούς, παρουσιάζεται σαν «αμαρτία κρυφοδάγκωτη» («Ο διάβολος στην Καβιανή») και συνοδεύεται από συναισθήματα ντροπής και ενοχής. Ακόμα κι όταν δεν πρωταγωνιστεί αυτό το πολλαπλώς εμποδισμένο ερωτικό συναίσθημα, ο ερωτευμένος άνθρωπος παρουσιάζεται ως υπόδουλος του συναισθήματος που έχει αλλοιώσει βίαια και σαρωτικά την προσωπικότητά του («Σκλάβος στη Χαλκίδα»). Στο τέλος, ό,τι μένει είναι η απόρριψη, η απογοήτευση, ο μετωρισμός του ήρωα, που μένει μόνος ή και κάποτε πεθαίνει.

Το ίδιο αίσθημα του ανικανοποίητου, της ψευδαίσθησης και της εμμονικής προσκόλλησης στο ανεκπλήρωτο επανέρχεται και στην πρώτη έκδοση του *Θείου Τραγιού*, όταν ακόμα αποτελούσε συλλογή διηγημάτων, πριν αποφασίσει ο συγγραφέας να εκδίδεται στο εξής αυτοτελώς το ομότιτλο, εκτενέστερο και σαφώς πιο πρωτοποριακό μέσα στη συλλογή κείμενο. Η αγάπη προσεγγίζεται εκ νέου ως αξία ψεύτικη μέσα σ' έναν εξίσου ψεύτη κόσμο, ένα άπιαστο όνειρο που κάποτε μοιάζει με ψευδαίσθηση και πάντως καταβάλλει με μία εξουθενωτική αγωνία τον ήρωα («Το κρασί της Αγάπης»). Τρία διηγήματα, τα οποία, όπως σημειώνει ο ίδιος ο Σκαρίμπας, μπορούν να διαβαστούν και ως τριλογία («Η χρυσόμυγα της βρώμας», «Ένας αρχάγγελος στο περιγιάλι» και «Η ιστορία ενός ασήμαντου»), επαναφέρουν τον αρνητικό ήρωα του «Θείου τραγιού», τον αρνητή της ζωής και της χαράς, που αναζητά διακαώς την απόρριψη και την υποτίμηση, ενώ το αντικείμενο του πόθου του είναι σχεδόν πάντα η γυναίκα του άλλου, αγγίζοντας κάποιες φορές τα όρια της χυδαιότητας.

Η επαναλαμβανόμενη αξιοποίηση αυτών των μοτίβων δεν γίνεται τυχαία, όπως και καμία άλλη επιλογή του Σκαρίμπα. Η απιστία, το φέμα, ο ακόρεστος και άλογος ερωτισμός, ένα αίσθημα φευγαλέο και παροδικό που συσκοτίζει τη σκέψη και σχεδόν εξαναγκάζει τον άντρα στην αυτοθυσία – είναι μάλιστα ενδιαφέρουσα η πλήρης αποσιώπηση της γυναικείας πλευράς – συμπληρώνουν το πορτρέτο του μεσοπολεμικού ευάλωτου ανθρώπου και, κυρίως, φανερώνουν τον καθόλου άσχετο με την εποχή κλυδωνισμό των ανθρώπινων σχέσεων που ήθελε ο Σκαρίμπας να καταδείξει, ακόμα και υπαινικτικά, στο πιο δυσπρόσιτο τεχνοτροπικά κείμενό του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Έτσι αποδεικνύει η δημοσίευση των νεανικών ποιημάτων του, γραμμένων και δημοσιευμένων στον ημερήσιο Τύπο της Χαλκίδας, κατά το διάστημα 1913-1916 (βλ. Σπύρος Κοκκίνης, *Τα αποκηρυγμένα ποιήματα του Γιάννη Σκαρίμπα*, Αθήνα, Φιλιππότσης, 1991), αλλά και άλλων «πρώιμων», πριν από 1931, ποιητικών δοκιμών του, σύμφωνα με τη διάκριση της Σούλας Παπαγεωργοπούλου-Ιωαννίδη (βλ. της ίδιας, *Ανέκδοτα και αθησαύριστα κείμενα του Γιάννη Σκαρίμπα*, Χαλκίδα, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Χαλκίδας, 1995).

2. Στην «τραχύτητα της βιοπάλης» και στον θάνατο του γιου του αποδίδει τη στροφή στον πεσιμισμό, όταν τον ρωτάει σχετικά ο Κωστής Μπαστιάς. Βλ. Κωστής Μπαστιάς, *Φιλολογικοί περίπατοι. Συνομιλίες με 38 συγγραφείς του 20ού αιώνα*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999, σ. 227.

3. Γιάννης Σκαρίμπας, «Μια ταχεία συνομιλία μου δυο λόγων», *Άπαντες στίχοι 1936-1970*, Αθήνα, Νεφέλη, 2016, σ. 13.

4. Γιάννης Σκαρίμπας, «Εαυτόν τιμωρούμενος», *Πάφος 4* (Δεκ. 1936) 126-127.

5. Αναλυτικά για το περιοδικό *Πάφος* και την παρουσία του Σκαρίμπα σε αυτό: Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά στα χρόνια της αγγλοκρατίας*, Λευκωσία, ΚΕΕ, 2001.

του ίδιου, *Περιοδικά λόγου και τέχνης. Κυπριακά περιοδικά 1903-1958*: αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004.

6. Αναλυτικά για το περιοδικό: Χ. Λ. Καραόγλου, *Περιοδικά λόγου και τέχνης (1901-1940): αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2007, σσ. 395-398 και Μιχάλης Χρυσανθόπουλος, «Εκατό χρόνια πέρασαν και ένα καράβι». Ο Ελληνικός υπερρεαλισμός και η κατασκευή της παράδοσης, Αθήνα, Άγρια, 2012, σσ. 106-109, 206-214.

7. Αναλυτικές πληροφορίες για τον Θαλή Ρητορίδη συγκεντρώνει η Παναγιώτα Τυρπάνη στην υπό εκπόνηση διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία της Θαλής Ρητορίδης (1916-1983): *Το παραγνωρισμένο «θάλλον άνθος» της ελληνικής διασποράς* (Τμήμα Φιλολογίας - ΑΠΘ).

8. Η θεματική του έρωτα υπολογίζεται ως στοιχείο που εγγράφει την ποίηση του Σκαρίμπα στη «φανταζίστικη» σχολή, κατά τον Μανόλη Αναγνωστάκη, βλ. *Τα συμπληρωματικά. Σημειώσεις κριτικής*, Αθήνα, Στιγμή, 1985, σσ. 141-149.

9. Mario Viitti, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα, Ερμής, 2012, σ. 274.

10. Όλες οι αναφορές στο «Θείο Τραγί» προέρχονται από την αυτοτελή έκδοσή του: Γιάννης Σκαρίμπας, *Το Θείο Τραγί*, επιμ. Κατερίνα Κωστήου, Αθήνα, Νεφέλη, 1993.

11. Αξίζει να αναφερθεί ότι το πεζογράφημα έχει χαρακτηριστεί ως ένα ποιητικό δοκίμιο πάνω στην ερωτική φύση, εκμεταλλευόμενο μάλιστα μία καίρια συνειδητοποίηση του μοντερνισμού, τον απελευθερωμένο «θείο έρωτα», βλ. Γεωργία Λαδογιάννη, «Το Θείο τραγί και η ποιητική του μοντερνισμού», *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου για τον Γιάννη Σκαρίμπα*, Χαλκίδα, Διάμετρος, 2007, σσ. 41-51.

Λέιλα Ανδριώτη

Μέρες του 1932: Ο Goethe στη μεσοπολεμική Ελλάδα

Η σχέση μεταξύ της τέχνης και της θρησκείας, είπεν ο Γκαίτε, είναι η ίδια με τη σχέση που σμίγει την τέχνη με όλα τ' άλλα μεγάλα συμφέροντα της ζωής. Η θρησκεία παρέχει θέματα που έχουν τους ίδιους τίτλους που έχουν όλα τα άλλα θέματα που παρέχει η ζωή. Ένα έργο τέχνης απευθύνεται στην πίστη μας ή στην απιστία· μιλεί εντός μας σε άλλες δυνάμεις και σε άλλες ιδιότητες. Η τέχνη στα δημιουργήματά της δεν πρέπει να σκέπτεται ν' αρέσει παρά στις δυνάμεις που πράγματι έχουν το δικαίωμα να την κρίνουν. Εάν φερθεί διαφορετικά, παίρνει σφαλμένο δρόμο και δεν μπορεί να μας κάμη καμμίαν εντύπωση.¹

Αυτά εξομολογούνταν στις 2 Μαΐου 1824 ο Johann Wolfgang von Goethe, μια από τις πιο εμβληματικές μορφές της γερμανικής λογοτεχνίας, στον Eckermann, τον άνθρωπο που τον συναντούσε επί οκτώ συναπτά έτη (1823-1831, παραδίδοντάς του μία από τις πιο μακρές, χρονικά, συνεντεύξεις στην ιστορία των γραμμάτων), εξομολογούμενος την αντιπάθεια που έτρεφε στο ενδεχόμενο υποταγής της τέχνης στο θρησκευτικό δόγμα.

Η βιβλιογραφία για τον γερμανό δημιουργό είναι πλέον αχανής. Όσον αφορά την εγχώρια υποδοχή των έργων του και τη δημιουργική τους πρόσληψη από τους Έλληνες λογοτέχνες, το ερευνητικό κενό έχει καλυφθεί προ δεκαετιών από τον Γιώργο Βελουδή,² ενώ η σφυγμομέτρηση της επίδρασής του στο ελληνικό θέατρο έχει υλοποιηθεί από τον Βάλτερ Πούχχερ.³ Εδώ, λοιπόν, δεν θα με απασχολήσει κάτι ανάλογο, αλλά ο τρόπος με τον οποίο εγχώριοι διανοούμενοι εγκύπτουν στη μελέτη της θρησκευτικής διάστασης της πέννας του Goethe, και ιδιαίτερα του, θρυλικού πλέον, *Faust*,⁴ το 1932, καθώς και η Ελλάδα συμμετέχει στον ένθερμο εορτασμό της εκατονταετηρίδας του θανάτου του ποιητή, μυθιοστοριογράφου, συγγραφέα θεατρικών έργων κ.ά. ιδιοτήτων.

Τη συστηματικότερη πραγμάτευση της θρησκευτικότητας του Goethe την είχε αναλάβει ο Νικόλαος Λούβαρις, καθηγητής στη Θεολογική Σχολή Αθηνών από το 1925, εκδίδοντας, το 1929 από τις εκδόσεις Ζηκάκη, το έργο με τίτλο *Ο Γκαίτε ως θρησκευτική προσωπικότητα*. Οι δύο κριτικές που έχω εντοπίσει για το μικρό αυτό βιβλίο αναδεικνύουν την τετριμμένη απώθηση και έλξη που δημιουργεί η θρησκεία στην ιστορία των ιδεών, διαχωρίζοντας τους διανοούμενους σε ορθολογιστές και μη, ανάλογα με το αν ασπάζονται το προφητικό διακύβευμα κάποιας θρησκείας – του χριστιανισμού εν προκειμένω – ή όχι. Έτσι, για τον Φώτο Πολίτη, ο οποίος, όπως αποδεικνύει και η σχετική αρθρογραφία του της μεσοπολεμικής περιόδου, καθόλου δεν έμεινε ασυγκίνητος από τον χριστιανισμό, και για τον οποίο, επιπρόσθετα, «το φαινόμενο της τέχνης γίνεται αντιληπτό με όρους θρησκευτικής πίστης και αποκάλυψης»,⁵ κατά την εύστοχη εκτίμηση του Βασίλη Βασιλειάδη, η εργασία του Λούβαρι κρινόταν ως ένα ανυπέβλητο δείγμα μελέτης που επιχειρήσε να καταβυθιστεί στα άδυτα της προσωπικότητας του κρινόμενου ποιητή, προσπαθώντας να συλλάβει την «ολότη[τα] και [την] ενότη[τα] μιας μεγάλης προσωπικότητας». Στη ρομαντικής κοπής κοσμοθεωρία του Πολίτη, η εστίαση στον υποκειμενικό παράγοντα της ιδιοσυστασίας του Goethe ήταν βαρύνουσα σημασίας, αφού μόνο μέσα από τον δρόμο της ιχνηλάτησης των διεργασιών που λαμβάνουν χώρα στον προσωπικό κόσμο του δημιουργού, ο κριτικός (/αναγνώστης) μπορεί να αντιληφθεί τί «κρύβεται» μέσα στο καλλιτεχνικό δημιούργημα. Δεδομένης αυτής της στενής, αμφίροπης συνάφειας μεταξύ δημιουργού και έργου (η εσωτερικότητα του πρώτου διοχετεύεται στο δεύτερο, και, αντίστροφα, το δεύτερο μας αποκαλύπτει τον αθέατο κόσμο του πρώτου), ο Πολίτης απένειμε τα εύσημα στον Λούβαρι για το γεγονός ότι φανέρωνε στον σύγχρονο αναγνώστη το βαθύτερο «αισθητικό αξίωμα» του Goethe, το κατόρθωμά του όχι «να ενσαρκώση ιδέες, αλλά να εξιδανικεύση πραγματικότητες». Ακολουθώντας τα χνάρια της συλλογιστικής του Λούβαρι, ο Πολίτης διέβλεπε στον *Faust* την πανθειστική κλίση του ίδιου του δημιουργού, αποδίδοντάς της θετικό πρόσημο, εφόσον η αναμέτρηση του γερμανού ποιητή με την «ιδέα της διάρκειας, [του] απείρου, [που] είναι ο Θεός του Γκαίτε», έφερνε στην επιφάνεια την ίδια την ηθική του. Από τον επίλογο του Πολίτη για την «ενδοκοσμική μυστικοπάθεια» του Λούβαρι – την έννοια μέσω της οποίας ο τελευταίος θέσπιζε έναν Goethe προσανατολισμένο να βλέπει «στας θετικές αξίας της ζωής πυρήνα, ή μάλλον σπινθήρα της θεότητας» –, φαίνεται πως μέσα από τέτοιες διασαφηνίσεις η ηθική δεν ήταν μια αφηρημένη έννοια αλλά ένα δυναμικό σύστημα εννοιολόγησης της ανθρώπινης ζωής, το οποίο αναλάμβανε να εδραιώσει η λογοτεχνία αλλά και η κριτική μέσα από την προσφυγή στο ιδεαλιστικό οπλοστάσιο της θρησκείας.⁶

Και το μικρόν βιβλίο τού [Λούβαρι] παρέχει πιστήν και ζωντανήν σκιαγραφίαν του μεγάλου ανθρώπου, ο οποίος με όλην την ζώην του απέδειξεν [...] ότι εκείνος μόνον είναι άξιος της ελευθερίας και της ζωής, ο οποίος τας κατακτά καθημερινώς, και ότι μόνον όποιος αδιάκοπα προσπαθεί, αυτός βρίσκει την απολύτρωσή του, σμίγοντας με τη θεότητα.⁷

Από την άλλη, σε περισσότερο ρεαλιστικά ή, καλύτερα, εγκόσμια συμπραζόμενα, ο ψευδώνυμος κριτικός P., σκιαγραφώντας τη βασικότερη έννοια μέσα

από την οποία ο Λούβαρις προωθούσε τον Goethe ως έναν βασικό απολογητή των θρησκευτικών ζητημάτων, ταυτόχρονα στοίχιζε δύο αντίπαλα στρατόπεδα σκέψης που καθιστούσαν διαφιλονικούμενο το έδαφος της εργοβιογραφίας του γερμανού ποιητή. Για τον κριτικό, η θρησκευτικότητα ως όρος που εμπερικλείει τον «πόθο που υπάρχει μέσα μας και μας αναγκάζει να ζητούμε το ύψιστο νόημα του κόσμου» ήταν μια επινόηση εκ των ών ουκ άνευ και κόμιζε γλαύκα εις Αθήνας. Αυτήν τη συλλογιστική ακολουθούσε παγκοσμίως μια μερίδα διανοουμένων της «θεολογικής φιλοσοφίας», επιχειρώντας να προσεταιριστεί στους κόλπους της ως υπέρμαχο της θρησκείας οποιονδήποτε αναζητούσε «λύση στο αιώνιο πρόβλημα του τί είναι ο κόσμος». Έτσι, όμως, όλοι οι άνθρωποι ήταν δινητικά θρησκευτικές προσωπικότητες, με αποτέλεσμα να συσκοτίζονται κατά πολύ τα κίνητρα, οι δεσμεύσεις και οι στοχεύσεις του καθένα γύρω από τη θρησκεία ή συναφείς μεταφυσικές περιπλανήσεις. Ξεκάθαρος στόχος για τον κριτικό παρέμενε η αντίκρουση της προχειρότητας των διανοητικών ελιγμών της προηγούμενης ομάδας, σε αντίθεση με τη δεύτερη, όπου ανήκε και ο ίδιος, και η οποία παρουσιαζόταν προσκολλημένη περισσότερο στα συμπραζόμενα του ορθολογισμού, συγκροτώντας έτσι μια ομάδα απολογητών της «μαθηματικής φιλοσοφίας», δηλαδή όσων πίστευαν «στην απέραντη δυνατότητα της προόδου και τη συνεχή ανησυχία της επαληθεύσεως»,⁸ και επομένως δύσκολα μπορούσαν να επικυρώσουν το συλλογιστικό πλαίσιο του Λούβαρι.

Εάν θέλει κανείς να κατανοήσει ευκρινώς το περιεχόμενο του βιβλίου του Λούβαρι, αρκεί να διαβάσει τα δύο εκτενή άρθρα που δημοσίευσε στην *Πολιτεία*, το 1932, απότοκα της διάλεξης που έδωσε στην αίθουσα «Φιλαδέλφεια» της Γερμανικής Λέσχης, συνοψίζοντας τις βασικότερες θέσεις του πονήματος που είχε δημοσιεύσει τρία χρόνια ωρίτερα. Ήδη από την εισαγωγή ο καθηγητής Θεολογίας ξεκαθάριζε ρητά πως στόχος του ήταν η πραγμάτευση της ίδιας της προσωπικότητας του Goethe μέσα από τον *Faust*, προχωρώντας στη σχεδόν δογματική υποταγή του δημιουργού στον χριστιανισμό. Ποιητής και ποιητικό υποκείμενο συνιστούσαν ένα δίδυμο για την εξεικόνιση του λόγου «περί της θεώσεως, περί της πνευματοποίησης της ανθρωπίνης ψυχής, η οποία κινδυνεύει να χάσει εαυτήν εντός της παραπλανώσης πολλαπλότητας του κόσμου και εις την οποίαν είνε ανάγκη διά τούτο να υπενθυμίζεται η καταγωγή αυτής και ο προορισμός». Οι δύο ταυτόσημες υποστάσεις περνάνε, κατά τη γνώμη του γράφοντος, διαδοχικά μέσα από «την επιστήμη, την μαγείαν, την αγάπην, την δύναμιν, το αισθητικό κάλλος», αρτιώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη ρομαντικών καταβολών «νοσταλγία προς ολοκλήρωσιν», την ατέρμονη προσπάθεια του ανθρώπου να κατακτήσει την απωλεσθείσα ενότητα του κόσμου, διαδικασία ισοδύναμη με τη θρησκευτικότητα, η οποία χαρακτηρίζει όλες τις επίγειες οντότητες και τον πόθο τους, νεοπλατωνικά τω τρόπω, να εμβαπτιστούν ξανά στα νάματα της λησμονημένης αλήθειας.⁹

Ομολογουμένως, ο Λούβαρις, στο δεύτερο μέρος του άρθρου του, έδειχνε ότι διάβαζε ορθά το επικό δράμα του Goethe, εντοπίζοντας στον *Faust* τη (γνωστή) διαλεκτική αναμέτρηση δύο αντίροπων δυνάμεων. Φως και σκοτάδι, αγάπη και εγωισμός κυριαρχούν στο μεγαλόπνοο ποίημα, το νοηματικό κεφάλαιο του οποίου θεμελιώνεται πάνω στον κοπιαστικά αγωνιώδη μόχθο του πρωταγωνιστή να υπερβεί αυτή την ταλάντευση, να υπερυψωθεί πάνω από αυτόν τον διπολισμό,

κατακτώντας τη λύτρωση. Ωστόσο, εδώ είναι το σημείο όπου ο προκατειλημμένος από τη χριστιανική σημειολογία στοχασμός του Λούβαρι αρχίζει να διαστρεβλώνει τις προσλαμβάνουσές του για την εκτίμηση του *Faust*. Παρά το γεγονός ότι εισήγαγε τον όρο του «ενδοκοσμικού μυστικισμού», δηλαδή των πανθειστικών στοιχείων¹⁰ που ανθούν σε μεγάλο βαθμό στο εύρος των 12.111 στίχων του έργου, αυτή η ανησυχητική εγχοσμίωση του τελευταίου όπως και του εμπνευστή του, το γεγονός δηλαδή ότι «η γη και ο άνθρωπος αποτελούν δι' αυτόν την βάση και την αφορμήν, όπως όλης της κοσμοθεωρίας του, ούτω και της περί απολυτρώσεως θεωρήσεως», ήταν ένας σκόπελος που έπρεπε να ξεπεραστεί. Για τον λόγο αυτό, εν συνεχεία, ο Λούβαρις θα αποδιδόταν σε μια αμιγώς χριστιανική θεώρηση του *Faust*. Για τον ίδιο, το θηλυκό στοιχείο, κατά το πρότυπο της δαντικής Βεατρίκης, εγχολωπώνονταν τον ρόλο της θείας Χάριτος:

Η γυνή διατρίβει εν τω παραδείσω του ηρέμου και καθαρού θυμικού. Εκείνος [ο ανήρ] εκπροσωπεί την θέλησιν, αυτή παρέχει την χάριν. Διά τούτο είνε τρόπον τινά άγγελος της θεότητας, αντιφέγγισμα του ηλίου της αιωνίας αγάπης. Τιοιουτρόπως συνεντάσσεται εις την απολύτρωσιν του ανδρός ως απόστολος άλλος τινός κόσμου.¹¹

Οι αστοχίες του Λούβαρι και η προσπάθειά του να παρουσιάσει με μια ρομαντική αχλύ το έργο και τον ίδιο τον Goethe καταδεικνύονται πρόχειρα από τα σχόλια ενός εμβληματικού μελετητή του κινήματος αυτού. Ο Berlin έχει υποστηρίξει πως, για τους ρομαντικούς, η διηγητική αναζήτηση της προαναφερθείσας νοσταλγίας για ενότητα εξ ορισμού και *a priori* πρέπει να παραμείνει κυριολεκτικά ατελέσφορη, καθώς, εάν όντως επιτευχθεί, τότε αφανίζεται η κινητήριος δύναμη των ρομαντικών δημιουργών, σύμφωνα με τους οποίους την τελειότητα «μπορεί κανείς να [την] προσεγγίσει, αλλά όχι και να φτάσει: αυτή είναι η φύση της πραγματικότητας».¹² Παράλληλα, ο Goethe είχε παραδοθεί σε ένα εντελώς αντιρομαντικό πλέγμα σκέψης, θεωρώντας πως «οι θεικές αρμονίες στηρίζονταν στις βίαιες συγκρούσεις και στις ακραίες δυσαρμονίες, οι οποίες ιδωμένες από μιαν υψηλότερη σκοπιά, μπορούσαν πράγματι να εκληφθούν ως σημαντικές συνιστώσες μιας κολοσσιαίας αρμονίας», ενώ ακόμη χειρότερα είχε υποταχθεί στην «τάξη, την αυτοσυγκράτηση, την πειθαρχία και την κατασύντριψη κάθε χαοτικού ή μη νόμιμου παράγοντα»,¹³ ερχόμενος έτσι σε εμφανή διάσταση με τον ριζοσπαστισμό των ρομαντικών. Μην ξεχνάμε, άλλωστε, πως η σχέση του γερμανού λογοτέχνη ήταν αρκετά αμφίθυμη με τον ρομαντικό κύκλο των συμπατριωτών ομοτέχνων του, πρωτίστως για αισθητικούς λόγους, αφού ο ίδιος επιδείκνυε, όπως και στον *Faust*, μια έκδηλη τάση προς την κλασική παράδοση.¹⁴ Το έντονο ενδιαφέρον για την τελευταία τον έφερε σταδιακά σε διάσταση με τη χριστιανική σκέψη, φτάνοντας μέχρι και στην απόρριψη του προπατορικού αμαρτήματος όπως και της αιωνίας τιμωρίας.¹⁵ Από την άποψη αυτή, το αποστομωτικά σαφές μήνυμα του ίδιου του Faust, όταν ακούει το χαρμόσυνο μήνυμα της Ανάστασης, τονίζει την αδυναμία του να ανατρέξει στα λυτρωτικά κοιτάσματα του χριστιανισμού, παρά την προηγηθείσα ποιητική μετάπλαση του Ευαγγελικού λόγου: «Ηχεί το μήνυμα σ' αδύνατες ψυχές / Τ' ακούω, μα λείπ' η πίστη στο άγιο Του σώμα!» (στ. 764-765).¹⁶

Παρά ταύτα, τέτοιου είδους αντιρρητικές στάσεις εκ μέρους του πρωταγωνιστή ο Λούβαρις ήθελε να τις αποσιωπήσει προκειμένου να μην γκρεμιστεί το

θεωρητικό οπλοστάσιο μέσα από το οποίο επιχειρούσε μια παρανάγνωση του έργου που θα το αγχίστρωνε στον χώρο του χριστιανισμού. Σε παρόμοια τροχιά κινήθηκε λίγες μέρες αργότερα και ο συνάδελφός του στο πανεπιστήμιο Παναγιώτης Μπρατσιώτης. Στο άρθρο του «Ο Γκαίτε και η Βίβλος» επιχειρούσε, διά της επίκλησης μιας εκτενούς γερμανόφωνης βιβλιογραφίας, να υπερασπιστεί τη βαθύτερη παρουσία του βιβλικού λόγου τόσο στον *Faust* όσο και σε άλλα ποιήματα. Εν τέλει, βέβαια, κατέφευγε στη συρραφή σχόρων τιμητικών αναφορών του ίδιου του Goethe στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, χωρίς κάποια ουσιαστική πραγμάτευση του τρόπου εμπλοκής του ποιητή με τα βιβλικά διακείμενα. Ο ίδιος, βέβαια, έδειχνε να έχει ξεκάθαρη επίγνωση της ιδιότυπης θρησκευτικότητας τόσο του δημιουργού όσο και του έργου του, παρά την επίμονη προσπάθειά του να εξυψώσει και τα δύο σε πρότυπα διασταύρωσης της καλλιτεχνικής με τη «θρησκευτική» και «ηθική έμπνευση»:

Αν όμως παρ' όλην την επίδρασιν ταύτην της Βίβλου επί του Γκαίτε, δεν υπήρξεν ούτος χριστιανός υπό την στενωτέραν της λέξεως έννοιαν, ας μη λησμονώμεν την προτεσταντικήν του ανατροφήν και μόρφωσιν. Πάντως ο Γκαίτε υπήρξε κατά τας πεποιθήσεις χριστιανικότερος μερικών διαμαρτυρομένων θεολόγων και μάλιστα Γερμανών.¹⁷

Αυτός ήταν ο επίλογος του άρθρου του, δημιουργώντας ρωγμές σε όλο το προηγούμενο μέρος όπου συσκοτιζόταν η μεταχείριση του λόγου των Γραφών από τον Goethe. Την επούλωσή τους αναλάμβανε, όπως φαίνεται, η προσφυγή στον βιογραφισμό, καθώς η διαπαιδαγώγηση του ποιητή μέσα στη χριστιανική παράδοση λειτουργούσε, για τον Μπρατσιώτη, ως το αδιάφευστο τεκμήριο διάχυσης της και στο ίδιο το ποιητικό σώμα. Το γεγονός της απομάκρυνσης του ποιητή από το αυστηρό δογματικό πλαίσιο της προτεσταντικής του γαλούχησης αναδεικνυόταν σε σωτήρια παράμετρο για τη διάσωση της πίστης του από ένα θρησκευτικό πλαίσιο μάλλον διαβρωτικό για έναν ακραιφνή υπέρμαχο της Ορθοδοξίας.¹⁸ Αυτό, βέβαια, που ο Μπρατσιώτης αδυνατούσε να ξέρει ή εκούσια αγνοούσε ήταν το γεγονός ότι, όπως έχει επισταμένως τονίσει η σύγχρονη κριτική σχετικά με τον *Faust*: «Το βιβλικό υλικό εμφανίζεται με τόση συνέπεια και μέσα από τόσο πολύπλοκες ειρωνείες ώστε το δράμα να συνιστά μια εκτεταμένη κριτική της θέσης του χριστιανισμού στην ευρωπαϊκή παράδοση».¹⁹ Ο ίδιος ο Goethe αναδύεται σαν μια μορφή όχι ενός εικονοκλάστη, ενός αντι-χριστιανού, αλλά, όπως ο ίδιος ήθελε να προσδιορίζεται, σαν ένας μη-χριστιανός (non-Christian).²⁰ Το σχόλιο του Μάρκαρη νομίζω ότι είναι ακόμη πιο διαφωτιστικό: «σε τελευταία ανάλυση, ο Φάουστ είναι το “πειραματόζωο” στη σύγκρουση του Θεού με τον Σατανά»,²¹ κάτι που καταδεικνύει τη σχέση του πρωταγωνιστή μεταξύ θείσμου και αμφισβήτησής του.

Αυτή η ρευστότητα των ορίων μεταξύ θρησκευτικής σύμπλευσης και αντι-θρησκευτικής κριτικής φαίνεται ότι δημιούργησε σοβαρές υπόνοιες για τα όρια της ανεκτικότητας του σχήματος αυτού από έναν ακραιφνή υπέρμαχο της συναρμογής χριστιανισμού και λογοτεχνίας. Την ίδια ημέρα με τον Μπρατσιώτη, ο Τάκης Παπατσώνης καταθέτει και αυτός τις δικές του δάφνες στον γερμανό ποιητή. Με φιλολογική ακρίβεια θα επισημάνει τον ισορροπημένο φιλελλητισμό του τελευταίου, τον «συγκερασμό των δύο ξένων πολιτισμών και την αλληλο-

συμπλήρωσή τους, του τευτονικού και του κλασσικού της Ελλάδος»²² μέσα στο έργο του, καθώς και τη μείξη πολλών άλλων ετερόκλητων στοιχείων στον δρόμο της αρτίωσης του «Απολλώνιου Ωραίου».²³ Έξω, όμως, από τον χώρο της αισθητικής τελείωσης, ο Goethe υποβιβάζοταν, από τον κριτικό, στον βαθμό του αντι-ανθρωπιστή, καθώς αγνοούσε το αντίπαλον δέος της απολλώνιας γνώσης: τον μεταρρωτικό διονυσιασμό «της συμπαθείας, της στοργής και της αγάπης», ακολουθώντας το νιτσεικό πλαίσιο προσδιορισμού του διπόλου αυτού²⁴ – άλλωστε, ο Nietzsche ήταν εμφανικά παρών στο άρθρο μέσα από τη σύγκριση του Goethe μαζί του. Η αυτο-περιχαράκωση του Παπατσώνη στους «μεταφυσικούς της αγάπης» ήταν μια ηχηρή θέσπιση των διαχωριστικών ορίων μεταξύ του ίδιου και των ομοϊδεατών του, όσων δηλαδή υπερασπιζόντουσαν, με θρησκευτικές προϋποθέσεις, το ύψιστο ουμανιστικό ιδανικό της αγάπης, και του Goethe, ο οποίος διατηρούσε μια αμφιθυμική στάση απέναντι στο μεταφυσικό διακύβευμα. Ο Παπατσώνης προέβαινε εμφανώς στη σημασιολογική αντιστροφή του όρου ανθρωπιστής, αφού ο ίδιος τον ζωγράφιζε με χριστιανική παλέτα, εξισώνοντας, τρόπον τινά, τον αντι-ανθρωπισμό με το αντι-θρησκευτικό ελατήριο του Goethe. Για τον κριτικό, ωστόσο, ο Γερμανός αδυνατούσε να απομακρυνθεί από τον χώρο του χριστιανισμού. Με έναν ακούσια εξιλεωτικό τρόπο, σαν καταδίκη, ο χριστιανισμός εν τέλει έβρισκε δίοδο εκτόνωσης στο (δεύτερο μέρος του) *Faust*:

Αλλά και το έργο της ζωής του, από την αρχή μέχρι του τέλους, ο αιωνόβιος Φάουστ, δεν ξέφυγε από το μαστίγωμα της σκληρής μεταφυσικής Μοίρας. Όσο και αν ζήτησε να κάμει με αυτό τους γάμους του Τευτονισμού με τον Ελληνισμό, του μυστικισμού με την ωραία Ελένη, η «κλασσικορομαντική του αυτή Φαντασμαγορία», καθώς την αποκαλεί, διέπεται από τις καμπάνες του Εσπερινού ενός Πάσχα, και τελειώνει κατά τους παραδεισιακούς τρόπους των Χαριτισμών της Θεοτόκου. Αυτές οι μακαριότητες, οι τέλει στην έκφραση, είναι αριστουργήματά του, αλλά συγχρόνως και μαστιγώματα των Δυνάμεων εκείνων, από τις οποίες θεληματικά και αγέρωχα αποξενώθη.²⁵

Όλα τα παραπάνω βρίσκονται στον αντίποδα της συλλογιστικής του Κωστή Παλαμά. Για τον ίδιο, ο Goethe ήταν το πρότυπο του ουμανιστή διανοούμενου αφουγκραζόμενου όλες τις «μεγάλες θλίψεις» του ανθρώπου. Ο ίδιος, μάλιστα, είχε προφητικά συλλάβει την πτυχή αυτή της κοσμοθεωρητικής στάσης του γερμανού ποιητή, σε ένα όνειρο το οποίο είχε καταγράψει, καθώς έλεγε, σε παλαιότερη κριτική του, στις αρχές του 20ού αιώνα:

Τάχα είχ' αρχίσει να εξηγώ στα παιδιά μου το δεύτερο Φάουστ, λέγοντας για κείνο πως είναι ποίημα που όποιος δεν το καταλαβαίνει μπορεί να το βρη κάπως κρύο και συνθεμένο πάρα πολύ με το νου· μα εκείνοι που θα μπουν μέσα του, εκείνοι θα ξεχωρίσουν σε πολλούς από τους στίχους του αποκρυσταλλωμένα τα σημάδια από τα δάκρυα που έχυne ο Γκαίτε γράφοντας το ποίημά του. Και λέγοντας και σα να μεθύου' από τα λόγια μου και σα να βρισκόμουν τότε μπροστά στο Γκαίτε που έκλαιγε, αρχίζα κ' εγώ, μιλώντας για το Φάουστ, κάτι πιο παράξενο να κλαίγω από κατάνυξη θρησκευτική. Τί υπεραισθηματολογική και ρομαντικά νοσηρή συγκίνηση για το έργο το κατεξοχήν διανοητικό που ανταμώνει τα κλασσικά και τα ρομαντικά σ' ένα καινούριο τύπο!²⁶

Διόλου τυχαία η οραματική συνάντηση Παλαμά και Goethe λαμβάνει χώρα τη στιγμή της ανάγνωσης ενός έργου με έντονο διανοητικό υπόβαθρο. Κάτι τέ-

τοιο, ωστόσο, καθόλου δεν εμπόδισε τον πρώτο να συγκλονιστεί, εξομοιώνοντας το βίωμα αυτό με θρησκευτική ευλάβεια. Επιπρόσθετα, λίγο παρακάτω, αναφερόμενος στην περίοδο της Αναγέννησης ως την ιστορική εποχή κατά την οποία χριστιανισμός και ελληνισμός, μυστικισμός και ορθολογισμός εξομάλυναν τις διαφορές τους, έγραφε με φόντο τον *Faust* ξανά: «Παντρεύτηκαν ο Φάουστ και η Ελένη· ας μη το λησμονούμε. Και η Αναγέννηση δεν είναι παρά ο στεφανωμένος με απριλιάτικα ρόδα σταυρός που μάς δείχνεται γοητευτικά σ' ένα ποίημα του Γκαίτε».²⁷ Τέτοιου είδους ισοδυναμίες αποκαλύπτουν, αναμφίβολα, την αγέρωχη πίστη του Παλαμά στο ιδανικό της γνώσης, αφενός, και της επιστήμης, αφετέρου. Και οι δύο υπήρξαν βαριά κληρονομιά τόσο της κλασσικής αρχαιότητας όσο και του αναγεννησιακού πνεύματος στο οποίο αυτή μεταφυτεύτηκε στη μετά Χριστόν εποχή. Στα γενικότερα συμφραζόμενα αυτών των παλαμικών συναρτήσεων, ο παράγοντας της θρησκείας έπαιξε τον δικό του ιδιαίτερο ρόλο, οδηγώντας, όπως είναι πλέον γνωστό, τον ποιητή στην αποθέωση του διαφωτιστικού επιστημονικού πνεύματος, στον κοσμικό, μη-θειστικό χώρο της φιλοσοφίας του Auguste Comte,²⁸ όσο και στη θεοσοφία, η οποία θα καθίστατο ο προνομιακός χώρος ανάδειξης των δικών του αντιφάσεων, της διαρκούς του ταλάντευσης «ανάμεσα στον σκεπτικισμό και την πίστη, την επιστήμη και τον ανορθολογισμό, τον διαφωτισμό και τον εσωτερισμό»,²⁹ κατά τη διατύπωση του Ευγένιου Ματθιόπουλου.

Ακριβώς, όμως, αυτή η επαμφοτερίζουσα στάση του Παλαμά απέναντι στη θρησκεία ίσως και να ήταν η αιτία μιας περισσότερο αποστασιοποιημένης αποτίμησης του έργου του Goethe. Για τον ίδιο, το ζήτημα της θρησκείας δεν σχετιζόνταν ούτε με το βιογραφικό περιεχόμενο του δημιουργού ούτε καν με το ίδιο κείμενο. Απεναντίας, μετατόπιζε το αποτύπωμα του θρησκευτικού συναισθήματος στον ίδιο τον αναγνώστη-κριτικό, στον τρόπο, δηλαδή, με τον οποίο η ανάγνωση της λογοτεχνικής πέννας του Goethe προκαλούσε μέσα του αντιδράσεις που προσιδιάζουν στη λατρευτική διάσταση της θρησκείας. Αξίζει, επίσης, να αναφερθεί πως, παρά τον χαρακτηρισμό του γερμανού ομοτέχνου του ως ανθρωπιστή, ο ίδιος διόλου δεν επιχειρούσε να διερευνήσει τα ουμανιστικά στοιχεία του έργου του, τοποθετώντας το σε ένα ευρύτερο πλαίσιο ωφέλειας για τον ανθρώπινο πολιτισμό και την κοινωνική πρόοδο. Αντιθέτως, εστίαζε στις επιδράσεις που δέχτηκε ο ίδιος από το λογοτεχνικό *corpus*³⁰ του Goethe όσο και στις μορφολογικές, ιστορικές και ιδεολογικές συντεταγμένες του. Είναι, άλλωστε, η περίοδος κατά την οποία ο Παλαμάς ως κριτικός δεν συμπορεύεται με τις αρχές της ανθρωπιστικής κριτικής,³¹ ρίχνοντας το βάρος του ενδιαφέροντός του στις κειμενικές παραμέτρους της λογοτεχνικής παραγωγής.

Εν τέλει, στους διαφορετικούς τρόπους συνομιλίας των τεσσάρων κριτικών με το θρησκευτικό φορτίο της ζωής αλλά και του έργου του Goethe αντανακλώνται τα ανόμοια μέσα χαρτογράφησης της διαπλοκής λογοτεχνίας/κριτικής και θρησκείας. Οι συλλογισμοί τους θέτουν εν αμφιβόλω την αφόρητη κοινότητα ότι η ιδέα της θρησκείας είναι ένα ομοιογενές, συμπαγές στοχαστικό οπλοστάσιο. Οι ασύμπτωτες προϋποθέσεις της λογοτεχνικής κριτικής με φόντο θρησκευτικά ζητήματα δεν τρέφουν μόνο την έκκεντρη κίνηση των ιδεών, αλλά επικυρώνουν κατά βάση τους πολλαπλούς τρόπους επιβίωσης του θρησκευτικού φαινομένου στα χρόνια της νεωτερικότητας. Από τον μεταφυσικό ουτοπισμό

του Λούβαρι μέχρι την κατ'επίφαση αποδοχή ενός ομόψυχου ελληνοχριστιανισμού από τον Παλαμά, η λογοτεχνική κριτική αποκαλύπτει τις ποικίλες μεταλλάξεις και προσαρμογές της θρησκείας στον στοχασμό των διανοουμένων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

* Το παρόν άρθρο εντάσσεται σε μια ευρύτερη έρευνα με τίτλο «Religion in literary criticism during the Greek interwar period (1922-1940)» η οποία υποστηρίζεται από το Ελληνικό Ίδρυμα Έρευνας και Καινοτομίας (ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ.) στο πλαίσιο της Δράσης «2η Προκήρυξη ερευνητικών έργων ΕΛ.ΙΔ.Ε.Κ. για την ενίσχυση Μεταδιδακτορικών Ερευνητών/τριών» (Αριθμός Έργου: 645 / Μέλη ερευνητικής ομάδας: Γιάννης Στάμος, Δημήτρης Καραθανάσης, Πολυξένη Συμεωνίδου).

1. J. P. Eckermann, *Συνομιλία Έκκερμαν με τον Γκαίτε*, μτφρ. Νίκος Καζαντζάκης, Αθήνα, Φέξης, 1913, σσ. 39-40.

2. Βλ. Georg Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Einflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)*, A. M. Hakker, Amsterdam 1983. Παραπέμπω στην ελληνική μετάφραση του μέρους που με ενδιαφέρει εδώ, της παρουσίας δηλαδή του γερμανού λογοτέχνη στην Ελλάδα: Γιώργος Βελουδής, *Μονά-Ζυγά. Δέκα Νεοελληνικά Μελετήματα*, Αθήνα, Γνώση, 1992, σσ. 19-36.

3. Βάλτερ Πούχνερ, «Γκαίτε - Θέατρο - Ελλάδα. Το δυναμικό τρίγωνο μιας πολλαπλής σχέσης», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, περ. Β', τ. 33 (2000-2001) 69-108.

4. Είναι χαρακτηριστικό, τουλάχιστον από την πλευρά της θεατρικής ζωής, ότι στον Μεσοπόλεμο κυριαρχεί το έργο αυτό στη γνωριμία του ελληνικού κοινού με το έργο του Goethe, βλ. Πούχνερ, *ό.π.*, σσ. 107-108.

5. Βασίλης Βασιλειάδης, «Λόγοι συγκρότησης της κριτικογραφίας του Φώτου Πολίτη (1914-1934)», στον συλλογικό τόμο *Νεοελληνική Λογοτεχνία και Κριτική από τον Διαφωτισμό έως σήμερα. Πρακτικά ΙΓ' Διεθνούς Επιστημονικής Συνάντησης* (3-6.11.2011). Μνήμη Παν. Μουλλά, επιμ. Ναταλία Δεληγιαννάκη, Αθήνα, Σοκόλης-Κουλεδάκης, 2014, σ. 339.

6. Ο Isaiah Berlin έχει επισημάνει εμφανικά πως ο ιδεαλισμός, ως η απόλυτη «ένθερμη αφοσίωση σε ένα ιδεώδες, όποιο κι αν ήταν αυτό», παίζει καταλυτικό ρόλο στο εύρος του ρομαντισμού, στα σημειώματα του οποίου τόσο δραστηρικά ενεπλάκη ο Πολίτης, ο οποίος με απασχολεί εδώ, βλ. *Οι ρίζες του ρομαντισμού*, επιμ. Henry Hardy, μτφρ. Γ. Παπαδημητρίου, Αθήνα, Scripta, 2000, σ. 38.

7. Φώτος Πολίτης, «Η θρησκευτικότητα του Γκαίτε», *Η Πρωΐα*, 10.11.1929.

8. Ρ., «Ν. Ι. Λούβαρι - Ο Γκαίτε ως Θρησκευτική Προσωπικότης», *Νέα Εστία* 74 (15.1.1930) 108.

9. Βλ. για όλα αυτά, Ν. Λούβαρις, «Ο Γκαίτε διά του Φάουστ, Α'», *Πολιτεία*, 3.3.1932.

10. Οι αρχές του όρου αυτού εκκινούν από το φιλοσοφικό σύμπαν του Spinoza με τον οποίο πολλές φορές συσχετίστηκε από την κριτική ο Goethe, βλ. τις παρατηρήσεις του Ernst Robert Curtius, όπως τις παραθέτει ο Άριστος Καμπάνης, «Το έτος του Γκαίτε», *Νέα Εστία*, τ. 13, τχ. 146 (15.1.1933) 87. Πρβλ. Η. Β. Nisbet, «Religion and Philosophy», στον συλλογικό τόμο Lesley Sharpe (ed.), *The Cambridge Companion to Goethe*, Cambridge University Press, 2002, σ. 222.

11. Ν. Λούβαρις, «Ο Γκαίτε διά του Φάουστ, Β'», *Πολιτεία*, 4.3.1932.

12. Berlin, *ό.π.* (σημ. 6), σ. 170.

13. *Ο.π.* (σημ. 6), σσ. 179-180.

14. Βλ. Nisbet, *ό.π.* (σημ. 10), σ. 224.

15. *Ο.π.* (σημ. 10), σ. 220.

16. Goethe, *Φάουστ*, εισ.-μτφρ. σχόλ. Πέτρος Μάρκαρης, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2003, σ. 95. Οι στίχοι 749-756, που σηματοδοτούν τον εορτασμό της πασχαλινής Ανάστασης του Χριστού, ανακαινίζουν γλωσσικά το χωρίο από το *Κατά Λουκάν Ευαγγέλιο* (23: 55-56), όπως επισημαίνει και ο ίδιος ο μεταφραστής (*ό.π.*, σ. 1042).

17. Π. Μπρατσώτης, «Ο Γκαίτε και η Βίβλος», *Πολιτεία*, 22.3.1932.

18. Ο ίδιος ο Goethe, άλλωστε, εκτιμούσε πως η λουθηρανική Μεταρρύθμιση υπήρξε η απελευθέρωση από «τις αλυσίδες της πνευματικής στενοκεφαλιάς», ενισχύοντας τη βαθύτερη γνωριμία της ανθρωπότητας με τον «αγνόν χριστιανισμόν» (Eckermann, *ό.π.*, σημ. 1, σ. 153), αντίληψη προφανώς μισητή για έναν ορθόδοξο θεολόγο.

19. Jane K. Brown, «Faust», στον συλλογικό τόμο *The Cambridge Companion to Goethe*, *ό.π.*, σ. 88.

20. Όπως παρατίθεται από τον Nisbet, *ό.π.* (σημ. 10), σ. 219.

21. Πέτρος Μάρκαρης, «Εισαγωγή», στο *Φάουστ*, *ό.π.* (σημ. 16), σ. 17.

22. Τ. Κ. Παπατσώνης, «Joh. Wolfgang von Goethe», *Η Καθημερινή*, 22.3.1932 [= *Ο Τετραπέρατος Κόσμος*, Α', Αθήνα, Ίκαρος, 1966, σ. 581].

23. *Ο.π.*, σ. 583.

24. Για τον Nietzsche, το στάδιο του ελληνικού διονυσιακού ισοδυναμεί με «ένωση ανθρώπου με άνθρωπο» και άνθρωπου με τη φύση, με αποτέλεσμα να «σπάνε όλοι οι άτεγκτοι, εχθρικοί φραγμαί μεταξύ των ανθρώπων, που στήθηκαν από την αθλιότητα, την αυθαιρεσία ή την “αναίσχυντη μόδα”», Φρίντριχ Νίτσε, *Η γέννηση της τραγωδίας*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας, Βάνιας, 2008, σσ. 56-57.

25. Παπατσώνης, *ό.π.* (σημ. 22), σ. 585.

26. Κωστή Παλαμά, *Ο Γκαίτε στην Ελλάδα. Χαιρετισμός για την εκατονταετηρίδα του*, Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου Α.Ε., 1932, σ. 12.

27. *Ο.π.*, σ. 14.

28. Anthony Hirst, *God and the poetic ego: The Appropriation of Biblical and Liturgical Language in the Poetry of Palamas, Sikelianos and Elytis*, Bern, Peter Lang, 2004, σ. 41.

29. Ευγένιος Ματθιόπουλος, *Η τέχνη περφορμεί εν οδύνη. Η πρόσληψη του νεορομαντισμού στο πεδίο της ιδεολογίας, της θεωρίας της τέχνης και της τεχνοκριτικής στην Ελλάδα*, Αθήνα, Ποταμός, 2005, σ. 294.

30. Αναλυτικά για το ζήτημα αυτό, βλ. Πούχνερ, *ό.π.* (σημ. 3), σσ. 102-104.

31. Βλ. Πέγκυ Καρπούζου, «Η Ποιητική του Κωστή Παλαμά: Από την κριτική στη θεωρία της λογοτεχνίας», στον συλλογικό τόμο *Κωστής Παλαμάς. Εξήντα χρόνια από τον θάνατό του (1943-2003)*, Β' Διεθνές Συνέδριο. Γραμματολογικά-Εκδοτικά-Κριτικά-Ερμηνευτικά ζητήματα, Πρακτικά, τ. Β', Αθήνα, Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 2006, σ. 797.

Βασίλης Μακροδήμας

Γ. Σεφέρης: «Poetry all Greek to him»

Στο προηγούμενο τεύχος του περ. *Μικροφιλολογικά* (τχ. 49, Άνοιξη 2021), είχαμε παρουσιάσει μιαν ανέκδοτη επιστολή του Γιώργου Σεφέρη σχετική με την ανάγνωση ποιημάτων του στο Πίτσμπουργκ της Πενσυλβάνια των ΗΠΑ. Την επιστολή, με ημερομηνία 24.10.1968, την είχε στείλει ο Γ. Σεφέρης από το Πρίνστον στον αμερικανό συγγραφέα και καθηγητή σε Πανεπιστήμιο του Πίτσμπουργκ Samuel Hazo, ο οποίος τον είχε προσκαλέσει εκεί μέσω του *International Poetry Forum*.

Στην εκδήλωση, που πραγματοποιήθηκε στο Carnegie Lecture Hall του Πίτσμπουργκ στις 6.12.1968, ο Γ. Σεφέρης μαζί με τον Edmund Keeley, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Πρίνστον και μεταφραστή της ποίησής του, παρουσίασαν ποιήματα του πρώτου, συζήτησαν με τους ακροατές για το έργο του και έτυχαν ζεστής φιλοξενίας εκ μέρους των διοργανωτών. Στιγμιότυπα και ηχητικά ντοκουμέντα από την εκδήλωση στο Πίτσμπουργκ παρουσιάστηκαν από τη γράφουσα στο πρόσφατο συνέδριο «Κράτησα τη ζωή μου», 50 χρόνια από τον θάνατο του Γιώργου Σεφέρη, που διοργανώθηκε διαδικτυακά στις 17 και 18.4.2021 από τον Σύνδεσμο Φιλολόγων Αργολίδας.¹ Περαιτέρω έρευνα σχετικά με την εκδήλωση αυτή έφερε στο φως το κείμενο που παραθέτουμε στη συνέχεια, μεταφρασμένο στα ελληνικά. Είναι ένα ρεπορτάζ το οποίο πιστεύουμε ότι έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί έρχεται να συμπληρώσει την εικόνα της εκδήλωσης, καθώς διασώζει στοιχεία και μεταφέρει πληροφορίες σχετικά με την υπο-

George Seferis explains the Greek Rhythme

δοχή του ποιητή και το κλίμα της παρουσίασης. Στα ημερολόγια του Γ. Σεφέρη υπάρχουν κάποιες λίγες καταγραφές σχετικά με την εκδήλωση αυτή,² με το ενδιαφέρον όμως αυτό κείμενο βλέπουμε τα πράγματα υπό ευρύτερη οπτική.

Το μικρό αυτό άρθρο, το οποίο συνοδεύει ευμεγέθης φωτογραφία του Γ. Σεφέρη με τη λεζάντα: Ο Γιώργος Σεφέρης εξηγεί τον ελληνικό ρυθμό, αποτελεί ρεπορτάζ της μεγαλύτερης απογευματινής τοπικής εφημερίδας *The Pittsburgh Press* (1884-1992) και δημοσιεύτηκε το Σάββατο 7.12.1968, την επόμενη ημέρα της εκδήλωσης. Υπογράφεται από την τακτική συντάκτρια της εφημερίδας Ruth Heimbuecher (1931-2001), η οποία ήταν παρούσα στην εκδήλωση και περιγράφει με γλαφυρό τρόπο την παρουσία του έλληνα ποιητή στο Carnegie Lecture Hall της πόλης.

«Poetry All Greek To him» – And Most Of Audience»

Η ποίηση όλη στα ελληνικά γι' αυτόν – Και για το μεγαλύτερο μέρος του ακροατηρίου

«Έπρεπε να ήσασταν εκεί, γιατί ο ποιητής και η ποίησή του είναι δύο διαφορετικά πράγματα. Ο Γ. Σεφέρης, ο ποιητής, είχε τους ακροατές του χτες βράδυ στο Carnegie Lecture Hall που έβλεπαν μπροστά προσπαθώντας να θηρεύσουν κάθε ποιητική λέξη. Ο Γ. Σεφέρης, ο άνθρωπος, τους έκανε να γελάσουν με τις ελαφρώς αστειές “υποσημειώσεις” ανάμεσα στα ποιήματα.

Η εμφάνιση του κ. Σεφέρη, νομπελίστα έλληνα ποιητή, ήταν ευγενική χορηγία του Διεθνούς Ποιητικού Forum (*International Poetry Forum*). Μοιράστηκε την έδρα με τον Edmund Keeley, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Πρίνστον και συν-μεταφραστή των έργων του.³ Ο καθηγητής Keeley διάβασε τα ποιήματα στα αγγλικά, ο κ. Σεφέρης στα ελληνικά.

Ο κ. Σεφέρης, σε μια μακρά απολογία, εξήγησε γιατί διαβάζει πάντα τα ποιήματά του στα ελληνικά, ακόμη και ενώπιον αγγλόφωνου ακροατηρίου.

«Είχα ένα όνειρο κάποτε. Κατά τη διάρκεια της μέρας προσπαθούσα να μεταφράσω το “Ταξίδι στο Βυζάντιο” του Yeats και στο τέλος της μέρας πήγα να κοιμηθώ, μάλλον απογοητευμένος από την αποτυχία των προσπαθειών μου».

Εξηγεί το όνειρο

«Στο όνειρό μου», συνέχισε, «ένας άνδρας μού είπε, “Νομίζεις ότι η ελληνική γλώσσα θα μπορούσε να αποδώσει όλες τις αποχρώσεις της αγγλικής γλώσσας; Η ελληνική γλώσσα δεν θα ήταν πια ελληνική. Θα ήταν αγγλική.”

Όταν ξύπνησα, συνειδητοποίησα ότι η παρατήρησή του ήταν πράγματι σοφή, γιατί κάθε γλώσσα έχει τα δικά της χαρακτηριστικά.

«Αυτός είναι ένας λόγος για τον οποίο επιμένω να διαβάζω τα ποιήματά μου στα ελληνικά», είπε ο κ. Σεφέρης. «Αισθάνομαι αμέριστη ευγνωμοσύνη για τους διακεκριμένους μεταφραστές μου. Εάν δεν επρόκειτο γι' αυτούς, δεν θα ήμουν γνωστός σε κανέναν, πέραν από το ελληνικό κοινό.

«Αλλά τα ποιήματά μου στην ελληνική γλώσσα είναι δικά μου. Μου ανήκουν. Θα πρέπει να απολογηθώ που θα διαβάσω τα ποιήματά μου στην αρχική τους μορφή, αλλά, ακόμα και αν δεν ξέρετε το νόημα της γλώσσας, θα κερδίσετε κάτι ακούγοντας το ρυθμό και την πραγματική αίσθηση του ποιήματος».

Doubles in brass / άνθρωπος με δύο ιδιότητες

Ο κ. Σεφέρης αφιέρωσε σε δυο τομείς, στην ποίηση και την διπλωματία, μεγάλο μέρος της ζωής του. Υπηρέτησε σε ελληνικές πρεσβείες στην Αγγλία, Αλβανία, Αίγυπτο, Τουρκία, Λίβανο, Συρία, Ιορδανία και Ιράκ. Ήταν μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας στα Ηνωμένα Έθνη και από το 1957 μέχρι το 1962 υπηρέτησε ως πρέσβης στη Μ. Βρετανία.

«Δεν έχω ποτέ διδαχτεί αγγλικά στο σχολείο – το γνωρίζατε αυτό;», είπε ο κ. Σεφέρης. «Όταν πήγα στην Αγγλία, πήρα μαζί μου μια δίγλωσση έκδοση του Άμλετ, πιστεύοντας ότι θα μπορούσα να μάθω αγγλικά από αυτήν».

Η φίλιά του κ. Σεφέρη με τον καθηγητή Keeley ξεκίνησε στο Λονδίνο, όταν ο καθηγητής Keeley ήταν φοιτητής στην Οξφόρδη. Ο κ. Keeley έκανε τη διδακτορική του διατριβή στον κ. Σεφέρη και κάποιον άλλον έλληνα ποιητή.⁴ Ο κ. Keeley ανακαλεί: «Ήμασταν και οι δύο τόσο ενθουσιασμένοι· εγώ, που είχα έναν ζωντανό ποιητή να με βοηθάει, και εκείνος που κάποιος ενδιαφερόταν γι' αυτόν».

Ο κ. Σεφέρης θυμάται διαφορετικά την περίπτωση, σαν να υπήρχε μια υποψία ενόχλησης. «Ήταν αυτός ο νέος που εκμεταλλευόταν κάποιον ηλικιωμένο άνθρωπο. Με κράτησε ξύπνιο όλη τη νύχτα με έναν καταϊγισμό ερωτήσεων».

Πείστηκε να κάνει ανάγνωση στο Πρίνστον. Και την περασμένη Δευτέρα έκανε μια εμφάνιση στην πόλη της Ν. Υόρκης. Εκεί, παρουσιάστηκε από έναν άλλον ποιητή – έναν ερασιτέχνη με το όνομα του γερουσιαστή Eugene J. McCarthy.⁵

Θα σχολιάσουμε στη συνέχεια ορισμένα σημεία του κειμένου, αρχίζοντας από τον ενδιαφέροντα τίτλο του. Στον προκλητικά πολύσημο τίτλο του ρεπορτάζ, ήδη προαναγγέλλονται τα εξής θέματα, τα οποία θεωρούμε ότι συνοψίζουν με ευστοχία την ουσία της εκδήλωσης:

- α) η ανάγνωση των ποιημάτων έγινε στα ελληνικά από τον ποιητή·
- β) η ποίησή του χαρακτηρίζεται από στοιχεία ελληνικότητας·
- γ) η δυσκολία κατανόησης της ποίησης αυτής από το ακροατήριό του·

Ο τίτλος χρησιμοποιεί ευφυώς την αγγλική φράση *it is all Greek to me*, τονίζοντας παράλληλα με διακριτικότητα σημεία-κλειδιά της παρουσίασης. Είναι ένας ιδιωματοσιμίας που χρησιμοποιήθηκε από τον Σαίξπηρ στον *Ιούλιο Καίσαρα*, πιστεύεται όμως ότι προέρχεται από τους αντιγραφείς χειρογράφων καλόγερους του μεσαίωνα που, γράφοντας στο περιθώριο των κειμένων «Graecum est, non legitur», ομολογούσαν την αδυναμία τους να κατανοήσουν την ελληνική γλώσσα· και φαίνεται ότι το ακροατήριο του Σεφέρη, ενώ είχε προστρέξει με μεγάλη ζέση να ακούσει τον έλληνα ποιητή πληρώνοντας και το σχετικό αντίτιμο, κατέβαλε προσπάθειες για να μνηθεί στην ποίησή του. Αποτελούνταν στην πλειονότητά του από Ελληνοαμερικανούς, ξένους προς τις ιδιαιτερότητες του μοντέρνου ποιητικού λόγου, που έτρεξαν όμως περήφανοι να ακούσουν τον συμπατριώτη τους νομπελίστα ποιητή.

Η μαρτυρία του Edmund Keeley επιβεβαιώνει την αμερικανίδα δημοσιογράφο: «Το ακροατήριο (που το αποτελούσαν προπάντων ντόπιοι Ελληνοαμερικανοί) φάνηκε σασιτισμένο από την ποίηση την ώρα της ανάγνωσης, αλλά στη δεξίωση που έγινε ύστερα έδειξε στον ποιητή την ανταπόκριση που θα έδειχνε, εκείνα τα χρόνια, σ' έναν επισκέπτη πρωθυπουργό».⁶

Αυτήν την ατμόσφαιρα θριάμβου έχει αποτυπώσει και ο Γ. Σεφέρης στο ημερολόγιό του, χωρίς να αναφέρεται καθόλου στο σάστισμα του κοινού: «Στο ξενοδοχείο πατείς με πατώ σε· σύμπαν το ακροατήριο· ένας Μικρασιάτης απ' τις Φώκιες νομίζω, είχε κάνει 2 ώρες αεροπλάνο για να 'ρθει να μ' ακούσει και να πάει να πληροφορήσει τους συμπαροίκους του. Αυτόγραφα, αυτόγραφα, όπως ο παπάς μοιράζει αντίδωρο. Αναγκάστηκα να πιω ένα φλυτζάνι καφέ για να βαστάξω, εγώ που δεν πίνω ποτέ καφέ το βράδυ».⁷

Πάντως, ο προβληματισμός που εισάγεται από τον τίτλο αναπτύσσεται και στο σύντομο αυτό άρθρο, το οποίο στέκεται περισσότερο σε λεπτομέρειες και ευτράπελα δημοσιογραφικού Τύπου και ακροθιγώς στα ποιήματα που διαβάστηκαν ή στα σχόλια του ποιητή. Από την αρχή, η δημοσιογράφος επισημαίνει τη χαρισματική προσωπικότητα του Γ. Σεφέρη, αντιπαραθέτει όμως σε αυτήν την ποίησή του, αφού, όπως αποφαίνεται: «ο ποιητής και η ποίησή του είναι δύο διαφορετικά πράγματα». Και πράγματι, ενώ ο άνθρωπος Σεφέρης τούς έκανε να γελάσουν, την ποίησή του μάλλον τη θεώρησαν «σκοτεινή».

Τα βιογραφικά του ποιητή δηλώνονται επιγραμματικά, τονίζεται το ότι έμαθε μόνος του την αγγλική γλώσσα μελετώντας τον Άμλετ του Σαίξπηρ, δίνεται όμως ιδιαίτερη βαρύτητα και έκταση στο γεγονός ότι είχε στον βίο του δύο ρόλους, αυτόν του διπλωμάτη και αυτόν του ποιητή. Ως υπότιτλος της σχετικής ενότητας χρησιμοποιείται μάλιστα ένας αγγλικός ιδιωτισμός, *Doubles in brass*, φράση η οποία σχετίζεται με τους μουσικούς ενός συνόλου που πολλές φορές αναγκάζονται να παίζουν περισσότερα από ένα (κυρίως χάλκινα) όργανα· η φράση σχολιάζει βέβαια τη διπλή ταυτότητα του Γ. Σεφέρη, διαβάζεται όμως και ως υπαινιγμός για τη μουσικότητα της ποίησής του.

Αρκετή έκταση αφιερώνεται στη δικαιολόγηση από τον ποιητή της πρακτικής να διαβάσει ο ίδιος στη γλώσσα του τα ποιήματά του, ακόμη και απέναντι σε ξενόγλωσσο κοινό. Η δημοσιογράφος αποκαλεί «απολογία» τη σχετική επιχειρηματολογία του ποιητή, όχι με τη σημασία της λέξης στα ελληνικά (υπερασπίζομαι τον εαυτό μου ή δίνω εξηγήσεις σχετικά με κατηγορία που με βαρύνει), αλλά για να εκφράσει την επιθυμία του ποιητή ώστε να υπερασπιστεί την πεποίθηση ή θέση του αυτή.⁸ Την άποψη αυτή ο Σεφέρης δεν την κοινοποιεί πρώτη φορά στο Πίτσμπουργκ, αφού την είχε διατυπώσει πανομοιότυπα κατά τη διάρκεια της ανάγνωσης που έκανε στη Νέα Υόρκη λίγες μέρες νωρίτερα,⁹ όπως και σε μεταγενέστερο κείμενο του 1970 με τίτλο «Γλώσσες» στον Αρτεμίδωρο τον Δαλιανό.¹⁰ Αξιίζει να σημειωθεί πως ο Γ. Σεφέρης και στις μεταφρασμένες εκδόσεις των ποιημάτων του επιδιώκει να υπάρχει δίπλα σε κάθε μεταφρασμένο ποίημα το ελληνικό πρωτότυπο.¹¹

Ο ποιητής εκφράζει στη συνέχεια την ευγνωμοσύνη που αισθάνεται απέναντι στους μεταφραστές του έργου του, αφού σε αυτούς οφείλει τη γνωριμία των ποιημάτων του και από μη ελληνόφωνο κοινό. Και είναι χαρακτηριστικό το ότι, ήδη από τη δεκαετία του 1940, Έλληνες και ξένοι είχαν ενδιαφερθεί με σοβαρότητα και μεγάλη φροντίδα να παρουσιάσουν το έργο του στο αγγλόφωνο, κυρίως, κοινό (Κ. Frias Ν. Βαλαωρίτης, R. Warner Ph. Sherrard, E. Keeley κ.ά.), πράγμα που διευκόλυνε σίγουρα και την επιτροπή των βραβείων Νόμπελ αργότερα.

Η δημοσιογράφος στέκεται επίσης στην πρώτη γνωριμία του ποιητή με τον καθηγητή Keeley, παραθέτοντας τις εκ διαμέτρου αντίθετες μνήμες που είχαν για την πρώτη τους συνάντηση οι δύο άντρες. Ο εξομολογητικός και σαρκαστικός τόνος σίγουρα θα προκάλεσε το μειδίαμα των αναγνωστών της εφημερίδας, καθώς αποκαλύπτει πόσο διαφορετικά είχαν βιώσει οι δύο άνδρες το ίδιο γεγονός. Είναι ενδιαφέρον να δούμε πώς περιγράφει ο ίδιος ο Keeley, σε μεταγενέστερο χρόνο, την πρώτη αυτή συνάντησή του με τον Σεφέρη στο Λονδίνο, αρχές Ιουνίου του 1952, η οποία ήταν αποτέλεσμα της μεγάλης του επιμονής, ύστερα από τρεις αποτυχημένες προσπάθειες:

Η γυναίκα μου κι εγώ γίναμε ευγενικά δεκτοί από τον κύριο και την κυρία Σεφέρη, ήπιαμε το τσάι μας και εν συνεχεία ο ποιητής κι εγώ αποσυρθήκαμε σε μια

άκρη του καθιστικού με σκοπό να μιλήσουμε για την ποίησή του. [...] Έξι ώρες αργότερα, παραζαλισμένος ο ποιητής και μιλώντας όλο και πιο αργά, είπε ότι ίσως είχαμε μιλήσει αρκετά για το έργο του. [...] Η συζήτηση κράτησε τόσο πολύ, επειδή εγώ αργοπορούσα κυνηγώντας κάθε δυνατή σημασία και ο ποιητής ήταν πολύ φειδωλός σε άμεσες απαντήσεις.

Όταν μάλιστα κάποια στιγμή ο Keeley υποδεικνύει την τοποθέτηση ενός κόμματος προκειμένου να γίνει πιο κατανοητός κάποιος στίχος, τότε η συνέχεια γίνεται διασκεδαστική:

Ο ποιητής με κοίταζε ακόμα έκπληκτος όταν, από την άλλη άκρη του δωματίου, αντήχησε όλο βαθύ παράπονο η φωνή της Μαρώς Σεφέρη: «Βάλε ένα κόμμα για το παιδί, Γιώργο, βοήθησέ τον, για όνομα του Θεού».¹²

Το σύντομο άρθρο κλείνει με μια πολύ ενδιαφέρουσα για τους αναγνώστες της εφημερίδας επισήμανση και μια πολύ τιμητική σύσταση για τον Γ. Σεφέρη, ότι λίγες μέρες νωρίτερα είχε παρουσιάσει τον ποιητή στη Νέα Υόρκη ο γνωστός αμερικανός γερουσιαστής Eugene J. McCarthy. Η συντάκτρια δεν αναφέρει ότι ο McCarthy είχε γράψει ποίημα αφιερωμένο στον Σεφέρη, το οποίο ο τελευταίος είχε λάβει μόλις τρεις μέρες νωρίτερα ως χριστουγεννιάτικο δώρο από τον γερουσιαστή, όπως αποκαλύπτει ο ίδιος στο ημερολόγιό του.¹³ Το ποίημα με τίτλο «Jumping Ship» (από τη συλλογή του *And time began*) το μετέφρασε ο Σεφέρης το επόμενο καλοκαίρι με τον τίτλο «Θα φύγω απ' το καράβι μου».¹⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η εισήγηση με τίτλο «Ο Γιώργος Σεφέρης εξηγεί τον ελληνικό ρυθμό: στιγμιότυπα από την παρουσία του ποιητή στις ΗΠΑ τον Δεκέμβριο του 1968» είναι υπό δημοσίευση στα Πρακτικά.
2. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Θ'* (1 Φεβρουαρίου 1964-11 Μάη 1971), Αθήνα, Ίκαρος, 2019, σσ. 174-176.
3. Ο Edmund Keeley είχε μεταφράσει μαζί με τον Philip Sherrard τα ποιήματα του Γ. Σεφέρη, που εκδόθηκαν από το Πρίνστον το 1967.
4. Ο άλλος Έλληνας ποιητής ήταν ο Κ. Π. Καβάφης· βλ. Edmund Keeley, «Εισαγωγή», Γιώργος Σεφέρης-Edmund Keeley, *Αλληλογραφία 1951-1971*, μτφρ. Αλόη Σιδέρη, Αθήνα, Άγρα, 1998, σ. 17.
5. Ο Eugene J. McCarthy ήταν υποψήφιος για το χρίσμα των Δημοκρατικών στις αμερικανικές προκριματικές εκλογές του 1968.
6. Edmund Keeley, *Συζήτηση με τον Γιώργο Σεφέρη. A conversation with George Seferis*, Αθήνα, Άγρα, 1986, σσ. 7-8.
7. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Θ'*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 175-6.
8. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/apologia>
9. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Θ'*, ό.π. (σημ. 2), σσ. 165-166 (303).
10. Βλ. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Βιβλιογραφία Γιώργου Σεφέρη (1922-2016)*, Αθήνα, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2016, σ. 74. Σήμερα στο Γιώργος Σεφέρης, «Γλώσσες» στον Αρτεμίδωρο τον Δαλιανό», *Δοκίμεις*, τ. 2 (1948-1971), Αθήνα, Ίκαρος, 1984, σσ. 328-9.
11. Βλ. και τις σχετικές συζητήσεις τους στο Edmund Keeley, «Εισαγωγή», ό.π. (σημ. 4).
12. Edmund Keeley, ό.π. (σημ. 6), σ. 18.
13. Γιώργος Σεφέρης, *Μέρες Θ'*, ό.π. (σημ. 1), σσ. 173 (228), 186, και σε άλλα σημεία.
14. Πρώτη δημοσίευση: *Κυπριακά Χρονικά* 65 (Σεπτ.-Οκτ. 1970) 253-254. Βλ. σχετικά, Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Η παρουσία του Γιώργου Σεφέρη στα Κυπριακά Χρονικά και η αλληλογραφία του με την Ήβη Μελεάγρου», *Επετηρίδα ΚΕΕ* 35 (2009-2010) 357-391· κατόπιν, *Αντιγραφές*, οριστική έκδοση, Αθήνα, Ίκαρος, 1978.

Ασπασία Γκιώκα

Δύο άγνωστοι κύπριοι συγγραφείς γράφουν στη διάλεκτο

Στα νεότερα χρόνια η κυπριακή διάλεκτος δεν χρησιμοποιείται συστηματικά στη συγγραφή διηγημάτων ή εκτενέστερων πεζογραφημάτων, αλλά αξιοποιείται πιο συχνά στην ποίηση και σε θεατρικά κείμενα. Κατά την περίοδο της βρετανοκρατίας ορισμένοι συγγραφείς (λ.χ. οι Γ. Σ. Φραγκούδης, Νίκος Χατζηγαβριήλ και Λευτέρης Μηλιώτης) γράφουν διηγήματα στα κυπριακά. Βέβαια, πολύ περισσότεροι συγγραφείς ενσωματώνουν ιδιωματικές λέξεις, εκφράσεις ή και ολόκληρες ενότητες στο σώμα της νεοελληνικής, είτε σε διαλογικά είτε σε αφηγηματικά μέρη των κειμένων τους. Εξάλλου, σύγχρονοι πεζογράφοι, όπως οι Ρήνα Κατσελλή, Άντης Χατζηαδάμος και Χρίστος Χατζήπαπας, αλλά και νεότεροι συγγραφείς, που εμφανίστηκαν στα πιο πρόσφατα χρόνια, όπως οι Μαρία Σάββα, Χρήστος Αργυρού, Αντώνης Γεωργίου, Σωφρόνης Σωφρονίου, Λουίζα Παπαλοΐζου, Άρτεμις Ευαγόρου κ.ά., είτε γράφουν ολόκληρα διηγήματα και άλλα πεζογραφήματα στη διάλεκτο είτε ενσωματώνουν ιδιωματικές ενότητες σε μυθιστορήματα και άλλα εκτεταμένα αφηγήματα. Στα νεότερα χρόνια η διάλεκτος χρησιμοποιείται συχνά με ρεαλιστική ή σατιρική διάθεση.

Ι. Πρόσφατα είδα τα κείμενα δύο άγνωστων κύπριων συγγραφέων, οι οποίοι δημοσίευσαν πεζά ή και στίχους τους στα κυπριακά. Στα χρόνια του μεσοπολέμου δημοσιεύτηκαν στο αθηναϊκό σατιρικό ημερολόγιο *Σατανάς* έξι διηγήματα μικρής έκτασης, με την ένδειξη «κυπριώτικη ηθογραφία», που κινούνται στο κλίμα της παραδοσιακής αγροτικής ηθογραφίας του Νίκου Χατζηγαβριήλ, ως πούμε, και είναι γραμμένα σε μια «βαριά» διάλεκτο της εποχής. Τα τρία πρώτα φέρουν την υπογραφή Γιάννης Καμπυλωτός, ενώ τα υπόλοιπα τρία υπογράφονται με το παραπλήσιο όνομα (ή ψευδώνυμο) Γιάννης Καμπύλος. Προφανώς είναι γραμμένα από το ίδιο πρόσωπο, για το οποίο δεν μπορούσαμε να εντοπίσουμε οποιαδήποτε άλλη πληροφορία. Μόνο ένα σκίτσο του δημοσιεύτηκε στο ίδιο έντυπο το 1928, μαζί με το τέταρτο διήγημά του, με τη λεζάντα «Ο κύπριος λόγιος κ. Γιάννης Καμπύλος».

Τα έξι αυτά διηγήματα δημοσιεύτηκαν στον *Σατανά* στα χρόνια 1924-1931, ως εξής: α) «Η σιδερόλοττα», 1924, σ. 70 (γρ. 1923)· β) «Η Ελένη η Πλατανού», 1926, σ. 58· γ) «Η ευρετή», 1927, σ. 11 (γρ. 1926)· δ) «Ο βάτος», 1928, σ. 59· ε) «Ο παλουζές», 1930, σ. 19-20· στ) «Ορκή Θεού», 1931, σ. 58. Σε όλα τα διηγήματα υπάρχει Γλωσσάρι ιδιωματικών λέξεων.¹

Παρόλο που ορισμένα κείμενα (ιδίως τα δύο πρώτα) φαίνονται κάπως απλοϊκά ή βιαστικά σκίτσα, σε γενικές γραμμές παρουσιάζουν ενδιαφέρον και θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν σε ένα μικρό τεύχος. Ο συγγραφέας προσεγγίζει με απομυθοποιητική και χιουμοριστική διάθεση τον κόσμο της κυπριακής αγροτικής ζωής του μεσοπολέμου, επιχειρώντας να δείξει προλήψεις και δεισιδαιμονίες, παράνομες ερωτικές σχέσεις, αργόσχολους και τεμπέληδες χωρικούς, ενώ οι ήρωές του έχουν συχνά στοιχεία καρικατούρας. Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι τα κείμενα αυτά δημοσιεύτηκαν σε ένα σατιρικό έντυπο, το οποίο θα επιζητούσε τέτοιου είδους γλώσσα, όχι «σοβαρή» και «υψηλή». Μόνο στο τελευταίο διήγημα είναι ευδιάκριτος ο χώρος στον οποίο διαδραματίζεται, αφού κατονομάζονται τα χωριά Κισούσα και Ποταμιού, που βρίσκονται ανάμεσα στα αμπελοχώρια της περιοχής Κοιλανίου της Λεμεσού. Στην περιοχή

αυτή είχε διατελέσει κωμωδίκης ο Νίκος Χατζηγαβριήλ (1876-1931), ο οποίος θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως λογοτεχνικός πρόγονος του Γιάννη Καμπύλου ή Καμπυλωτού. Αν δεν υπήρχε το σκίτσο, θα μπαίναμε ίσως στον πειρασμό να ταυτίσουμε τους δύο συγγραφείς, αν και δεν διαθέτουμε πειστικά τεκμήρια για κάτι τέτοιο. Πάντως υπάρχουν αρκετές ομοιότητες στη θεματική και στη γλώσσα των κειμένων τους. Και οι δύο συγγραφείς επιδιώκουν να αποδώσουν φωνητικά και πιστά τη διάλεκτο της εποχής τους. Κατά σύμπτωση, μάλλον, το τελευταίο διήγημα του Καμπύλου δημοσιεύεται το 1931, έτος θανάτου του Χατζηγαβριήλ. Δεν γνωρίζουμε αν ο Καμπύλος διέμενε μόνιμα στην Κύπρο ή αν είχε μετοικήσει στην Αθήνα, ούτε αν εξακολούθησε να γράφει, αν δημοσίευσε οποιοδήποτε άλλο κείμενό του ή αν υπέγραφε τα διηγήματά του με το πραγματικό του όνομα ή με ψευδώνυμο.

Μεταφέρουμε εδώ την κατάληξη του διηγήματος «Ο βάτος», στο οποίο μια παντρεμένη, άτεκνη γυναίκα μένει έγκυος από τον νέο ιερέα του χωριού:

Πάει η γέρμηη η Ταλλού να δικιώξη τα βούδκια τζαι θωρεί τον παπάν τζαι την Φινικούν χωσμένους μες στον βάτον... τζι' έμενε σαν την αντίελοσσιασμένη. Επικιαεν τα βούδκια της τζι' ώσπου να φύη, είδεν τζι' έπαθεν...

Την νύχταν εμαθητεύτηκεν η ιστορία σ' ούλλον το χωρκόν. Ο παπάς αρνίν πασούν. Άμα όμως ήρτεν ο τζαιρός, η Φινικού επήεν στην μάναν της στο διπλανόν χωρκόν για να γεννήση. Τζι' ο Δεσπότης, άμα τζι' επέρασεν 'πού το χωρκόν, έστησεν δικαστήριον μαζί με τον μουχτάρην τζι' edιάταξεν να κόψουν τα γένια του παπά τζαι να τον δικιώξουν.

Ύστερα 'πού το θάμμαν δυο-τρία χρόνια, εστράφηκεν τζι' η Φινικού στο χωρκόν της. Όσο για τον μιτσήν, έταξέν τον στο Μοναστήρι του Τζύκκου να γενή καλο(γ)κρίν σαν τον τζύρην του τζαι να δοξάζη την Παναΐαν που τον έπλασεν.

II. Περισσότερα στοιχεία συγκεντρώσαμε για την περίπτωση του Αντρέα Διονυσίου (Πόντη), ο οποίος γεννήθηκε στη Λευκωσία το 1917 και απεβίωσε στην ίδια πόλη το 1998.² Ο Διονυσίου ήταν πολυπράγμονας και πολυτεχνίτης. Αποφοίτησε από το Παγκύπριο Γυμνάσιο και δίδαξε προσωρινά στην Αγγλική Σχολή, αλλά στη συνέχεια ασχολήθηκε με διάφορα επαγγέλματα: ξυλουργός στην Air Force, μεταφραστής κινηματογραφικών έργων για λογαριασμό του Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου αλλά και της κινηματογραφικής εταιρείας Λουκούδης, μεταφραστής και διασκευαστής θεατρικών και αστυνομικών έργων για το Ρ.Ι.Κ., φωτογράφος, κτλ. Κατά τη δεκαετία του 1940, συνεργάστηκε με τον Κώστα Μόντη στο «Λυρικό» ως «σκηνογράφος, ηθοποιός, φροντιστής και κάποτε υποβολέας».³ Νυμφεύτηκε το 1941 και απέκτησε τέσσερα παιδιά, δύο αγόρια και δύο κορίτσια, αλλά τα αγόρια πέθαναν σε παιδική ηλικία. Στα χρόνια 1965-1975 εγκαταστάθηκε στο Λάγος της Νιγηρίας, όπου εργάστηκε ως υπάλληλος στις εταιρείες Leβέντης και Textiles. Όταν επαναπατρίστηκε, συνέχισε να εργάζεται

Ο κύπριος λόγιος
κ. Γιάννης Καμπύλος

ως φωτογράφος αλλά και ως μεταφραστής και διασκευαστής ξένων έργων στο Ρ.Ι.Κ., που μεταδίδονταν στη σειρά «Αστυνομικές περιπέτειες».

Ο Α. Διονυσίου εξέδωσε δύο βιβλία, γραμμένα και τα δύο στα κυπριακά, τα οποία πέρασαν εντελώς απαρατήρητα: α) *Περιπέτεια*, «Διαλεκτική εικονογραφημένη νουβέλα», Λευκωσία, Δεινόσαυρος, 1987, σελ. 230· β) *Εκατόν τζιαί μια σκέψες*, *Διαλεκτική συλλογή από 101 ποιήματα*, με προλογικό σημείωμα του Κώστα Μόντη, Λευκωσία, Δεινόσαυρος, 1989, σελ. 162. Και στα δύο βιβλία περιλαμβάνονται εκτεταμένο Γλωσσάρι και σημειώματα για τη διάλεκτο.

Η «νουβέλα» ενδιαφέρει κυρίως ως ταξιδιωτικό αφήγημα. Προφανώς πρόκειται για βιωματικό έργο, με στοιχεία μυθοπλασίας. Ο συγγραφέας δίνει ενδιαφέρουσες απεικονίσεις του κόσμου της Αφρικής και ειδικά της Νιγηρίας, αν και δεν λείπουν εθνικά στερεότυπα. Από την άλλη, ο αυτοδιηγητικός αφηγητής-ήρωας προσεγγίζει τους γηγενείς κατοίκους με κατανόηση και συμπάθεια, ενώ ερωτεύεται και νυμφεύεται μια Νιγηριανή. Περισσότερο μας κερδίζουν όχι τόσο η μυθοπλασία και η «περιπέτεια» του κεντρικού ήρωα σχετικά με την κατάσταση του αυτοκινήτου του, γιατί ακινητοποιήθηκε στη μέση του δρόμου, όσο οι απεικονίσεις του κόσμου των ιθαγενών, οι αναφορές στα ήθη, τις παραδόσεις, τη διατροφή κτλ. Αξιοσημείωτη είναι και η πλούσια διάλεκτος την οποία χρησιμοποιεί ο Διονυσίου. Όπως διευκρινίζει σε προλογικό σημείωμά του, γράφει σε μια διάλεκτο που «μιλιέται σήμερα [κατά τη δεκαετία του 1980] στην Κύπρο σ' όλες τις πόλεις» (σ. 9). Βέβαια υπάρχουν και αρκετές ιδιωματικές λέξεις που δεν είναι ευρύτερα γνωστές. Σε άλλα προλογικά και επιλογικά σημειώματά του, ο Διονυσίου δίνει διευκρινίσεις για την απόφασή του να γράφει το έργο του στη διάλεκτο, υιοθετώντας και τη μητρική συμβουλή «να γράφονται πιο πολλά βιβλία στη ντοπιολαλιά μας, να κρατήσουμε τη γλώσσα του τόπου μας, την τόσο γλυκιά, την τόσο ποιητική, την τόσο εκφραστική, που μ' αυτή εμείς οι Κύπριοι λέμε πιο άνετα κάθε μας σκέψη, μ' αυτή εκφράζουμε πιο καλά κάθε μας αίσθημα» (σ. 18). Από την άλλη, παραβλέπει τις συστάσεις φίλων του για το ότι η επιλογή της διαλέκτου θα βλάψει την υποδοχή του βιβλίου του: «Το έργο μου δε θα πουληθεί. Ο κόπος μου θα πάει χαμένος». Και προσθέτει: «Δεν εκτιμάται η κυπριακή διάλεκτος στο γραφτό λόγο, κι ιδιαίτερα αυτός ο τύπος, ο μη καθαρά παραδοσιακός, γιατί οι πουριτανοί λογογράφοι θα πούνε ότι είναι γλώσσα νόθα κι οι ελληνίζοντες θα πούνε ότι δεν ξέρω να γράφω ελληνικά» (σ. 20). Εξάλλου, εκτός από το χρήσιμο Γλωσσάρι (σσ. 207-220), ο συγγραφέας σημειώνει ενδιαφέρουσες σκέψεις για τη χρήση, την προφορά, τη φωνητική απόδοση και τους ξενισμούς της διαλέκτου και μάλιστα συστήνει τη διδασκαλία της στα σχολεία (σσ. 222-230).

Ας προστεθεί εδώ ότι ένα μεγάλο μέρος του βιβλίου (περίπου το μισό) καλύπτεται με αξιολογικά σχέδια (αλλά και φωτογραφίες) του συγγραφέα, στα οποία απεικονίζονται πρόσωπα και εικόνες από την καθημερινή ζωή στη Νιγηρία. Τα σχέδια και οι φωτογραφίες σώζονται στο αρχείο του και ενδέχεται να λειτούργησαν και ως ερεθίσματα για τη συγγραφή του κειμένου, όταν ο Διονυσίου αποφάσισε εκ των υστέρων (γύρω στα 1986) να συνθέσει το αφήγημα αυτό. Μεταφέρουμε εδώ ένα μικρό απόσπασμα (διατηρώντας την ορθογραφία του και την αφομοίωση του τελικού νι), στο οποίο ο συγγραφέας επιχειρεί να δείξει και την άλλη πλευρά, το πώς αντιμετωπίζουν οι Αφρικανοί τους λευκούς:

Εφ φανερόν πως θέλουν να μας κάμουν να φύουμεν, αμμά ακόμα έν-το-λαλούν επίσημα. Όμως σε κάθε ευκαιρίαν κάμνουμ μας τηχ χολήφ φαρμάτζιν, κάμνουμ το για να φοηθούμεν, είτε για να βαρεθούμεν τζιαί να φύουμεν μόνοι μας.

Έν-τζιαί παρεξήγώ τους. Εν ο τόπος τους. Εμείς είντα γυρεύουμεν έσσω τους; Ανάθθεμαν τα κακά τους, εγιώνη τόσα γρόνια μαζίν τους, εσυμπάθησα τους. Άμαν ηξέρεις να τους φέρνεσαι καλά, εν' καλοί, εν πλάσματα τζιαί τούτοι, τζι' αν κάμνουμ τζιαί πράματα που εμείς θεωρούμεν τα άσσημα τζιαί παράξενα... τέλος πάντων, οι αιτίες εμ πολλές τζιαί διάφορες, εν να δυσκολευτώ να σου τεσ εξηγήσω ούλλες. Έναν πράμαν μόνον να σου πω. Θεωρούν τον κόσμον τζιαί την ζωήν με διαφορετικόν τρόπον που 'μάς τους άσπρους, τους «Όγιμ-πο», όπως μας λαλούν στην γλώσσαν τους. Οι αξίες για λλόου τους ένουμ διαφορετικές τζιαί πολλά πράματα που εμείς θεωρούμεν τα κακά τζιαί άπρεπα τζιαί ανήθικα, για τους μαύρους της Αφρικής εν καλά τζιαί σωστά τζιαί πολλές φορές οι μαύροι απορούν που παραξενευκούμαστιμ με τα καμώματα τους (σ. 64).

Αντρέας Διονυσίου,
αυτοπροσωπογραφία

Προλογίζοντας την ποιητική συλλογή του Διονυσίου, ο Κώστας Μόντης παρατήρησε: «Τη διάβασα με περιέργεια γιατί δεν ήξερα ότι έγραφε και στίχους. Και νά που βρισκόμουνα σε μια ενδιαφέρουσα ποίηση τόσο κοντά στη λαϊκή μας ποίηση, μια ποίηση που απέπνεε κυπριακή θυμοσοφία σε μια θεώρηση όσων δρώνται σήμερα από τη σκοπιά του απλού, γνήσιου αγρότη».³

Πράγματι ο Διονυσίου μένει πιο κοντά στην παράδοση, στα δημώδη άσματα (η δόμηση της συλλογής με βάση τα 24 γράμματα του αλφαβήτου παραπέμπει στα «Εκατόλογα») και τη λαϊκή ποίηση (λ.χ. στα ερωτικά δίστιχα), ενώ κινείται συχνά στη γραμμή των ποιημάτων του Δ. Λιπέρτη. Συνήθως τα ποιήματά του έχουν ηθικοδιδασκτικό χαρακτήρα, ενώ αναπαράγονται φαλλοκρατικές αντιλήψεις για τη γυναίκα, κάποτε με αθυροστομίες. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι λοξές ματιές στα πράγματα και οι χιουμοριστικές ή σατιρικές προσεγγίσεις στα σύγχρονα ήθη, αλλά και ορισμένες παραδοξολογίες, που θυμίζουν τις περιπτώσεις του Ανδρέα Ποδηλατά και του Άντη Χατζηαδάμου. Πάντως απουσιάζουν οποιοσδήποτε ρητές αναφορές στο κυπριακό ιστορικό πλαίσιο. Από την έκδοση αυτή αναπαράγουμε εδώ μια αυτοπροσωπογραφία του συγγραφέα. Μεταφέρουμε επίσης, ως δείγμα γραφής, το υπ' αριθμ. 3 διδακτικό στιχούργημα με τον αθυρόστομο τίτλο «Αβρατινί»:

Αβρατινί!... Εφάτσησεν / η κχέλα σου στ' ανώβλιον;

Να σσώβκουμεν τζιαί νακκουρίν πρέπει μες τούντην πλάσην.
Δικα ο Θεός του λίμπουρου φτερά για να τοχ χάσει.

Ψήλος πολλόν 'έν-τζιαί-'φελά. / Δίκλα τζιαί νάκκοχ χαμηλά...
...χώρειε το κατώβλιον!

Το μεγαλύτερο μέρος του συγγραφικού έργου του Α. Διονυσίου έμεινε αδημοσίευτο. Στο αρχείο του, που βρίσκεται στα χέρια της κόρης του, σώζονται:

α) οκτώ τουλάχιστο θεατρικά έργα (μουσικές κωμωδίες ή ηθογραφίες), γραμμένα στη νεοελληνική ή και στη διάλεκτο· β) μεταφράσεις και διασκευές θεατρικών έργων ή αστυνομικών μυθιστορημάτων ξένων συγγραφέων· γ) μία συλλογή διηγημάτων που εξαγγέλθηκε στο πρώτο βιβλίο του με τον τίτλο «Το φίδι και άλλα διηγήματα, παράξενα εξωτικά διηγήματα»· δ) απόσπασμα από ένα ανολοκλήρωτο μυθιστόρημα· ε) πολλές σελίδες από ένα ανολοκλήρωτο λεξικό· στ) μια γραμματική της κυπριακής διαλέκτου· ζ) υλικό για ένα λεξικό με τουρισμούς της κυπριακής διαλέκτου· η) λαογραφικά και άλλα κείμενα.

Δεν γνωρίζουμε αν τα κείμενα αυτά θα δουν ποτέ το φως της δημοσιότητας· τουλάχιστο ορισμένα θεατρικά έργα του θα ήταν καλά να δοκιμαστούν στη σκηνή. Από τη λειψή εικόνα που έχουμε για το έργο του Α. Διονυσίου, μας κεντρίζει κυρίως η αφοσίωσή του στην καλλιέργεια της κυπριακής διαλέκτου, την οποία χρησιμοποίησε σε ποιήματα, πεζογραφήματα και θεατρικά έργα του. Ίσως ο ίδιος να αντιλήφθηκε ότι δεν είναι τόσο εύκολη η χρήση της διαλέκτου σε λογοτεχνικά κείμενα και ότι η διάλεκτος περιορίζει σημαντικά την αναγνωστική υποδοχή του έργου του. Ενδέχεται να είναι κι αυτός ένας λόγος για τον οποίο δεν προχώρησε στη δημοσίευση άλλων κειμένων του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα διηγήματα αυτά αποδελτώθηκαν στη διδακτορική διατριβή του Τραϊανού Μάνου *Τα έντυπα ελληνικά σατιρικά ημερολόγια 1872-1931. Βιβλιογραφική μελέτη*, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2021. Ευχαριστώ τον κ. Μάνο που μου έστειλε τα έξι αυτά διηγήματα.

2. Ευχαριστώ την κυρία Ανθούλα Αλεξάνδρου, κόρη του συγγραφέα, για τις πληροφορίες που μου έδωσε για τον πατέρα της. Ευχαριστώ και τον φίλο Κυριάκο Λύρα, ο οποίος μου υπέδειξε να δω τη δυσεύρετη «νουβέλα» του Διονυσίου.

3. Κώστας Μόντης, Προλογικό σημείωμα στην έκδοση Αντρέας Διονυσίου, *Εκατόν τζιαι μια σκέψες, Διαλεκτική συλλογή από 101 ποιήματα*, Λευκωσία 1989, σ. 9.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Επαφές των Γιώργου Θεοτοκά και Μιχαήλ Βισάνθη

Ίσως να απορήσει κανείς για το ότι ένα από τα πρώτα λήμματα της βιβλιογραφίας Θεοτοκά αφορά κείμενό του δημοσιευμένο στο περιοδικό *Σύγχρονη Τέχνη* του Σικάγου και για το πώς το κείμενο αυτό έφτασε στο Σικάγο, μακριά από τα γνωστά πνευματικά κέντρα της εποχής.¹ Πρόκειται για αποσπασματική αναδημοσίευση από κριτική του Θεοτοκά για το βιβλίο του Θράσου Καστανάκη *Η χορεύτρια Κοντεσσίνα Φελιτσιτά και άλλα διηγήματα*, που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αγών* του Παρισιού στις 7.7.1928 (λήμμα αρ. 501). Εδώ ο σχολιογράφος κάνει σκέψεις για το μέλλον της νεοελληνικής λογοτεχνίας, ακονίζοντας την πένα του για να γράψει το *Ελεύθερο πνεύμα* (1929).

Το περιοδικό λόγου και τέχνης *Σύγχρονη Τέχνη* εκδόθηκε στο Σικάγο στα 1928-1929, με διευθυντές τους Μιχαήλ Βισάνθη (ψευδώνυμο του Μιχαήλ Χάτσου) και Γιάννη Βουβάκη. Το πρώτο τεύχος της δίμηνης *Σύγχρονης Σκέψης* κυκλοφόρησε τον Ιανουάριο του 1928. Περιελάμβανε άρθρα ελλήνων συγγραφέων

που ζούσαν στην Αμερική και κείμενα αμερικανικού ενδιαφέροντος, ενώ είχε επαφές με άλλα ελληνικά περιοδικά της διασποράς, όπως π.χ. την *Αλεξανδρινή Τέχνη* (Αλεξάνδρεια) και τον *Αγώνα* (Παρίσι), από τα οποία αναδημοσίευσε κείμενα, συνήθως αποσπασματικά. Για να προσελκύσει συνδρομητές, έδινε δωρεάν διάφορα ελληνικά λογοτεχνικά βιβλία. Το φθινόπωρο του 1929, όταν ο ένας από τους διευθυντές του αποχώρησε για να επιστρέψει στην Ελλάδα, εξαγγέλθηκε ότι θα ακολουθούσε δεύτερη περίοδος και ότι θα έβγαινε τριμηνιαίο, σε μικρότερο σχήμα 48 σελίδων, με διευθυντή τον Μ. Βισάνθη και διαχειριστή τον Τάκη Τζωρτζή. Δυστυχώς το περιοδικό έπεσε θύμα της οικονομικής κρίσης του 1929 και διέκοψε την έκδοσή του. Το δυσεύρετο αυτό έντυπο παρουσιάζει αυξημένο ενδιαφέρον· είναι καλά να ψηφιοποιηθεί και να αποδελτιωθεί.

Αρχαιακά τεκμήρια δείχνουν ότι οι Θεοτοκάς και Βισάνθης είχαν επικοινωνία μεταξύ τους. Αυτό μαρτυρούν δύο αδημοσίευτες επιστολές του πρώτου προς τον δεύτερο, που απόκεινται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη (στο αρχείο Θεοτοκά) και δημοσιεύονται εδώ με την ευγενική άδεια της κ. Λιλής Αλιβιζάτου. Δυστυχώς δεν έχουν βρεθεί ακόμα επιστολές του Θεοτοκά σε αρχεία του Σικάγου.

Στις επιστολές αυτές είναι έκδηλα τα θερμά, φιλικά αισθήματα και ο θαυμασμός του επιστολογράφου προς τον αποδέκτη. Η πρώτη επιστολή αναφέρεται στην κριτική του Θεοτοκά για το έργο του Θ. Καστανάκη *Η χορεύτρια Κοντεσσίνα Φελιτσιτά*. Δεν γνωρίζουμε το πώς ο Βισάνθης ήρθε σε επαφή με τον Θεοτοκά· ο Καστανάκης θα ήταν μάλλον ο σύνδεσμός τους, αν και στη δημοσιευμένη αλληλογραφία των Καστανάκη και Θεοτοκά δεν υπάρχει αναφορά στο όνομα του Βισάνθη.² Οι δύο αλληλογράφοι είναι σχεδόν συνομήλικοι και σχεδόν πατριώτες· ο Βισάνθης γεννήθηκε στη Ραιδεστό το 1902 (Βισάνθη παλιότερα, σήμερα Τεκριντάγ) και ο Θεοτοκάς το 1905 στην Κωνσταντινούπολη. Στη δημοσίευση των επιστολών κρατήθηκε η ορθογραφία του Βισάνθη, αλλά με μεταφορά στο μονοτονικό.

Ιουλίου 21 1928

Αξιότιμε Κύριε Θεοτοκά,

Μπράβο σας. Καιρός είταν να βάλει κάποιος τα γυαλιά στα κοντόθωρα μάτια των πατριωτών μας, και καιρός πια είταν να ακουστεί μια φωνή ρέμπηλη που να λείει τα σύκα-σύκα και τα καρύδια-καρύδια. Πιστέψτε με, πως οι «Νέοι Δρόμοι» που φάνηκαν στον «Αγώνα» του συναδέλφου Καστανάκη θα μείνουν σταθμός στα κριτικά σημείωματα της λογοτεχνίας μας. Μάλιστα, νομίζω πως τα γενικά σημεία του άρθρου σας αυτού, θα πρέπει να μπει και σε μια λογοτεχνική επιθεώρηση, σε τόπο τέλος που θα βρίσκεται ευκολότερα από τους κατοπινούς μας. Σας προσφέρω λίγες σελίδες της «Σύγχρονης Σκέψης»· έχω την ταπεινή γνώμη, πως τα γενικά σημεία των «Νέων Δρόμων» είναι αυτά που σας εσωκλείω, και αποτελούν αυτοτελή μελέτη· αν συμφωνείτε μαζί μου, τα ξανακοιτάζετε, για τυχόν διορθώσεις, και μου τα στέλνεται πίσω, μαζί με την άδειά σας.

Ο Γιώργος Θεοτοκάς στο Παρίσι (1927)

Ελπίζω δε, πως η προσφορά μου τούτη, θα 'ναι η αρχή μιας πλατύτερης συνεργασίας μας. Πιο συγχρονισμένο κριτικό δεν παρουσίασε ο ξενιτεμένος Ελληνισμός, και θα το θεωρήσω τιμή μου να [σβησμένη λέξη] έχω ταχτική συνεργασία σας. Περιμένω απάντησή σας γρήγορα.

Με πολλήν εκτίμηση
Μ. Βισάνθης

Είναι γνωστό ότι το 1927 ο Θεοτοκάς πηγαίνει για σπουδές στο Παρίσι και συνεργάζεται με το περιοδικό Αγών των αδελφών Καστανάκη. Το 1928 πηγαίνει για να συνεχίσει τις ελεύθερες σπουδές του στο Λονδίνο, μελετά αγγλικό δίκαιο και αρχίζει να γράφει το *Ελεύθερο Πνεύμα*. Το φθινόπωρο του 1929 επιστρέφει στην Αθήνα.³ Σε αυτή την επιστροφή στην πατρίδα αναφέρεται ο Βισάνθης. Ο Θεοτοκάς εν τω μεταξύ είχε στείλει για δημοσίευση στην *Ελεύθερη Σκέψη* ένα «μεγαλούτσικο» κείμενο, και ο Βισάνθης τού υπόσχεται ότι θα το δημοσιεύσει στο τεύχος του χειμώνα, αλλιώς θα το αναγγείλει για δημοσίευση στο τεύχος της άνοιξης. Όμως η *Ελεύθερη Σκέψη* σταμάτησε την κυκλοφορία της και έτσι δεν γνωρίζουμε ποιο είναι αυτό το «μεγαλούτσικο» κείμενο ή αν έχει δημοσιευτεί κάπου αλλού.

10 Σεπτεμβρίου 1929

Αγαπητέ μου κ. Θεοτοκά,

Να δείτε σύμπτωση που έτυχε. Προχτές παραπονιούμουν σε γράμμα του Θράσου πως μας ξεχάσατε. Κι όμως σας σφίγγω γερά το χέρι, σήμερα, για την ευγενική σας αποστολή της πολύτιμης συνεργασίας σας. Η αλήθεια: είναι λιγάκι μεγαλούτσικη, μα θα μπει όπως και να 'χει το πράμα. Αν όχι στον αριθμό του χειμώνα, θα την αναγγείλω σ' αυτόν για τον της άνοιξης. Μα, μια και πάτε στην Ελλάδα να με θυμάστε ταχτικώτερα. Σε κάθε τρίμηνο αριθμό μου λαχταρώ να 'χω κι από ένα άρθρο σας, μελέτη σας είτε κριτικό σημείωμα. Άλλωστε θα δείτε πως η «Σύγχρονη Σκέψη» χάρη στην υποστήριξη των λαμπρών συνεργατών της, σαν και σας, θα βγαίνει σοβαρώτερα και με αυστηρότερα διαλεγμένα περιεχόμενα.

Σας ευχαριστώ, και πάλι, θερμά. Ήθελα να μου στείλτε και κανένα σας σκίτσο, με λίγα σας βιογραφικά. If you please.

Καλή πατρίδα και να με βοηθάτε από κει και με συνεργασία διανοουμένων της εκλογής σας.

Δικός σας / πάντα
Μ. Βισάνθης.

Λίγο μετά τη δεύτερη επιστολή ο Θεοτοκάς στέλνει στον Βισάνθη το *Ελεύθερο πνεύμα*. Ο Βισάνθης το διαβάζει με λίγη καθυστέρηση και τον επαινεί για την τόλμη της γραφής του και του γράφει μεγαλόστομα: «έχω την ταπεινή γνώμη πως μετά το *Ταξίδι* του μακαρίτη δασκάλου μας κανένα άλλο βιβλίο δεν τάραξε τα λιμνασμένα νερά της νεοελληνικής λογοτεχνίας όσο το αξιοπρόσχετο έργο σας».⁴

Ύστερα από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ο Βισάνθης υπέγραφε πλέον τα κείμενά του ως Μ. Χάτσος. Όταν ο Θεοτοκάς ταξίδεψε στην Αμερική το 1952 και δημοσίευσε τις εντυπώσεις του στο βιβλίο του *Δοκίμιο για την Αμερική* (Ίκαρος, 1954), δεν επιδίωξε να συναντηθεί με τον παλαιό του αλληλογράφο και θαυμαστή του έργου του, ούτε μνημονεύει το όνομά του στις ημερολογιακές του σημειώσεις. Δυστυχώς, τότε πια, δεν κυκλοφορούν στην ομογενειακή Αμερική ελληνικά περιοδικά λόγου και τέχνης ανάλογα με την *Ελεύθερη Σκέψη*.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εμμ. Ι. Μοσχονάς, *Βιβλιογραφία Γιώργου Θεοτοκά (1922-1973)*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004, αρ. 504, σ. 94.

2. Χ. Λ. Καραόγλου, «Από την αλληλογραφία Γιώργου Θεοτοκά - Θράσου Καστανάκη. Το χρονικό μιας φιλικής σχέσης» *Κονδυλοφόρος* 1 (2002) 119-173.

3. Γιώργος Θεοτοκάς, *2005. 100 χρόνια από τη γέννησή του*, Αθήνα, Υπουργείο Πολιτισμού - Εθνικό Κέντρο Βιβλίου, 2005, σ. 4.

4. Αμαλία Ξυνογαλά, «Ανέκδοτες επιστολές για το Ελεύθερο πνεύμα του Γιώργου Θεοτοκά», *Νέα Εστία* 1749 (Οκτ. 2002) 417-452.

Μιχαήλα Καραμπίνη-Ιατρού

Ο Φοίβος Δέλφης για όψεις της πνευματικής ζωής της δεκαετίας 1950

Στο αρχείο του ποιητή Ηλία Κατσόγιαννη υπάρχει μια σειρά επιστολών του Φοίβου Δέλφη¹ προς τον Κατσόγιαννη, των ετών 1958-1960, κύριο θέμα των οποίων είναι διάφορες όψεις της πνευματικής ζωής του τέλους της δεκαετίας 1950, μεταξύ των οποίων και μεταφραστικά ζητήματα της ίδιας εποχής.² Ως μέλος της Πανελληνίας Ένωσης Λογοτεχνών και της Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών ο Δέλφης θα είχε επαφές με τον Κατσόγιαννη, ο οποίος ήταν μέλος του παραρτήματος του Συνδέσμου Ελλήνων Λογοτεχνών Θεσσαλονίκης, χωρίς ωστόσο να είναι πολύ στενοί φίλοι, αφού κατάργησαν τον πληθυντικό το 1959 (επιστολή 23.5.1959). Παρ' όλα αυτά, ο Δέλφης από την αρχή της αλληλογραφίας τους γράφει τις απόψεις του – συχνά όχι πολύ θετικές – για διάφορα πρόσωπα και καταστάσεις. Υπάρχουν όμως και αρκετές περιπτώσεις που ο Δέλφης εστιάζει στο ποιητικό έργο του Κατσόγιαννη και στον τρόπο διάδοσής του στο εξωτερικό, κάτι που θα επιθυμούσε και ο τελευταίος, με αποτέλεσμα το ενδιαφέρον των δύο αλληλογράφων να μονοπωλεί η μετάφραση και όχι άλλα φιλολογικά θέματα.

Ο Δέλφης αντιμετωπίζει την πνευματική ζωή με κριτική και συχνά με ειρωνική ματιά, φαίνεται ενημερωμένος για πολλά ζητήματα και η πληροφόρηση από τις επιστολές για πολιτιστικά γεγονότα είναι πυκνή. Φωτίζει τη σχέση του με τους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής, ισχυριζόμενος ότι γνωστοί ποιητές καταφεύγουν σε αθέμιτες πράξεις εναντίον του, προκειμένου να πετύχουν ιδιοτελείς σκοπούς: μέσα, όμως, σ' αυτή τη ζοφερή κατάσταση, ο ίδιος αποτελεί εξαίρεση, όπως δηλώνει, με το ήθος, τις γνώσεις του, την ποιητική του αξία και το ενδιαφέρον του για την προβολή της ελληνικής ποίησης.

Ο Δέλφης συνηθίζει τις εκτενείς αφηγήσεις, συχνά απεραντολογεί, οι περισσότερες επιστολές είναι μακροσκελείς και συχνά επαναλαμβάνει τα ίδια. Οι επιστολές έχουν αρκετές ομοιότητες στο περιεχόμενο και στον τρόπο επιχειρηματολογίας: επικρίσεις προς όσους τον πολεμούσαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, επαίνους για τη δική του στάση. Ο αναγνώστης των επιστολών δεν αποφεύγει τον σκεπτικισμό και κάποιες φορές την αμφισβήτηση της σοβαρότητας για τις καταστάσεις που περιγράφονται, όπως και για τον χαρακτήρα του Δέλφη. Συχνά αναρωτιόμαστε αν οι αντιδράσεις που προκαλεί μεταξύ των λογίων οφείλονται και σε δικές του άστοχες

ενέργειες, με συνέπεια να δημιουργούνται αμοιβαίες δυσπιστίες και καχυποψίες. Γενικά, οι επιστολές προκαλούν επιφυλάξεις και αντιρρήσεις.

Ο Δέλφης γράφει τις επιστολές με τη σκέψη ότι δεν πρόκειται να δουν το φως της δημοσιότητας και ότι μόνο ο Κατσόγιαννης θα έχει πρόσβαση. Εφόσον πρόκειται για ιδιωτικά έγγραφα, ο Δέλφης δεν αισθάνεται την ανάγκη να τεκμηριώσει όσα γράφει για διάφορα πρόσωπα και καταστάσεις, με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την αξιοπιστία των πληροφοριών.

Το ενδιαφέρον των επιστολών, οι οποίες δημοσιεύονται εδώ για πρώτη φορά, έγκειται στο ότι δίνουν μια άλλη, άγνωστη στους πολλούς, διάσταση για πρόσωπα και καταστάσεις της πνευματικής ζωής της δεκαετίας του 1950. Σκιαγραφούν, επίσης, την προσωπικότητα του Δέλφη, αποκαλύπτοντας πτυχές της ζωής του και του χαρακτήρα του· ακόμη, φωτίζουν τις απόψεις του για τη μετάφραση της ποίησης. Από ένα σύνολο είκοσι δύο επιστολών, θα εστιάσουμε σε όσες επικεντρώνονται στις μαρτυρίες του για διάφορα περιστατικά σχετικά με την πνευματική ζωή της δεκαετίας του 1950 και στις προσπάθειές του για μετάφραση στα ιταλικά έργων του Κατσόγιαννη και άλλων ελλήνων ποιητών, σε επιστολές δηλαδή των ετών 1958-1959, από τις οποίες θα παραθέσουμε αποσπάσματα. Οι επιστολές του 1960 αναφέρονται αποκλειστικά σε πρακτικά ζητήματα σχετικά με την επίσκεψη του ιταλού ποιητή Λουίτζι Φιορεντίνο στη Θεσσαλονίκη, που πραγματοποιήθηκε με τις ενέργειες του Δέλφη. Τα αποσπάσματα των επιστολών δημοσιεύονται σε μονοτονικό χωρίς άλλες αλλαγές.

Η προσεκτική ανάγνωση των επιστολών αποκαλύπτει ενδιαφέροντα στοιχεία. Ο Δέλφης αυτοπαρουσιάζεται ως ποιητής, του οποίου η ποίηση έγινε γνωστή στο εξωτερικό, κάτι που μόνο αυτός, μεταξύ των ελλήνων ποιητών, κατόρθωσε να πετύχει στην εποχή του. Θεωρεί ότι η γνωριμία του με ξένους ποιητές και η συνεργασία του με ξένα περιοδικά αποτελούν έμπρακτη αναγνώριση του έργου του, γεγονός, όμως, που προκαλεί τον φθόνο των άλλων ποιητών στην Ελλάδα, επειδή νομίζουν ότι λόγω του Δέλφη παραγκωνίζεται το δικό τους έργο, με συνέπεια να αντιμετωπίζουν εχθρικά την ποίησή του και να προσπαθούν να υποτιμήσουν την αξία της. Ο Δέλφης αναφέρει συγκεκριμένα γεγονότα, παραθέτει παραδείγματα των επιθέσεων που δέχεται, χρησιμοποιεί βαρείς χαρακτηρισμούς για πνευματικούς ανθρώπους, κάποιες φορές δεν διστάζει να χρησιμοποιήσει προσβολές, ενώ συχνά καταφεύγει σε γενικεύσεις αδικώντας ποιητές.

Στην Ιταλία δυο περιοδικά, ένα της Φλωρεντίας κι ένα της Ρώμης, χάρις σε μένα, καθιέρωσαν σελίδες για τη νεοελληνική ποίηση. Κι ο ραδιοσταθμός της Φλωρεντίας μίλησε πολλές φορές με θέρμη γι' αυτή την κίνηση. Ό,τι έκανα το έκανα από αγάπη και μόνο σε σας όλους. Στην αρχή άρχισα μόνος κι αφού σύντριψα όλα τα χάρτινα οχυρά που είχαν υψώσει δυο ματαιόδοξοι ποιητές μας: το ζεύγος Παπά και μάλιστα μέσα στα ίδια τα περιοδικά τους άρχισα να μεταφράζω νεοέλληνες και να τους δημοσιεύω στα περιοδικά που η Ρίτα Μπούμη-Παπά ήτανε συνεργάτης κι ανταποκρίτρια για την Ελλάδα. Οι συκοφαντίες της δεν έπιασαν, γιατί οι Ιταλοί έβλεπαν το έργο. Μου έκαναν απεγνωσμένη και λυσσαλέα επίθεση, αλλά μάταια και τώρα πια έχω συντριπτική υπεροχή σ' όλη την Ιταλία. Το ίδιο συμβαίνει και στην Αμερική, αλλά και στη Γερμανία και στην Ιαπωνία. [...] Κατόρθωσα και δεν είναι μικρό κέρδος αυτό για τα νεοελληνικά γράμματα να μιλήσει η πιο επίσημη ευρωπαϊκή κριτική και να συνεργαστώ με τα καλύτερα περιοδικά του κόσμου. Βοηθώ όσο μπορώ κι όπως μπορώ όλους, νέους και φτασμένους. Ελπίζω μια μέρα να μου το αναγνωρίσουν. Πάνω από εκατό ποιητές θα περάσουν φέτος στην Ιταλία κι απ' την Ιταλία στην Ευρώπη. Θα τους μεταφράσει όλους ο Κόντι. Κουραστικό

και δύσκολο έργο, μα γίνεται. Κάθε μετάφραση βλέπει το φως σε περιοδικά που εγώ συνεργάζωμαι. (Επιστολή 26.11.1958)

Αλλά και για τους εχθρούς μου ακόμα υπάρχει χώρος. Συγχωρώ και παραβλέπω. Φτάνει η καταδίκη τους, το στίγμα ότι πολέμησαν με λύσσα τη νεοελληνική ποίηση. Συμφωνώ ότι οι λογοτέχνες μας είναι ζούγκλα. [...] (Επιστολή 6.12.1958)

[...] άρχισαν κι όλας απ' εδώ όλοι οι τενεκέδες να του γράφουν του [Κόντι] και να διαβάλλουν ανθρώπους με παγκόσμιο κύρος, αλλά και μερικοί φτασμένοι δικοί μας να τα βάζουν με τους μικρούς ποιητές και με τους νεαρούς ποιητές που δε θέλουν όπως λένε να βλέπουν τα ποιήματά τους ανάμεσα στους άσημους αυτούς νέους. (Επιστολή 5.4.1958)

[...] Από την Ευρώπη έχω πάντα ευχάριστα νέα, αλλά δυσάρεστα για μερικούς εδώ που νόμιζαν ότι είχαν τα πρωτεία. Αυτές οι επιτυχίες μου στο εξωτερικό υπήρξαν αφορμή να έχω τώρα πολλούς εχθρούς του έργου μου. Μερικοί συνάδερφοι είναι κι ελεεινοί συκοφάντες. Βλέπουν με κάποια ζήλια όλη αυτή την κίνηση, αυτή την επιτυχία του έργου μου και καταφεύγουν στα πιο ποταπά κι άτιμα μέσα να τη σταματήσουν. Μα δεν θα μπορέσουν, γιατί ρίζωσε στο ευρωπαϊκό χώμα γερά. (Επιστολή 6.6.1958)

Ο Δέλφης πολύ συχνά κάνει λόγο για τις γνωριμίες του με ξένους πνευματικούς ανθρώπους. Δίνει την εντύπωση ότι συνδεόταν με εκπροσώπους της λογοτεχνικής ελίτ ευρωπαϊκών χωρών (Ιταλία, Γερμανία), αφού δεν είναι λίγες οι φορές που αναφέρει τα ονόματα ξένων λογοτεχνών και μεταφραστών (M. R. Conti / Κόντι, L. Fiorentino / Φιορεντίνο, Alexander Steinmetz / Στάνιμετς), με τους οποίους έχει φιλική σχέση, παρουσιάζοντας τη σχέση αυτή σαν μια συνεχή πνευματική παρουσία τους στο σπίτι του. Αναφέρει ότι πολλοί απ' αυτούς τους ανθρώπους τους δέχθηκε στο σπίτι του (είτε ως επισκέπτες κάποιο απόγευμα είτε τους φιλοξένησε επί μέρες) και παραθέτει πληροφορίες και εντυπώσεις από τις φιλολογικές συζητήσεις τους. Το σπίτι του, λόγω της συχνής παρουσίας ξένων πνευματικών ανθρώπων, το παρουσιάζει ως χώρο γνώσης και δημιουργίας, κατά κάποιο τρόπο ως ένα φιλολογικό σαλόνι της εποχής, κι αυτό όχι χωρίς κάποια περηφάνεια, υπονοώντας προφανώς ότι ελάχιστοι αν όχι κανείς από τους τότε έλληνες λογοτέχνες μπορούσε να έχει παρόμοια δυνατότητα.

Από την Ευρώπη θα έχω μερικές επισκέψεις σε λίγο. Στο τέλος του Φλεβάρη έρχεται ο μεγάλος Ιταλός ποιητής Λουίτζι Φιορεντίνο καθηγητής στο πανεπιστήμιο της Σιένας και στις 24 του Μάρτη ο γερμανός ποιητής και υφηγητής Χανς Γκερτ Σέλενθιν [H. G. Selenthin], που θα καθίσει στο σπίτι μας μια εβδομάδα και θα ασχοληθεί με το έργο μου. (Επιστολή 8.2.1959)

Κάθε χρόνο έχουμε δυο τρεις επισκέψεις από ευρωπαίους. Έχουμε συνηθίσει. (Επιστολή 16.3.1959)

Φιλοξένησα σπίτι μου μια εβδομάδα το φίλο μου γερμανό ποιητή, κριτικό και υφηγητή του Πανεπιστημίου του Βερολίνου Χανς Γκερτ Σέλενθιν. (Επιστολή 5.4.1959)

Αυτές τις μέρες με επισκέφθηκε ο Δρ Αλεξάντερ Στάνιμετς. [...] Φάγαμε μαζί την περασμένη Παρασκευή κι έφυγε για τη Μεθώνη. (Επιστολή 30.4.1959)

Στις 15 τρέχοντος έρχεται ως φιλοξενούμενός μου για μια εβδομάδα ο γερμανός ποιητής Χανς Γκερτ Σέλενθιν, ένας εξαιρετικός άνθρωπος. Θα κάνωμε μαζί Πάσχα. (Επιστολή 10.4.1960)

Ο Δέλφης επισημαίνει την έλλειψη μεταφράσεων νεοελληνικής λογοτεχνίας και εκφράζει την επιθυμία του να γίνει ο Κατσόγιαννης και άλλοι θεσσαλονικείς ποιητές γνωστοί στο ιταλικό αναγνωστικό κοινό. Την επιθυμία του να βοηθήσει στο εγχείρημα της μετάφρασης τη συνδέει με την επιθυμία του να διαμεσολαβήσει ανά-

μεσα στους έλληνες ποιητές από τη μια και τους ξένους μεταφραστές από την άλλη. Σ' αυτό το πλαίσιο ο νεοελληνιστής Μάριο Ροζάριο Κόντι θα μεταφράσει ποιήματα του Κατσόγιαννη αλλά και ποιήματα άλλων Θεσσαλονικέων (Επιστολή 26.11.1958). Ποιήματα του Κατσόγιαννη θα δημοσιευτούν επίσης και στο περιοδικό *Cinzia* του Κάρλο Γκαλάσσο / *Carlo Galasso* (Επιστολή 8.2.1959) μετά από ενέργειες του Κόντι και ο Κατσόγιαννης από τη μεριά του – με την υπόδειξη του Δέλφη – θα φροντίσει ώστε να δημοσιευτούν ποιήματα του Δέλφη και του Κόντι στο περιοδικό *Νέα Πορεία*. Ο Δέλφης πρότεινε στον Κατσόγιαννη να συνεργαστεί και με τη νεοελληνίστρια Ρέα Ντάλβεν, η οποία τύπωνε στο Λονδίνο μεταφράσεις ποιημάτων του Καβάφη στα αγγλικά και ετοίμαζε τότε μια ανθολογία ελλήνων ποιητών. Ο Δέλφης της πρότεινε να περιλάβει τον Κατσόγιαννη και τους Βαρβιτσιώτη, Θέμελη, Βαφόπουλο, αλλά και να μεταφράσει ποιήματά τους σε αμερικάνικα περιοδικά και να παρουσιάσει σε άρθρο της «το κέντρο της Θεσσαλονίκης». (Επιστολή 16.5.1959)

Χαρακτηριστικό είναι ότι πάντα ο Δέλφης εμφανίζεται να ασκεί επιρροή στον ξένο μεταφραστή πέραν συγκεκριμένου έλληνα ποιητή και διαβεβαιώνει τους ποιητές ότι σίγουρα θα μεταφραστούν μετά από δική του παρέμβαση, δίνοντας γενικά την εντύπωση ότι για να μεταφραστεί ένα έργο και να δημοσιευτεί σε ξένο περιοδικό είναι απαραίτητη η δική του διαμεσολάβηση. Στις επιστολές δίνει πρακτικές συμβουλές στον Κατσόγιαννη σχετικά με τη μεταφραστική διαδικασία (επαφές με διάφορους μεταφραστές, αποστολή ποιημάτων του στους μεταφραστές κλπ.), έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η παρουσίαση του έργου του στην Ιταλία. Είναι προφανές ότι θεωρεί εφικτή τη δυνατότητα εξωστρέφειας της σύγχρονης ελληνικής ποίησης μέσω της μετάφρασης, την οποία αντιλαμβάνεται ως όργανο πραγμάτωσης προσωπικών στόχων του, αλλά και ως εργαλείο απόδειξης της συνέχειας της ελληνικής γλώσσας. Θεωρεί πολύ σημαντικό το ρόλο του ως διαμεσολαβητή της νεοελληνικής ποίησης στην Ιταλία κι αυτό εκφράζεται πολύ συχνά σε πολλές επιστολές.

Αλλά θα σας συστήσω να στείλετε απ' ευθείας στο φίλο μου κι εκλεκτό ποιητή, Μάριο Ροζάριο Κόντι τα βιβλία σας μ' ένα απαραίτητο βιο-βιβλιογραφικό σημείωμα για να σας μεταφράσει. Θα τα στείλετε εκ μέρους μου κι εγώ θα του γράψω σχετικά. [...] Αυτός στάθηκε μια ανακάλυψη δική μου. [...] Ο πρωτεργάτης σ' όλη αυτή την κίνηση είμαι φυσικά εγώ. (Επιστολή 26.11.1958)

Σας εσωκλείω δύο διευθύνσεις ξένων φίλων μου νεοελληνιστών και σας συνιστώ να τους στείλετε τα βιβλία σας. Ο ένας είναι πάλι δική μου ανακάλυψη, ο γάλλος Ωφρέρ [Gaston-Henry Aufrère] που μένει στο Βέλγιο, ο άλλος είναι ο μεταφραστής του Καζαντζάκη στη Γερμανία κι οι δύο αγαπητοί μου φίλοι. Τα βιβλία σας θα τα στείλετε εκ μέρους μου. Αυτό γίνεται μόνο για σας. (Επιστολή 10.1.1959)

Επιθυμώ πολύ να μεταφράσει [ο Κόντι] απ' τα ερωτικά σας ποιήματα, που βρίσκω απ' τα καλύτερα στο είδος αυτό, αλλά στο μεταξύ θα του γράψω κι ελπίζω να μεταφράσει κι από εκεί μερικά. Και θα το πετύχω. [...] Σας γράφω και τη διεύθυνση του φίλου μου γερμανού νεοελληνιστή Αλεξάντερ Στάινμιτς και μπορείτε να του γράψετε εκ μέρους μου και να του στείλετε τα βιβλία σας. (Επιστολή 8.2.1959)

Κι εγώ έχω τη δύναμη να σας βάζω εκεί [στο περιοδικό *Cinzia*] τακτικά ποιήματα (Επιστολή 1.3.1959)

Θα της γράψω [της Ρέα Ντάλβεν] κι εγώ για σας πολλά και θα της συστήσω να κάνει ό,τι μπορεί για σας. (Επιστολή 16.5.1959)

Στη συνέχεια θα αναφερθούμε σε διάφορα ζητήματα σχετικά με τη μετάφραση της ποίησης και τον τρόπο αντιμετώπισής τους από τον Δέλφη.

Η ποιητική μετάφραση θεωρείται ένα δύσκολο εγχείρημα, επομένως ο μεταφραστής πρέπει να διαθέτει τα απαραίτητα προσόντα για να το φέρει σε πέρας: άριστη γνώση της μεταφραστικής και μεταφραζόμενης γλώσσας, γνώση της αισθητικής του ξενόγλωσσου ποιήματος και, αφού πρόκειται για μετάφραση ποιητικού κειμένου, θα πρέπει να έχει την ικανότητα για αναδημιουργία και όχι απλώς για μια πιστή μεταφορά από τη μια γλώσσα στην άλλη. Αυτά, όμως, δεν απασχολούν τον Δέλφη, ο οποίος δεν εκφράζει τον οποιονδήποτε προβληματισμό σχετικά με θεμελιώδη μεταφραστικά ζητήματα. Θεωρεί τη μετάφραση εφικτή και δεν κάνει λόγο για ενδεχόμενα προβλήματα, π.χ. ζητήματα πιστότητας και αισθητικού αποτελέσματος.

Στις επιστολές γίνεται φανερό ότι ο Δέλφης ενδιαφέρεται πρωτίστως για μετάφραση και δημοσίευση ενός ποιητικού έργου, αλλά όχι απαραίτητα για ποιητική μετάφραση. Οι συνθήκες, εξάλλου, εργασίας των μεταφραστών που περιγράφει δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για μια άρτια απόδοση ποιητικών έργων. Ο χρόνος των μεταφραστών είναι πολύ περιορισμένος, αφού, εκτός των άλλων ασχολιών τους, υπάρχει πολύ μεγάλος αριθμός ποιημάτων προς μετάφραση με συνέπεια να δουλεύουν με αγγυάλο τρόπο, κάτι που συνεπάγεται την πτώση της ποιότητας των μεταφράσεων. Πολύ χαρακτηριστική ακόμη είναι και η επισήμανση του Δέλφη για ύπαρξη λαθών στις μεταφράσεις, την οποία συνδέει με την αδυναμία ικανοποιητικής απόδοσης του ποιητικού κειμένου εκ μέρους των μεταφραστών. Θεωρεί ότι τα λάθη πρέπει να διορθωθούν και προτείνει στον Κατσόγιαννη διάφορους τρόπους να τα διορθώσει, δίνοντάς μας την εντύπωση ότι θεωρεί όλη αυτή τη διαδικασία ως κάτι φυσιολογικό. Από όλα τα παραπάνω συνάγεται ότι το αποτέλεσμα της εργασίας των μεταφραστών ήταν πρόχειρες μεταφράσεις, δηλ. μια απλή γλωσσική μεταφορά, χωρίς την απαραίτητη προσοχή και επεξεργασία που απαιτεί η ποιητική μετάφραση.

Από τη Ρώμη πήρα γράμμα από τον Μάριο Ροζάριο Κόντι [...] και θ' απαντήσει σ' όλους σιγά-σιγά, γιατί τον έχουν κατακλύσει με βιβλία από όλη την Ελλάδα. Μερικοί μάλιστα δεν έχουν γράψει ούτε τη διεύθυνσή τους. (Επιστολή 10.1.1959)

Είναι αλήθεια πως εργάζεται με πάθος [ο Κόντι] αλλά όπως μου γράφει κατακλύζεται με γράμματα και βιβλία από όλη την Ελλάδα και μερικοί συνάδελφοι πρέπει να κάνουν λίγη υπομονή ώσπου να τους μεταφράσει και να τους απαντήσει. (Επιστολή 8.2.1959)

Τις μεταφράσεις [του Κόντι] θα τις κρατήσετε, αυτός κρατάει πάντα αντίγραφα [...] αλλά αν μπορούσατε να ιδείτε αν έχουν κάνα λάθος, αν ξέρετε ιταλικά ή κάποιος άλλος αυτού θα μπορούσε να ρίξει καμιά ματιά και να κάνει μια παραβολή με τα πρωτότυπα. Λάθη συνήθως γίνονται όσο κι αν ξέρει ένας καλά τη γλώσσα. Αν βρείτε λοιπόν λάθη μπορείτε να του γράψετε να τα διορθώσει. Έτσι κάνω κι εγώ συχνά. Αν πάλι δεν υπάρχει αυτού κανείς που να ξέρει τη γλώσσα, τότε δακτυλογραφείστε τα και στείλτε μου να τα δω εγώ. Δε θα με κουράσει διόλου αυτή η δουλειά. (Επιστολή 8.2.1959)

Χάρηκα επίσης που γράψατε στη Ρέα Ντάλβεν στέλλοντάς της τα ωραία βιβλία σας. [...] θα ευχαριστηθεί πολύ στέλλοντάς συνεργασία της. Τώρα αν έχει κανένα λάθος το διορθώνεται [sic] αν και κατέχει καλά τη νεοελληνική γλώσσα. Αλλά μπορεί να βάλει καμμία μετοχή. (Επιστολή 23.5.1959)

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Φοίβος Δέλφης, το πραγματικό όνομα του οποίου ήταν Γιώργος Κανέλλος, ήταν ποιητής και μεταφραστής. Γεννήθηκε στους Δελφούς το 1909, σπούδασε φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και εμφανίστηκε στα ελληνικά γράμματα στα τέλη της δεκαετίας 1930. Δημοσίευσε μελέτες, δοκίμια και αρκετές ποιητικές συλλογές. Έργα του μεταφράστηκαν σε ξένες γλώσσες, ιδίως στα

ιταλικά, ενώ ο ίδιος μετέφρασε ιταλούς ποιητές στα ελληνικά. Για το σύνολο του έργου του τιμήθηκε με τον Α' Έπαινο της Ακαδημίας Αθηνών. Πέθανε στην Αθήνα το 1988.

2. Ευχαριστώ θερμά τον κ. Ηλία Κατσόγιαννη, ανεψιό του ποιητή, για την άδεια δημοσίευσης των επιστολών του Φοίβου Δέλφη, και την κ. Χαρά Συμεωνίδου για τη διευκόλυνση πρόσβασης στο αρχείο του ποιητή.

Ελένη Παρισιάδου

Ο Ντίνος Χριστιανόπουλος στα Φοιτητικά Γράμματα

Το περιοδικό *Τα Φοιτητικά Γράμματα* (της Θεσσαλονίκης)¹ εξέδωσε δώδεκα τεύχη: τα εννέα σε συνεχόμενη ροή από τον Μάρτιο του 1955 (τχ. 1) έως τον Σεπτέμβριο του 1956 (τχ. 9),² το τχ. 10 τον Μάρτιο του 1957, το τχ. 11 τον Μάρτιο του 1958 και το τχ. 12 (τελευταίο τεύχος) τον Απρίλιο του 1959. Παρότι μόνον τα δύο πρώτα τεύχη εκδόθηκαν επί της ουσίας ως μηνιαία, αναγράφεται στα στοιχεία ταυτότητας του εντύπου «Μηνιαία Έκδοσις των Φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης» (τεύχη 1-3), καθώς και «Μηνιαίο αγωνιστικό όργανον πνευματικής καλλιέργειας» (στα τεύχη 7, 8, 9: καλλιέργειας), εκδίδεται από την Εμπροσφυτική Φοιτητική Ένωση Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή» (τεύχη 4-12). Ως υπεύθυνος έκδοσης αναφέρεται στα τεύχη 1-8 ο Αλέξ. Οικονόμου (στα τεύχη 1, 2 και 3 μαζί με τον Απόστ. Φιλιππίδη), στο τεύχος 9 ο Μιλτ. Καραγιάννης, στα τεύχη 10 και 11 ο Χρυσ. Σαββίδης και στο τεύχος 12 ο μετέπειτα γνωστός δημοσιογράφος Εμμαν. Κανδυλάκης.

Ο Ντίνος Χριστιανόπουλος (1931-2020), όταν ξεκίνησε να εκδίδεται το περιοδικό, είχε ήδη δημοσιεύσει την *Εποχή των ισχνών αγελάδων* (1950, ²1952) και τα *Ξένα γόνατα* (1954). Στο περιοδικό δημοσίευσε ενυπόγραφα τα ακόλουθα κείμενα:

1. Τέσσερα ποιήματα υπό τον γενικό τίτλο «Τα κρυσταλλώματα της σιωπής», τχ. 5 (Οκτ.-Νοέμβρ. 1955) 149. Τα ποιήματα είναι απομακρυσμένα από τη βιβλική-μυθική μέθοδο των ποιημάτων της πρώτης συλλογής του δημιουργού και κατά μία έννοια προσημαίνουν τα «Μικρά ποιήματά» του, που θα ακολουθούσαν αργότερα. Στο ποίημα «Είσαι...» διατηρείται η λυρικότητα³ που ανιχνεύεται και σε ορισμένα ποιήματα από τα *Ξένα γόνατα*. Ο ποιητής βρίσκεται πριν από την εδραίωση του υψηλόβαθμου ποιητικού ρεαλισμού που έδωσε τον κύριο τόνο στα ποιήματα της συλλογής *Ανυπεράσπιστος καημός* (1960). Εμφανής η εικονοποιητική αναλογία του ποιήματος «Εξομολόγηση», παρόλη τη διαφορετική οπτική, με τα καθαφικά «Τείχη».⁴ Κανένα από τα τέσσερα ποιήματα δεν περιελήφθη στην εκδοτική αποκρυστάλλωση της ποίησης του Χριστιανόπουλου.⁵

ΤΟ ΥΠΟΣΤΕΓΟ

Θέ μου, ας μη σταματήσει
η σωτήρια τούτη βροχή
κι ας μείνουμε έτσι παντοτινά

μαζί
αναμένοντας
κάτω από τούτο το υπόστεγο
το ευλογημένο.

ΕΡΩΤΙΚΟ

Στα ίδια μέτρα μάς έκοψε ο θεός
κι όμως δεν ήρθες
ούτε θα ρθείς
να μετρηθούμε.

ΕΙΣΑΙ...

Είσαι τραγούδι, ποίημα καρδιάς,
που φιθυρίζει σε μια δειλινή στιγμή,
όταν η θλίψη τριγυρνάει στα μουράγια.

ΕΞΟΜΟΛΟΓΗΣΗ

Αυτό το γέλιο μου που επεκτείνεται
σαν τους κύκλους μιας πέτρας στη λίμνη,
αυτό το γέλιο μου που ηχεί τόσο παράξενα,
που σας προσθέτει μια ραγισματιά
είναι ο περίβολος
που χτίζω γύρω μου.

2. Το μελέτημα «Τα Χριστούγεννα στη νεοελληνική ποίηση», τχ. 6 (Δεκ. 1955-Ιαν. 1956) 177-180. Πρόκειται για την πρώτη δημοσίευση ενός από τα γνωστότερα κείμενα του συγγραφέα, το οποίο με αλλαγές και διορθώσεις αναδημοσιεύτηκε και σε εκδόσεις μέρους του δοκιμιακού έργου του.⁶

3. Το δοκίμιο «Τα τραγούδια», τχ. 7 (Φεβρ.-Μάρτ. 1956) 205-206. Το κείμενο έχει σημανθεί βιβλιογραφικά,⁷ αλλά δεν έχει ενταχθεί σε κάποιο από τα δοκιμιογραφικά βιβλία του συγγραφέα. Αναφέρεται στα δημοτικά και στα ρεμπέτικα τραγούδια, στα εκκλησιαστικά τροπάρια, στα «ανατολίτικα τραγούδια, με τον αισθησιασμό και τη λαγνεία τους», στα «αισθηματικά τραγούδια, που μας έρχονται από την Ευρώπη» και στην τζαζ, «αυτόν τον πρωτόγονο αμερικανικό ρυθμό». Μεταφέρονται εδώ η αρχική και η τελική παράγραφος του κειμένου, που περικλείουν απόψεις που άπτονται μιας φιλοσοφίας του τραγουδιού:

Οι άνθρωποι αισθάνονται πάντα την ανάγκη του τραγουδιού, γιατί με το τραγούδι εξωτερικεύουν καλύτερα τις χαρές και τις λύπες τους κι ότι ο λόγος δε μπορεί μόνος του να εκφράσει. Γιατί ο λόγος, όσο αυθόρμητος και δραματικός κι αν είναι, δεν έχει το πλούτος εκείνου του τραγουδιού, που, με τη μουσική και την ποίηση και πολύ συχνά με το χορό, ζωντανεύει κάθε τρικύμισμα και ρίγος της ψυχής μας. Και δεν υπάρχει ρυθμός που να μη μας συγκινεί – κάθε τραγούδι είναι η αποκάλυψη ενός καινούργιου κόσμου – όταν αφήνουμε την καρδιά μας να τον δεχτεί χωρίς προκατάληψη. [...]

Έτσι τα τραγούδια βαθαίνουν πιο πολύ την ανθρωπιά μας, την εκλεπτύνουν σιγά-σιγά και μερικές φορές μάς βοηθούν να ξεπεράσουμε το μικρό εαυτό μας και να μπορέσουμε να χαρούμε τη μουσική στην πιο τέλεια έκφρασή της και την ποίηση στην πιο γοητευτική της μορφή.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε, χωρίς να είμαστε απόλυτα βέβαιοι, ότι από τον Ντίνο Χριστιανόπουλο γραφόταν και το περιεχόμενο της ανυπόγραφης ρουμπρίκας «Αλληλογραφία», η οποία εντοπίστηκε στο τεύχος 3 (Μάιος-Ιούν. 1955, σ. 100), στο τεύχος 5 (Οκτ.-Νοέμβρ. 1955, σ. 162), στο τεύχος 6 (Δεκ. 1955-Ιαν. 1956, σ. 196) και στο τεύχος 7 (Φεβρ.-Μάρτ. 1956, σ. 222). Αρκετές απαντήσεις προς τους αποστολείς κειμένων για το περιοδικό χαρακτηρίζονται από δηκτικότητα και σαρκασμό, στοιχεία που εμφιλοχωρούν στα κριτικά κείμενα του συγγραφέα ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1950:

Παν. Θεοφ. Καταπληκτική περίπτωση η δική σας. Έχετε τρία βιβλία έτοιμα για τύπωμα και έχετε στο νου σας άλλα τέσσερα. Το περιοδικό μας όμως είναι προς το παρόν μικρό για τις φιλοδοξίες σας. – Νεράιδα του Χαρτούμ: Δεσποινίς τα «Φοιτητικά Γράμματα» δεν είναι αισθηματικό περιοδικό. Έχετε επηρεαστεί από τα «πολύτιμα» αυτά περιοδικά τόσο, που ενώ δεν ξεμυτίσατε από την Θεσσαλονίκη, χώνετε την μύτη σας σε χαρέμια και παλάτια και γράφετε «εξωτικές ιστορίες» (τχ. 3, σ. 100).

Νεράιδα του Χαρτούμ: Γιατί επανέρχεσθε δεσποινίς; Γράφετε τρεις σελίδες για να μας πείσετε ότι πολλές φορές το συναίσθημα αντικαθιστά την πραγματικότητα, και μάλιστα όταν προέρχεται «από ευαίσθητη καρδιά», όπως προφανώς θα είναι η δική σας. Περιμένετε λοιπόν το «βασιλόπουλο» κι όταν φθάσετε στα εξήντα τα ξανασυζητάμε. Αθά. Μεί. Τρεις φίλοι: Ένα τεράστιο διήγημα, όπου οι «τρεις φίλοι» μετατρέπονται σε 8 πυκνογραμμένες σελίδες, χωρίς μάλιστα ο ένας να φανερώνεται πουθενά! Ξαναγράψτε το διήγημα, γιατί έχει καλή βάση, αφού βρείτε και τον «τρίτο άνθρωπο» ή αλλάξετε τον τίτλο. Αγλαΐα: Μούσα με τέτοιο όνομα δεν υπήρχε... ούτε μετατρέπεσθε εσείς με τα 27 τετράστιχα, που θα ήταν πιθανώς καλά για ένα[ν] κομπερανσιέ! [...] Πίτσ. Πετρ.: Μα τί πάθατε εσείς οι νεαρές δεσποινίδες; Προσγείωση προς Θεού. Δεύτερο κρούσμα, με κύρια συμπτώματα χαρέμια, λιοντάρια κι... άσπρες αρκούδες. Δεν ξέρω εάν θα πρέπει κανείς να γελάση ή να μας ελεεινολογήση (τχ. 5, σ. 162).

Ανώνυμος: Τρελλοκόριτσο, Πριν από τον τάφο, ποιήματα: Προσπάθει[εις] άγουρες, σε στιγμές παραφοράς. Νομίζουμε πως αυτό δεν είναι ποίηση (τχ. 6, σ. 196).

Επίσης, εντοπίζονται εκφράσεις της προσωπικής ιδιολέκτου του Χριστιανόπουλου, προφορικής και γραπτής: «χώνετε την μύτη σας» (τχ. 3, σ. 100), «στίχος εντελώς πλαδαρός», «αισθηματισμός άγουρος» (τχ. 5, σ. 162), «προσπάθειες άγουρες» (τχ. 6, σ. 196), «χαλνά την ωραία εντύπωση» (τχ. 7, σ. 222). Τέλος, εντός της «Αλληλογραφίας» ανιχνεύεται η θεώρηση του περιοδικού ως συντηρητικού και πουριτανικού, γεγονός φυσικό για έναν άνθρωπο που σχεδίαζε το δικό του, αρκετά διαφορετικό από Τα Φοιτητικά Γράμματα, λογοτεχνικό περιοδικό (= Διαγώνιος), το οποίο φάνηκε στις αρχές του 1958: «το θέμα τολμηρό για το περιοδικό μας» (τχ. 3, σ. 100), «εάν δημοσιεύαμε το γράμμα σας, όπως θέλετε, θα μας κυνηγούσαν δικαιολογημένα» (τχ. 5, σ. 162), «ένα τέτοιο θέμα δεν θα ήταν σκόπιμο να μη στο περιοδικό μας, δεν νομίζετε; [...] Κάτι άλλο, κάτι άλλο μέσα στα δικά μας κάπως πουριτανικά πλαίσια» (τχ. 5, σ. 162). Οπωσδήποτε, πουριτανικό και πολύ comme il faut για τα γούστα του Χριστιανόπουλου το περιοδικό, που δεν παρέλειπε να φιλοξενεί και κείμενα των θρησκευτικών, στρατιωτικών, διοικητικών και πανεπιστημιακών Αρχών της Θεσσαλονίκης: το τεύχος 1, για παράδειγμα, των Φοιτητικών Γραμμάτων ανοίγει με κείμενα του Παναγιωτάτου Μητροπολίτου Παντελεήμονος, του στρατηγού και υπουργού της Γενικής Διοικήσεως Βορείου Ελλάδος Γεωργίου Κοσμά, του

αντιστρατήγου και Διοικητού του Γ' Σώματος Στρατού Θ. Βασιλόπουλου, του Γενικού Γραμματέα της Γενικής Διοικήσεως Βορείου Ελλάδος Νικολάου Βλαχογιάννη και των πανεπιστημιακών καθηγητών Δημητρίου Καρανίκα (της Νομικής Σχολής) και Σόλωνος Βέρα (της Ιατρικής Σχολής).

Τα παραπάνω στοιχεία, ορισμένα με βεβαιότητα και ορισμένα άλλα κατά βάσιμη υπόθεση, συμβάλλουν στον εμπλουτισμό της εργογραφίας του Ντίνου Χριστιανόπουλου, ενός συγγραφέα ο οποίος – με ποιήματα, μυθοπλαστικά αφηγήματα, λογοτεχνικές μεταφράσεις, φιλολογικές μελέτες, δοκίμια, κριτικές και αυτοβιογραφικά κείμενα – άφησε βαθύ το ίχνος του στο νεοελληνικό λογοτεχνικό πεδίο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μεταφέρονται και εδώ βασικά στοιχεία της ταυτότητας του περιοδικού, τα οποία έχουν αναφερθεί και σε άλλα σχετικά με το συγκεκριμένο έντυπο δημοσιεύματά μας, βλ. «Ένα ποίημα του Δ. Ν. Μαρωνίτη και τρία ποιήματα του Ξ. Α. Κοκόλη στα Φοιτητικά Γράμματα (της Θεσσαλονίκης)», Μικροφιλολογικά 43 (Ανοιξη 2018) 92-95 και «Ο Νίκος Μπακόλας στα Φοιτητικά Γράμματα (της Θεσσαλονίκης)», Εντευκτήριο 123 (2021) (υπό δημοσίευση).

2. Τχ. 1 (Μάρτ. 1955), τχ. 2 (Απρ. 1955, τχ. 3 (Μάιος-Ιούν. 1955), τχ. 4 (Ιούλ.-Σεπτ. 1955), τχ. 5 (Οκτ.-Νοέμβρ. 1955), τχ. 6 (Δεκ. 1955-Ιαν. 1956), τχ. 7 (Φεβρ.-Μάρτ. 1956), τχ. 8 (Απρ.-Ιούν. 1956), τχ. 9 (Ιούλ.-Σεπτ. 1956).

3. Για τα λυρικά στοιχεία της γενικά χαρακτηριζόμενης ως δραματικής ποίησης του Χριστιανόπουλου, βλ. Παναγιώτης Σ. Πίστας, Μια άλλη ματιά στην πρόξα και στην ποίηση του Ντίνου Χριστιανόπουλου, Θεσσαλονίκη, Γράφημα, 2020, σσ. 23-43.

4. Κ. Π. Καβάφη, Ποιήματα Α' (1896-1918), φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Ίκαρος, 1965 (έκτοτε και σε πολλές ανατυπώσεις), σ. 106.

5. Ποιήματα, Θεσσαλονίκη, Ιανός, 2004, Μικρά ποιήματα, Θεσσαλονίκη, Ιανός, 2004, Πεζά ποιήματα, Θεσσαλονίκη, Ιανός, 2004, Παράξενο, πού βρίσκει το κουράγιο κι ανθίζει, Λευκωσία, Αιγάιον, 2011.

6. Βλ. Δοκίμια. Σειρά πρώτη, Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος, 1965, σσ. 7-12. Με τέχνη και με πάθος. Δοκίμια, Θεσσαλονίκη, Διαγώνιος, 1988, σσ. 17-23. Δοκίμια, Παιανία, Μπιλιέτο, 1999, σσ. 155-160.

7. Βλ. μεταξύ άλλων, Ντίνος Χριστιανόπουλος, Δημοσιεύματα για το ρεμπέτικο 1942-1968. Βιβλιογραφική επισκόπηση, Παιανία, Μπιλιέτο, 2003, σ. 32 (λ. 32).

Δημήτρης Κόκορης

Η περίπτωση του άγνωστου ποιητή Γιώργου Γιαννίδη: η ομοφυλοφιλία, η εμπειρία της στράτευσης και η αντίθεση με τον Κώστα Ταχτσής

Η ανακάλυψη του ποιητή Γιώργου Γιαννίδη, για τον οποίον δεν γνωρίζουμε χρονολογία και τόπο γέννησης ή θανάτου, καθώς και αν το όνομα αυτό είναι λογοτεχνικό ψευδώνυμο, έγινε κατά τη διάρκεια της αποδελτίωσης του περιοδικού Αμφί (1978-1990), ενός εκ των σημαντικότερων μέσων επικοινωνίας και έκφρασης λόγου των ελλήνων ομοφυλόφιλων της μεταπολίτευσης. Στο διπλό τεύχος 9-10 του περιοδικού (Περίοδος Β', Καλοκαίρι - Φθινόπωρο 1981: 80) διαβάσαμε την κριτική του Βασιλείου Ράμφου για τη συλλογή Πρώτος εγώ (σπουδή στην ποίηση) του Γιαννίδη, που κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Διογένης το 1978, ενώ

αξίζει να σημειωθεί πως η εν λόγω ποιητική συλλογή αποτελεί προσβάσιμο τεκμήριο στη Γενική Συλλογή (κεντρική βιβλιοθήκη) του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου:¹

Πρωτοεμφανιζόμενος ο ποιητής κι η ποίησή του μοιάζει να 'ρχεται από κάποια άλλη εποχή: γράφει σε ομοιοκατάληκτο στίχο και χωρίζει τα ποιήματά του σε στροφές! Πέρα από αυτό το αξιοπερίεργο, τα ποιήματά του φανερώνουν αγωνιστικότητα, ρεαλισμό και γνησιότητα, με την έννοια ότι λέει τα πράγματα έξω απ' τα δόντια κι όπως πραγματικά τα αισθάνεται.

Ομοφυλόφιλος προβληματισμός κι αγνές προθέσεις σε ένα συμπαθητικό πολλές φορές αποτέλεσμα, πέρα από αρκετές επιφυλάξεις που μπορεί να έχει κανείς απέναντι στην καθαυτό ποιητική αξία της δουλειάς του Γιώργου Γιαννίδη.

Όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο κριτικός, η μορφή των ποιημάτων της συλλογής παραπέμπει σε τραγούδια που εύκολα διαδίδονται, απομνημονεύονται και αποτελούν επικοινωνιακά τεχνάσματα, με τον ποιητή να στοχεύει στη διαμόρφωση μιας συλλογικής φωνής. Προσπαθώντας να βρει μια ξεχωριστή λειτουργία της ποίησης, ο ίδιος συνθέτει λυρικά κείμενα σε γλώσσα αγοραία, ενώ από τα βασικότερα χαρακτηριστικά της γραφής του Γιαννίδη είναι η ένωση της κτητικής αντωνυμίας με τον προηγούμενο όρο της πρότασης (μια σύμβαση την οποία ακολουθούσαν και άλλοι επίμονοι δημοτικιστές της εποχής), καθώς και η απουσία των σημείων στίξης. Παράλληλα, ο Γιαννίδης στο έργο του προβαίνει σε μια σειρά από πραγματολογικές αναφορές σε τόπους, συνθήκες και καταστάσεις της μεταπολίτευσης, κανόνες, λόγους εξουσίας, πρόσωπα και χαρακτήρες, καθώς και τρόπους διασκέδασης και ψυχαγωγίας, συνδέοντας τον ομοφυλόφιλο έρωτα με τον αγοραίο. Κεντρικές φιγούρες της συλλογής αναδεικνύονται στρατιώτες της αεροπορίας, που συνδιαλέγονται με τραβεστί και εκδιδόμενους.

Θεμελιώδης παραδοχή των κειμένων του ποιητή είναι πως ο στρατός αποτελεί μικρόκοσμο της κοινωνίας. Στα ποιήματά του η στρατιωτική θητεία συνιστά έναν από τους βασικότερους παράγοντες κοινωνικοποίησης του ατόμου, το οποίο καλείται να έρθει σε επαφή με ανθρώπους συνήθως της ίδιας ηλικιακής κατηγορίας, αλλά με διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα προέλευσης, διαφορετική παιδεία, μόρφωση, και ταξικά στρώματα. Με άλλα λόγια, ο στρατός αποτελεί ένα άνοιγμα προς την ετερότητα και παράγοντα διαμόρφωσης του κοινωνικού φύλου, που συντίθεται κάτω από την βαριά επίδραση του ανδρισμού και της αρρενωπότητας. Παράλληλα, ο χώρος στον οποίο εξελίσσεται η δράση των κειμένων της συλλογής Πρώτος εγώ (στρατόπεδα, κοιτώνες, θάλαμοι, οίκοι ανοχής, ταβέρνες, πλατείες του αγοραίου έρωτα, σταθμοί αναχώρησης), η εμπειρία και το βίωμα της στράτευσης (η κατάταξη των νεοσύλλεκτων, η αγωνία της πρώτης μέρας, η στρατιωτική κοινοβιακή ζωή, η ιεραρχία, οι σχέσεις εξουσίας), η γλώσσα και η ορολογία του στρατού, οι πρωταγωνιστές των ένοπλων δυνάμεων (σημηνίτες εν προκειμένω), το όπλο (Πολεμική Αεροπορία), το έντονο βιωματικό στοιχείο με εμπειρίες και συναισθήματα από την περίοδο της στράτευσης, καθώς και η ανδροκρατία (κείμενα που αφορούν άντρες στρατιώτες και γράφονται από άντρα συγγραφέα) είναι μερικά μόνο από τα βασικά χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας του στρατώνα, στην οποία η συλλογή Πρώτος εγώ οφείλει να καταλάβει επάξια μια θέση.²

Αναλυτικότερα, δεκαεφτά από τα τριάντα τρία ποιήματα της συλλογής, πάνω από τα μισά, εμπνέονται αποκλειστικά και μόνο από τη στρατιωτική ζωή, αποδίδοντας τις σχέσεις των στρατιωτών – ερωτικές κατά βάση – τις συμπεριφορές και τις αντιδράσεις τους εντός και εκτός στρατοπέδου. Πρόκειται για τα ποιήματα «Κι η νύχτα της συγγρού η αμαρτωλή», «Μάτιασμα», «Του Κ.Τ.», «Σημάδι», «Αφελές», «Χρώματα», «Ακριβοπληρωμένος», «Ύμνος του βασιανιστή», «Προς Χαϊδάρι», «Βουτιά», «Στην αποβάθρα», «Η Αρκαδία», «124 ΠΒΕ», «ΡΕΟ», «Α.Υ.Ε.», «Χωρίς τίτλο» και «Κρυώνω». Τα υπόλοιπα δεκαέξι κείμενα του έργου: «Πρόλογος», «Ξέρες», «Ροζ προκηρύξεις», «Λιμά Σαβαχθανί», «Περί πατρίς», «Δευτέρα Παρουσία», «Μετάληψη», «Κόκκινη πλατεία '77», «Σαλονίκη», «Άστρος Κυνουρίας», «Στον συγγραφέα», «Φοβόμουν», «Μνημονεύω», «Σποράκια», «Απ' το τραγούδι της ζωής», και το τελευταίο σε σειρά παρουσίασης ομότιτλο ποίημα της συλλογής «Πρώτος εγώ» πραγματεύονται γεγονότα ιστορικά – συνήθως πολεμικά και πολιτικά – καταστάσεις της επικαιρότητας και στιγμές από την προσωπική ζωή του συγγραφέα και άλλων ατόμων. Να σημειώσουμε ότι ο Γιώργος Γιαννίδης δεν ακολουθεί μια ευθύγραμμη αφήγηση των γεγονότων, αλλά κυριαρχεί ο ιστορικός ενεστώτας και η ανάγκη του ποιητή να αποδώσει όσο πιο παραστατικά γίνεται τις δεκαετίες από το 1950 μέχρι και τα τέλη του 1970.

Παράλληλα, ο ποιητής συνθέτει κείμενα κυρίως σε πρώτο ενικό, αλλά αφηγείται και ιστορίες άλλων που βιώνουν την ίδια διαδικασία σεξουαλικής ενηλικίωσης και γνώσης. Οι ομοσεξουαλικές ερωτικές σχέσεις των στρατιωτών εντός και εκτός του στρατοπέδου αποδίδονται με πολύ συγκεκριμένο τρόπο από τον Γιαννίδη, σε μια διαδικασία κοινωνικής, πολιτικής και ηθικής κριτικής των πρακτικών αυτών. Σκοπός του ποιητή δεν είναι μόνο η αποδόμηση της ηγεμονικής αρρενωπότητας, αλλά και ολόκληρου του εθνικού αφηγήματος που πρεσβεύει το ελληνικό στράτευμα:

Μάτιασμα

Κάτω στην Τρίπολη το βράδυ
δροσοσταλίδα σε κλαδί
σημνίτης βγαίνει με στολή
κι αναζητάει κορμιού το χάδι

Πίσω από κίτρινο λιωτόπιο
βιάζεται η νύχτα να κρυφτεί
μη της ματιάσουν το παιδί
π' έρωτα κάνει μ' άλλο τρόπο

Μέσα στο συρματένιο φράκτη
αγάπης ώρα τραγική
ο τρόμος του εκπαιδευτή
κι η ανατριχίλα του αντάρτη

Πάνω στο Μαίναλο με βρήκαν
να μαχαιρώνω την αυγή
σ' έχουν τρεις μήνες στα Πι-Φι
πήρα το απολυτήριο προίκια

Πρόκειται, εξάλλου, για στρατιώτες που υπηρετούν στις ένοπλες δυνάμεις, φέρουν τα διακριτικά της στολής («σμηνίτης βγαίνει με στολή / κι αναζητάει κορμιού το χάδι») αποτελώντας υπερασπιστές ενός ολόκληρου έθνους και μιας εθνικής ιδέας. Δημιουργείται, δηλαδή, μια πολλαπλή σύγκρουση ανάμεσα στο βιολογικό («π' έρωτα κάνει μ' άλλο τρόπο») και κοινωνικό φύλο. Μειονοτικά και στο περιθώριο, λοιπόν, η δράση τόσο του παραπάνω ποιήματος όσο και άλλων εξελίσσεται κατά τη διάρκεια της νύκτας, ενώ η Τρίπολη αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς, καθώς επαναλαμβάνεται άλλες πέντε φορές στα ποιήματα «Ξέρες», «Σημάδι», «Αφελές», «Δευτέρα παρουσία» και «Απ' το τραγούδι της ζωής».

Αξίζει να σημειωθεί πως στην πλειονότητά τους τα κείμενα της συλλογής του Γιαννίδη αποπνέουν έντονα το αίσθημα του άγχους της διαπόμπευσης, καθώς το ομοσεξουαλικό υποκείμενο παρουσιάζεται έκθετο σε κάθε μορφή εξουσίας. Ενδεικτική είναι η αναφορά του ποιητή στα κείμενα «Λιμά Σαβαχθανί», «Ακριβοπληρωμένος», «ΡΕΟ», «Κρυώνω» και στο ποίημα «Α.Υ.Ε.», όπου κυριαρχεί ο νοσοκομειακός χώρος του Γενικού Νοσοκομείου Αεροπορίας, το αίσθημα του τέλους και του θανάτου, καθώς και η αγωνία μιας προεξοφλημένης σωματικής και κοινωνικής καταδίκης:

A.Y.E.

Όταν μια μέρα θα βρεθώ
στην Ανώτατη Ιατρική Επιτροπή
θαχω στυλιάρι στον πρωκτό
θαναί τα νειάταμου βγαλμένα στο σφυρί

Λύκοι θα μ' έχουν αγκαλιά
με επωμίδες και παράσημα ουρά,
αλαφριάτους τ' αχαμνά
ρίχνουν τη ζήσημου σε άθλιο μπακαρά

Σε μια κόλλα τυλιγμένον μια ζωή
Διαπομπεύουμε τις νύχτες σαν τραγί
Βαρδάρης, Ζάππειο, Κολωνάκι και Συγγρού
τ' αποτέλεσμα χαρτιού εφιαλτικού

Όταν μια μέρα θα βρεθώ
σε χοντρεμπόρων κρίση δήθεν αυστηρή
θάναι για μένα βαρετό
να φτύσω πάνωτους την κίτρινη χολή

Σκύλοι από πάντα δω στη γη
να δραγατεύουν τους μικρούς έχουν ταχτεί
αποφασίζουν καταδίκη στη στιγμή
και μας ξεβγάζουν ως την άγωνα γραμμή

Κεντρικός πυρήνας κειμένων σαν το παραπάνω αναδεικνύεται η μακρόχρονη στοχοποίηση και περιορισμός του λιβιδινικού πληθυσμού τόσο από την αστική ηθική όσο και από τον ιατρικό λόγο και την ιατρική επιστήμη. Ενδεικτικές είναι οι αναφορές που γίνονται για τους γιατρούς και το νοσοκομειακό προσωπικό, οι οποίοι περιγράφονται με τους υποτιμητικούς όρους λύκοι, χοντρέ-

μπορες και σκύλοι. Το παραπάνω ποίημα μιλάει ευθέως για την εξέταση του πρωκτού και του ορθού, την οποία ο ελληνικός στρατός χρησιμοποιούσε για να εντοπίσει τους ομοφυλόφιλους άντρες, και δη τους παθητικούς – αυτούς που υφίστανται τη διείσδυση – με σκοπό είτε τον αποκλεισμό τους από το στρατεύμα είτε την απομόνωσή τους σε κάποιο στρατόπεδο ή φυλάκιο της παραμεθορίου: «και μας ξεβγάζουν ως την άγωνα γραμμή».³ Δυστυχώς δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε άλλες μαρτυρίες ή βιβλιογραφικές αναφορές που να επιβεβαιώνουν την πρακτική αυτή, η οποία πλέον δεν υφίσταται, ενώ σχετικό αίτημά μας προς τη σημερινή ΑΑΥΕ (Ανώτατη Αεροπορίας Υγειονομική Επιτροπή) για έρευνα στα ιατρικά αρχεία των δεκαετών του 1960 και 1970 απορρίφθηκε εξαιτίας της παρούσας υγειονομικής κρίσης (Covid 19).

Δεν πρέπει να ξεχνάμε, παράλληλα, και την ιστορική στιγμή που ο Γιώργος Γιαννίδης επιλέγει να δημοσιεύσει τη συλλογή του *Πρώτος εγώ*, κατά την οποία η ελληνική κυβέρνηση δρομολογούσε νομοσχέδια και διατάξεις που οδηγούσαν τους ομοφυλόφιλους σε κοινωνικό θάνατο. Φυσικά αναφερόμαστε στο νομοσχέδιο «περί της εξ αφροδισίων νόσων προστασίας» που η κυβέρνηση Καραμανλή ετοίμαζε να φέρει προς ψήφιση από το 1977. Σύμφωνα με το νομοσχέδιο, το οποίο αποτελούσε χουντικό κατάλοιπο, προβλεπόταν ποινή φυλάκισης μέχρι ενός έτους σε άντρες που έφαχναν δημόσια να συνευρεθούν ερωτικά με άλλους άντρες, ενώ νομιμοποιούνταν έτσι η καταστολή και οι διώξεις ενάντια σε εκδιδόμενες γυναίκες, τρανς και ομοφυλόφιλους. Συγκεκριμένα στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου, όπως αυτή κατατέθηκε στη Βουλή τον Μάιο του 1977, προβλεπόταν σύμφωνα με το άρθρο 7 του Κεφ. Β' «η υποχρέωσις των κιναιδών, όπως, μερίμνη της Αστυνομικής Αρχής, υποβάλλονται εις ιατρικήν εξέτασιν, καθ' ός περιπτώσεις καταγγέλλεται εις αυτήν εγγράφως ότι μετέδωσαν αφροδισιάν νόσον, ως και όταν ούτοι περιφέρονται εις δημόσια εν γένει μέρη επί εμφανή σκοπώ προσελκύσεως πελατών». Οι αντιδράσεις ήταν άμεσες, ενώ σημαντική στιγμή θεωρείται η σύσταση του Απελευθερωτικού Κινήματος Ομοφυλόφιλων Ελλάδας (ΑΚΟΕ) εκείνη την περίοδο.

Για αυτό, εξάλλου, ο Γιαννίδης εκφράζει την αντίθεσή του προς τον συγγραφέα Κώστα Ταχτσή (1927-1988), του οποίου ήταν γνωστή η ηθικολογική άρνηση και η στάση του ενάντια στο ελληνικό απελευθερωτικό ομοφυλόφιλο κίνημα.⁴ Διαβάζουμε συγκεκριμένα στο τελευταίο ποίημα της συλλογής *Πρώτος εγώ* τους στίχους:

Στο νομοσχέδιο του τρόμου που τοιμάζει ο Γραφιάς
καθήκονμας ν' αντισταθούμε
μονάχοιμας οι ανώνυμοι κι απλοί
τι τη βοήθειάτους όλοι οι Τρανοί αρνούνται

Αξίζει να αναφέρουμε πως προηγούνται τα ποιήματα «Του Κ.Τ.» και «Στον συγγραφέα». Στο μεν πρώτο τα αρχικά Κ. Τ. παραπέμπουν στο όνομα του Κώστα Ταχτσή, ενώ γίνεται αναφορά στη συνήθεια του συγγραφέα για τραβεστισμό προς άγρια πελατών. Στο δεύτερο ποίημα ο Γιαννίδης γίνεται πιο αναλυτικός, απευθύνοντας ένα κατηγορώ στην ομοκανονικότητα της εποχής του και στον αστικό τρόπο ζωής ορισμένων επιφανών ομοφυλόφιλων με αφορμή τον Ταχτσή:

Κωνσταντίνε
τρία βιβλία
όλασου τα υπάρχοντα
σε τούτον τον πλανήτη,
τρία βιβλία
κοιλοπονημένα στη Συγγρού
στο Κολωνάκι γεννημένα

Το εν λόγω ποίημα χωρίζεται σε τρεις ενότητες, με την παραπάνω να αποτελεί την τρίτη και τελευταία. Όλες ξεκινούν με την ίδια προσφώνηση του ονόματος «Κωνσταντίνε», το ειρωνικό, περιπαικτικό και εμπαιθές ύφος. Ακόμη, τα τρία βιβλία τα οποία αναφέρει ο Γιαννίδης στο παραπάνω ποίημα δεν είναι άλλα από τα έργα: *Καφερείο το Βυζάντιο και άλλα ποιήματα* (1956), *Το τρίτο στεφάνι* (1963), και *Τα ρέστα* (1972) του Ταχτσή, με τα οποία εδραιώθηκε ως μία από τις σημαντικότερες μεταπολεμικές φιγούρες της νεοελληνικής λογοτεχνίας, καθώς και εκφραστής της μεταπολεμικής ομοφυλόφιλης κουλτούρας. Την εμπειρία αυτή, καθώς και το εκδοτικό κατεστημένο φαίνεται να επικρίνει ο ποιητής, υποστηρίζοντας το γεγονός ότι όλα τα κείμενα του Ταχτσή είναι δημιουργήματα της αστικής κουλτούρας (Κολωνάκι) και του περιθωρίου (Συγγρού), χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο και πολιτικό αντίκτυπο που θα βοηθούσε το ομοφυλόφιλο κίνημα που μόλις γεννιόταν στην Ελλάδα.

Συμπερασματικά, ο ποιητής Γιώργος Γιαννίδης μέσα από τα κείμενα της συλλογής *Πρώτος εγώ* δεν αποδίδει μόνο τις ομοσεξουαλικές σχέσεις των ελλήνων στρατιωτών, τον αγοραίο και πεζοδρομιακό έρωτα των δεκαετιών 1950-1970 με την εικόνα του παρενδυτικού και ομοφυλόφιλου άντρα, αλλά αναπτύσσει πολιτικό και παρεμβατικό λόγο πάνω σε τρέχοντα ζητήματα της εποχής του, όπως το νομοσχέδιο για τα αφροδίσια, εκφράζοντας άποψη για την υποκρισία της (ετερο/ομο)κανονικότητας και των θεσμών, τη νομιμοποιημένη βία, τον καπιταλισμό και το σύστημα ιεραρχίας, την επισφάλεια του ομοσεξουαλικού υποκειμένου μπροστά στον νόμο και τον ιατρικό λόγο, τη ρευστή σεξουαλική ηθική του άντρα, η οποία τροφοδοτείται από την ομοκοινωνικότητα, την ελληνικότητα, και φυσικά το τρίπτυχο πατρίς - θρησκεία - οικογένεια. Το έργο του Γιαννίδη μάς υπενθυμίζει πως η σχέση μεταξύ της προσωπικής εμπειρίας και των μεγαλύτερων κοινωνικών και πολιτικών δομών αποτελεί την ουσία της queer γραφής, στην οποία ο άγνωστος ποιητής Γιαννίδης μετέχει δυναμικά και υπήρξε αναμφίβολα πρωτοπόρος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. <http://eliaserver.elia.org.gr:81/cgi-bin-EL/egw.cgi/67462/showfull.egw/1+0+1+full>, (τελευταία ανάκτηση 1/5/2021). Όπως διαβάζουμε και στη σχετική σελίδα του E.L.I.A., το αντίτυπο περιέχει ιδιόχειρη αφιέρωση του συγγραφέα, μάλλον στη Διδώ Σωτηρίου, ενώ το αντίτυπο της Θεσσαλονίκης περιέχει αφιέρωση στη Ζωή Καρέλλη. Ακόμη, οφείλουμε να αναφέρουμε πως ήρθαμε σε επαφή με τον Πέτρο Κουλουφάκο, γιο του Κώστα Κουλουφάκου (1924-1994), που ίδρυσε τις εκδόσεις Διογένους, χωρίς ωστόσο να μάθουμε κάτι παραπάνω για την ταυτότητα του ποιητή Γιαννίδη.

2. Η στρατιωτική ζωή και η λογοτεχνική απεικόνισή της έχει απασχολήσει τη λογοτεχνική κριτική, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τη μελέτη της Έλενας Χουζούρη *Η στρατιωτική ζωή στη νεοελληνική λογοτεχνία 19^{ος}-21^{ος} αιώνας*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2020, στην οποία αναγράφονται αναλυτικά όλα τα βασικά χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας του στρατώνα. Η λογοτεχνία του στρατώνα αποτελείται από έργα που πραγματεύονται τη στρατιωτική ζωή σε καιρό ειρήνης και δεν

πρέπει να συγχέεται με την πολεμική λογοτεχνία, η οποία περιλαμβάνει έργα που πραγματεύονται τη στρατιωτική ζωή στην περίοδο του πολέμου, σημειώνει η μελετήτρια.

3. Την πρακτική της εξέτασης του πρωκτού και του ορθού συναντάμε μέχρι προσφάτως στον τουρκικό στρατό, όταν έγινε θέμα συζήτησης στα διεθνή μέσα και καταργήθηκε τον Νοέμβριο του 2015 (*Gaytimes*, Turkey's military stops humiliating tests for gay men, 2015, <http://www.gaytimes.co.uk/news/17856/turkey-gay-tests-men/>, τελευταία ανάκτηση 1.5.2021). Πριν από την τροποποίηση οι ομοφυλόφιλοι άντρες έπρεπε να υποστούν εξετάσεις του ορθού και να παρέχουν φωτογραφικό υλικό κατά τη συνουσία για να αποδείξουν την ομοφυλοφιλία τους. Το 2010, άρθρο της γερμανικής εφημερίδας *Der Spiegel*, με τίτλο: «Porn for the general», προκάλεσε αίσθηση, όταν κατηγορήσε τον τουρκικό στρατό για αποθήκευση της μεγαλύτερης συλλογής γκέι πορνό στην Τουρκία (Popp, Maximilian, «Pornos für den General». Στο *Der Spiegel*, 2010, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-74822649.html>, τελευταία ανάκτηση 1.5.2021). Η Τουρκία έχει κατηγορηθεί από διεθνείς οργανώσεις για κοινωνικό στίγμα της ομοφυλοφιλίας, που οδηγεί σε πολιτικό θάνατο. Αναλυτικότερα, βλ. Evren Erdem, «The ones who walk away: Law, sacrifice and conscientious objection in Turkey», στο Julia Eckert, Brian Donahoe, Christian Strümpell και Zerrin Özlem Biner (επιμ.), *Law against the state: Ethnographic forays into law's transformations*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012, σσ. 245-265.

4. Πληροφορίες για εκείνη την εποχή, περιγραφές από τον κόσμο των τραβεστί, τις διώξεις, τις καταγγελίες, τις διαδηλώσεις, τις πρώτες κινηματικές δράσεις, καθώς και την περίφημη απαγωγή και ξυλοδαρμό του Ταχτσή ως απάντηση στις συκοφαντίες που ο ίδιος είχε εξαπολύσει κατά καιρούς, μας παρέχει στην αυτοβιογραφία της η Μπέττυ Βακαλίδου, Μπέττυ - Καπετάνιος της ψυχής μου, Αθήνα, Τυπωθήτω, 2007. Τέλος, ο Δημήτρης Παπανικολάου, στη μελέτη του *Κάτι τρέχει με την οικογένεια* (2018), αναφέρεται εκτενώς στην εποχή αυτή, μιλώντας για τρανς ασκήσεις παρρησίας και πολιτικής της σεξουαλικότητας: αναλυτικά, σσ. 354-404.

Χαράλαμπος Οταμπάσης

Μια φωτογραφία και ένα ιδιόχειρο ποίημα του ποιητή Χαράλαμπος Κωνσταντίνου

Πριν από μερικά χρόνια, το 2016, ο Αντωνάκης Κωνσταντίνου, κάτοικος της κοινότητας Στερακό Λεμεσού (που απεβίωσε το 2019), βρήκε μια φωτογραφία στο πατρικό του σπίτι, στο Βουνί. Στο πίσω μέρος της φωτογραφίας υπάρχει ιδιόχειρο ποίημα με την υπογραφή «Χαράλαμπος ποιητής» και τη χρονική ένδειξη Αύγουστος 1923. Ο Α. Κωνσταντίνου υπέθεσε ότι ο ποιητής ήταν συγγενής του· τελικά απεδείχθη ότι ήταν θείος του, αδερφός της μητέρας του Δέσποινας, αλλά δεν κατάφερε να βρει κανένα άλλο στοιχείο γι' αυτόν. Στη συνέχεια η φωτογραφία αυτή έφτασε στα χέρια μου μέσω του γαμπρού μου Γιώργου Χαράλαμπος (που ήταν συγγενής της οικογένειας Κωνσταντίνου), με την παράκληση να αναζητήσω στοιχεία που σχετίζονται με αυτήν.

Όμως ούτε οι δικές μου προσπάθειες καρποφόρησαν, και έτσι απευθύνθηκα στον ομοχώριό μου Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου κ. Πέτρο Παπαπολυβίου, μήπως εντοπίσει οτιδήποτε σχετικά με τον ποιητή. Λίγες μέρες αργότερα (στις 30.12.2016) έλαβα ένα σημείωμα από τον κ. Παπαπολυβίου, στο οποίο αναφέρονταν μεταξύ άλλων και τα παρακάτω: «Ο Χαράλαμπος ο ποιητής είναι ο ποιητής Χαράλαμπος Κωνσταντίνου από το Βουνί. Έχει εκδώσει τέσσερις ποιητάρικες φυλ-

Ο ποιητής Χαράλαμπος Κωνσταντίνου

λάδες, με παλαιότερη μια του 1913 για τους Βαλκανικούς Πολέμους. Τον έχω αναφέρει και στο βιβλίο μου για τους Βαλκανικούς Πολέμους.¹ Πέθανε γύρω στο 1927». Τα παραπάνω συμφωνούσαν με τις διάσπαρτες ανεπιβεβαιώτες πληροφορίες που είχε συλλέξει ο γαμπρός μου, ο οποίος μου ανέφερε ότι ο ποιητής είχε πολεμήσει τόσο στους Βαλκανικούς Πολέμους όσο και στη Μικρασιατική Εκστρατεία.

Σύμφωνα με τον Κ. Γ. Γιαγκουλλή, ο Χ. Κωνσταντίνου γεννήθηκε στο Βουνί της επαρχίας Λεμεσού το 1881 και απεβίωσε το 1927. «Φοίτησε μέχρι τη Δ' τάξη του δημοτικού. Γύρω στο 1913 μετέβη στην Ελλάδα ως εθελοντής και δεν ξαναγύρισε στην Κύπρο. Στην Ελλάδα φαίνεται ότι εργαζόταν σε εφημερίδα».² Σύμφωνα με τις πληροφορίες που διαθέτουμε, πράγματι ο Χ. Κωνσταντίνου δεν γύρισε ποτέ στην Κύπρο· πέθανε και θάφτηκε στην Αθήνα. Ο Κ. Γ. Γιαγκουλλής και στη συνέχεια ο Φ. Σταυρίδης κατέγραψαν τις παρακάτω ποιητάριες φυλλάδες του Χ. Κωνσταντίνου:³

1. Επίλογος από καταγωγής κόσμου μέχρι διασποράς· γενικά γνώσεις Ευρώπης και Ελλάδος· τα δεινά των Ελλήνων κατά τους μαύρους χρόνους της δουλείας και η έκρηξις της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821, και ο του 1912-1913 Ελληνοβουλγαρικός πόλεμος, Λευκωσία, «Θεσσαλονίκη», 1913, σελ. 16.

2. Ο φόνος του Μιχαήλ Χατζηαντ. Σιουρουλαντά υπό του Θεοτή Θεοδοσίου εκ Βουνίου, Λεμεσός, «Σάλπιγξ», 1914, σελ. 11.

3. Ποικίλα και ανέκδοτα στα βάσανα του έρωτα· σπουδαία διηγήματα στους νέους παραδείγματα, Λευκωσία, «Θεσσαλονίκη», χ.χ.έ., σελ. 16. Η φυλλάδα αυτή επανεκδόθηκε από τον Αγαθοκλή Χατζηχριστοδούλου στη Λεμεσό το 1927.

Από το πρώτο, εκτεταμένο στιχούργημα, που αναφέρεται κυρίως στους Βαλκανικούς Πολέμους, παραθέτουμε τους καταληκτικούς στίχους, στους οποίους γίνεται αναφορά στη θυσία του Χριστόδουλου Σώζου, δημάρχου Λεμεσού, που σκοτώθηκε στο Μπιζάνι της Ηπείρου στις 6.12.1912, αλλά εκφράζεται και ο πόθος των Κυπρίων για ένωση με την Ελλάδα. Ο ποιητής χρησιμοποιεί σταθερά το δεκαπεντασλλαβικό δίστιχο και γράφει κατά βάση στη νεοελληνική, αν και δεν λείπουν λέξεις της κυπριακής διαλέκτου:

Πόσοι επήγαν μάρτυρες και θύμαν για το έθνος
κι αφήσαν οικογένειες μ' έναν μεγάλον πένθος!
Ο Σώζος ο επιφανής, πρώτος των δικηγόρων,
εκαταδέχτην θάνατον παρά των αιμοβόρων.
Άφησεν πλούτη άπειρα, φίλους και συγγενείς του
κι επήγεν κι εφονεύθηκν υπό εχθρού άπιστου.
Δεν είν' ο Σώζος μοναχά αλλά και άλλοι πλείστοι,

αφήσασιν την δόξαν των στον κόσμον παμμεγίστην.
Αλλά κι εμείς οι Κύπριοι το μόνον π' αγαπούμεν
με την Ελλάδα «ένωση» παντοτινά ζητούμεν.
Είθε η θεία πρόνοια σ' αυτά να ευδοχήσει
και τους μυχιούς πόθους μας να πραγματοποιήσει.⁴

Αντιγράφουμε εδώ το χειρόγραφο άτιτλο ποίημα που βρίσκεται στο πίσω μέρος της φωτογραφίας:

Με της καρδιάς τους παλμούς εξ ολοκλήρου τρέμων,
Ένεκα της επιρροής των φοβερών πολέμων,
Σε χώραν ξένην κι άγνωστον σαλεύω και κινούμαι
Από εδώ μέχρι εκεί μη ξεύρων πού πλανούμαι:

Στρέφω τα βλέμματα παντού κυτάζω τους ανθρώπους,
Την γη και τον ορίζοντα με τους αγνώστους τόπους,
Αλλά το παν μού φαίνεται αλλόκοτον στους τρόπους.

Μόλις εγκατεστάθηκα κι εγώ σ' αυτήν την σφαίρα,
Αλλόκοτα αισθήματα αλλάζω κάθε μέρα.
Υπό τοιούτον ουρανόν και συνεφώδη θόλον,
Ρίπτω κι εγώ το βλέμμα μου βαρύ κεραυνοβόλον,
Αδιαφόρετα να ζω όπως τον κόσμον όλον.

Ξανοίγοντας τα πράγματα καθ' άπασαν την φύσι,
Ευρίσκω ένα πρόβλημα χωρίς να έχει λύσι.
Νούμερα έχει μόνον δυο και προφοράν ολίγη,
Από το ένα άρχεται κι εις εξακόσια λήγει.

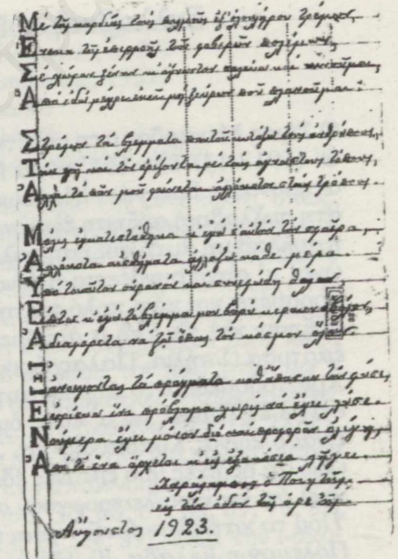
Αύγουστος 1923 Χαράλαμπος ο ποιητής
Εις την οδόν της αρετής.

Το ολιγόστιχο αυτό ποίημα φαίνεται ότι έχει αυτοβιογραφική βάση. Ο ποιητής έγραψε το αρχικό κεφαλαίο γράμμα κάθε στίχου με έντονο μαύρο, για να υποδηλώσει την ύπαρξη της ακροστιχίδας «ΜΕΣΑ ΣΤΑ ΜΑΥΡΑ ΞΕΝΑ» και να εκφράσει έτσι τον καημό του για το γεγονός ότι ζούσε μακριά από την ιδιαίτερη πατρίδα του. Δεν γνωρίζουμε περισσότερα στοιχεία για το πρόσωπο και τη ζωή του Χ. Κωνσταντίνου, αν δηλ. αποφάσισε να γυρίσει στην Κύπρο, αν πέθανε στην Ελλάδα ή στο νησί του, κτλ. Πάντως η κατάληξη του ποιήματος (ειδικά ο τελευταίος στίχος) παραμένει μάλλον αινιγματική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Π. Παπαπολυβίου, Η Κύπρος και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Συμβολή στην ιστορία του κυπριακού εθελοντισμού, Λευκωσία, ΚΕΕ, 1997, σ. 93, 337.
2. Βλ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Οι ποιητάριδες της Κύπρου. Προλεγόμενα - βιοεργογραφία (1878-σήμερα), Λευκωσία 2005, σ. 320. Η διδακτορική αυτή διατριβή εγκρίθηκε από το ΑΠΘ το 1976.
3. Βλ. Κ. Γ. Γιαγκουλλής, ό.π., σσ. 320-321, όπου και η φωτογραφία του Χ.Κ. που δημοσιεύουμε εδώ. Επίσης, Φ. Σταυρίδης, Βιβλιογραφία της κυπριακής λαϊκής ποίησης. Φυλλάδες και αυτοτελείς εκδόσεις (1884-1960), Λευκωσία, ΚΕΕ, 2002, σσ. 284-286.
4. Περιλήφθηκε στον τόμο Κ. Γ. Γιαγκουλλής, Corpus κυπριακών διαλεκτικών ποιητικών κειμένων, τόμος δεύτερος, πολεμικά τραγούδια (1893-1970), Λευκωσία, ΚΕΕ, 1999, σσ. 95-108.

Σάββας Μαστραπάς

Σπύρω Αρμοστή, φίλω φιλάττω και έπαινετώ

Ο Σίμος Μενάρδος στη μελέτη του «Κυπριακή Γραμματική - Γ' Ρήματα» [= ΕΕΕΚΠ Θ' (1912-13) 131-161, τώρα Γλωσσικά μελέται, Δημοσιεύματα του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών, ΙΙΙ, Λευκωσία 1969, σσ. 67-106] δεν παρέλειψε ν' αναφερθεί στη συλλαβική αύξηση των ρημάτων που αρχίζουν από σύμφωνο και να γράφει ότι η συλλαβική αυτή αύξηση φυλάγεται και όταν είναι άτονη, γιατί, όπως ορθά σημειώνει, μ' αυτή συνδέεται η έννοια του παρελθόντος. Στην αναφορά του όμως αυτή προσθέτει και κάτι πολύ πιο σημαντικό και ενδιαφέρον: «Όθεν ένιαχού λαμβάνωσιν αύξησιν και τὰ από α αρχόμενα ρήματα, όπως π.χ. έαφα (Πιτσιλλιά), έάκουσα, έάρτυσα (Σπήλια, Παλαιχώρι)... Τò ήπια, γράφει (σ. 70), λέγεται και έπια». Ο Μεν. Χριστοδούλου στο σημείο αυτό διαφωνεί με τον Μενάρδο και σχολιάζει: «Έν δι-στίχω έν Πάφω, να σ' έψα, όμοιοκαταληκτούν προς τò Καλλέφα· ό τύπος ήπικια είναι ό κοινός Κυπριακός» (σ. 70). Παρακάμπτω τις δύο αυτές απόψεις και σημειώνω ότι οι δικές μου έρευνες έδειξαν (τουλάχιστον σε ό,τι αφορά το ιδίωμα της Αλωνα) ότι ενιαχού λειτουργούν ακόμη οι εξής τύποι αορίστου: α) Ήμπεν (= μπήκε): Πού το κατώβλιν έρεξεν τσαι ήμπεν του σπιτιού μας / Σαν ήμπεν εις τον Δεύτερον Πόλεμον η Ελλάδα, β) Ήβκαν / Ήφκαν (= βγήκαν): Επειράζαν τα πουλλούδικια, απόυ τα αβκά που ήβκαν / Που 'φύαν απόυ την λιτήν, της εκκλησάς σαν ήφκαν, γ) Ήψαν (= άναψαν): Μετάξιν απόυ τα φυτά, νέαν φωτιάν μάς ήψαν, δ) Ερέσκαν (= αρέσκαν): Όσα 'λάλεν τούς ερέσκαν τσαι πολλά εχαχχανίζαν (Βλ. Τ. Χριστοφόρου, Αλωνα, Λευκωσία 2019, σσ. 5-6 (= Κ. Γιαγκουλλής, Εισαγωγικό σημείωμα). Στην Πόλη της Χρυσοχούς, εξάλλου, επιχωριάζει ο τύπος να ηύρω, αντί του κοινού να εύρω ή βρω.¹

Οι πιο πάνω απόψεις του Μενάρδου, αυτές δηλ. που αφορούν την άτονη συλλαβική αύξηση, επιβεβαιώνονται και από τη δική μου έρευνα σε κείμενα κυπριακής διαλέκτου (φυλλάδες ποιητάρηδων), όπως:

- 1) Τσαι για μας τσαικά' στην Κκόστην ε-αγωνιστήκασιν (Π. Πιερέττης, Αγνόλαστον χωράφιν, Λευκωσία 1996, σ. 23)
- 2) Τα πλάσματα 'διάλυσαν, τον τόπον ε-αδειάσαν (Χαρ. Κλεόπας, 1933)
- 3) Μια γειτόνισσα που 'θώρεν ε-αζούλεφεν αλώπως (Πιερέττης, ό.π., σ. 56)
- 4) Αλλά τους ευχαρίστησε και δεν ε-αντροπιάσθη (Κυρ. Παπαδόπουλλος, Άπαντα, Λευκωσία 2004, σ. 145)
- 5) Ο κόπος έντιξ χάννεται, όπως ε-αποδείχτην (Πιερέττης, ό.π., σ. 5)
- 6) Μακρά της πατρικής του γης ε-αποφάσισέν το (Π. Λάζος, 2008)
- 7) Πόσοι πλούσιοι εφτώδυναν / τσαι φτωχοί ε-αρκόντυναν (Γιαννής Ττάμπας)
- 8) Αφού την ε-αρχίσασιν, όπου εδώκαν γρόσι (Παπαδόπουλλος, ό.π., σ. 144).

Το πολύ πιο σημαντικό που προέκυψε από τη δική μου έρευνα είναι ότι συλλαβική αύξηση δεν παίρνουν μόνο «τὰ από α αρχόμενα ρήματα» (Μενάρδος), αλλά και πλείστα ρήματα που αρχίζουν από ε (ει), η, ι, ο, και υ, όπως:

- 1) Ε-είπαμεν τ' αφέντη μας, να πούμεν της τσυράς μας (Παραλίμνι)
- 2) Αφού δεν έχει ταβατότην, τότες ε-ησυχάσαν (Κυρ. Αναστασίου, 1892)
- 3) Τσ' εσηκωθήκαν μερικοί τσαι έξω ε-ισώσαν (Λ. Κουρουζιάς, Άπαντα τα ευρισκόμενα, Λευκωσία 2020, σ. 190)
- 4) Πού τσαιχαμαί ε-ισώσα 'ποτσί 'πού 'ν' το σφαγειόν (Κυπρής Χατζηαυξέντης, 1978)

- 5) Ε-οδηγούσαμεν τσ' οι δικυο τσαι 'τράκκαρα μιτά της (Πιερέττης, ό.π., σ. 36)
- 6) Μα 'κάμαν το οκτάωρον, όπως ε-ορκομώσαν (Πιερέττης, ό.π., σ. 29)
- 7) Πάνω του ε-ορμήσασιν σαν τ' άγρια θηρία (Νικ. Χ. Κουκάτης, 1932)
- 8) Και εις το Δικαστήριον ε-υπεράσπισέν τον (Αρ. Νικολάου)
- 9) Και τότες το προσωπικόν ε-υποψιαστήκαν (Αρ. Νικολάου)
- 10) Ε-υποφέρασιν καμούς και βάσανα καμπόσα (Χαρ. Κολοκασίδης, 1919).

Μέχρι τώρα και ερήμην της πρωτογενούς έρευνας είχα την εντύπωση, όπως, ίσως, και πολλοί άλλοι, ότι το φαινόμενο της αύξησης αυτής χρησιμοποιήθηκε ή εφευρέθηκε από τους ποιητάρηδες μάλλον για σκοπούς μέτρου! Όμως το φαινόμενο αυτό δεν απαντάται μόνο στον έμμετρο λόγο (ποιητάρηδες κ.ά.), αλλά και στον πεζό (καθημερινό) λόγο. Και δεν αναφέρομαι, βέβαια, στις ελάχιστες περιπτώσεις κατά τις οποίες άκουσα χωρικούς να χρησιμοποιούν στον καθημερινό τους λόγο τους μεμονωμένους τύπους ε-άκουσα, ε-ήπικια κ.ά. (Ε-άκουσά τον που 'ρτεν, μα 'ν τον άμπλεφα / Ε-ήπικεν πολλόν τσ' εμέχυσεν), αλλά στις πολλαπλές αποδελτιώσεις μου από παραδοσιακά παραμύθια της Κύπρου,² όπως: Έν ι-βκαίννω (σσ. 18, 22, 25, 55), Όπκοιος ι-βρεχεί (σσ. 17, 99), Έν ι-βρίσκω τίποτες (σσ. 60, 78), Να τον ι-γλέπουν (σ. 18), Σας ι-γράφω (σ. 39), Μόλις ι-μπαίνει (σ. 30), Έν ι-μπαίνουμεν έσσω (σ. 66), Έν ι-μπορώ (σσ. 27, 77, 103, 104, 105), Έν ι-ξέρει(ς) (σσ. 30, 60, 67, 68, 69, 78, 80, 87), Να την ι-ξησκονίζεις (σ. 47), Έν ι-πέπτω (σσ. 23, 24, 25, 29), Ένά την ι-σκοτώσω (σσ. 32, 35, 60), Να την ι-σσεπάσεις (σ. 76), Άμαν ι-σσύψει (σ. 72), Να τον ι-στεφανώσω (σσ. 44, 79), Να μας ι-στρώννει (σ. 70), Να μεν ι-σφαιεί (σ. 85), Να την ι-σφάξουν (σσ. 26, 32, 82, 83), Έν ι-χτενίζουμαι (σ. 18), Ένά μας ι-φατζέψει (σσ. 58, 59, 113).³

Ο Χρ. Παντελίδης, Φωνητική των νεοελληνικών ιδιωμάτων Κύπρου, Δωδεκανήσου και Ικαρίας, Έν Αθήναις 1929, σσ. 20-21, επικεντρώνεται, μεταξύ άλλων, στις περιπτώσεις του συνοδίτη φθόγγου i ή e και υποστηρίζει ότι αυτός πρέπει να εκφωνείται μάλλον με την προηγούμενη παρά με την επόμενη λέξη,⁴ όπως: εν ι-στράφτει (ουδέποτε ιστράφτω), εν ι-στρέφεται (ουδέποτε ιστρέφομαι), εν ι-στρώννω (ουδέποτε ιστώννω), εν ι-σβήνει (ουδέποτε ισβήνω),⁵ εν ι-βράζει (ουδέποτε ιβράζω), εν ι-λει (λ + i) (ουδέποτε ιλω), εν ε-σμίεται (ουδέποτε εσμιούμαι), εν ε-ξερανίσκει (ουδέποτε εξερανίσκω) κ.ά. Ο Παντελίδης, βέβαια, δεν διευκρινίζει σε ποια περίπτωση σημειώνεται ο φθόγγος i και σε ποια ο φθόγγος e. Η δική μου, λοιπόν, άποψη, η οποία βασίζεται σε μια σωρεία παραδειγμάτων, είναι ότι το i ή e σημειώνεται αδιακρίτως σε όλες τις πιο πάνω περιπτώσεις. Πλην όμως, όταν προηγείται η προσωπική αντωνυμία «τον» ή «την» με αύξηση «ε» (δηλ. τονε, τηνα),⁶ σίγουρα έχουμε e, όπως:

- 1) Τον άνθρωπον πον έθελεν, να μην τον ε-ψηφίσει (Χρ. Παλαίσης)
- 2) Δεν τον ε-νοιάζει τον γατρόν, αν ζήσει γι' αν πεθάνει (Χρ. Τζαπούρας)
- 3) Τέτονον καμόν έν' δύσκολον να τον ε-ξηριζώσουν (Α. Μαππούρας)
- 4) Ε-πού να πάει άνθρωπος; 'πού φτέρου τον ε-πιάννει! (Χρ. Τζαπούρας)
- 5) Πως θα χαλάσ' η στέγη του και να τον ε-τσιλήσει (Αρ. Νικολάου)
- 6) Η μάνα της την ε-κρατεί, φιλά την εις τα χείλη (Σ. Καρεκλάς)
- 7) Τσ' αδιάφορον ο κόσμος αν την δει, εν την ε-νοιάζει (Χαρ. Άζνιος)
- 8) Και την Λαμπρήν ονόμαζαν να την ε-στεφανώσουν (Σ. Καρεκλάς)
- 9) Να την ε-ττουφεκίσουσιν, να βγάλουν την ψυχήν της (Αν. Γρίβας).

Παρόμοια άποψη, διατυπωμένη όμως κάπως διαφορετικά, απαντάται και σ' άλλους έγκυρους μελετητές της κυπριακής διαλέκτου, όπως:

α) Κυρ. Π. Χατζηγιάννου, *Λαογραφικά Κύπρου*, Λευκωσία 1984, σ. 8· Τα εν διασπορά, Λευκωσία 1989, σ. 205· *Ετυμολογικό λεξικό*, Λευκωσία 1996, σσ. 20 και 69· *Γραμματική της ομιλουμένης κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία 1999, σσ. 16-17: Στα ρήματα που αρχίζουν με διπλά [ζ, ξ, ψ] ή με δύο ή περισσότερα σύμφωνα και του τελικού ν [των λέξεων εν (δεν), αν, μεν, νάειν, άμαν, άνταν, πέρχιμον] προηγούμενης λέξης αναπτύσσεται ένα ευφωνικό -ι- το οποίο σημειώνεται μέσα σε δυο παύλες, όπως εν-ι-ζώ, εν-ι-ξέρω, εν-ι-ψεκάζω, μεν-ι-κτυπάς, εν-ι-φταίω, αν-ι-στράφτει, αν-ι-ξηστρατίσει, αν της ι-πέσει, αμ μας ι-μπλέξει, μεν ι-ψουμνίσεις, νάειν ι-ξέρω, άμαν ι-ρκάζουμαι, άνταν ι-στρέφουμαι, πέρχιμον ι-βρέξει κ.ά. Να προσεχθεί εδώ ότι στο Χατζηγιάννου, σε αντίθεση με ό,τι προτείνει ο Παντελίδης, ο συνοδίτης φθόγγος δεν εκφέρεται ούτε με την προηγούμενη ούτε όμως και με την επόμενη λέξη, αλλά και με τις δύο!

β) Χαρ. Συμεωνίδης, *Ιστορία της Κυπριακής διαλέκτου*, Λευκωσία 2006, σσ. 189-190: ανάπτυξη ι και ε μεταξύ του τελικού ν ή τελικού ς και του ακόλουθου συμφωνικού συμπλέγματος, όπως: εν-ι-ξέρω, αν-ι-στράφτει, αν-ι-ξηστρατίσει, και ανισώς και δεν-ε-φτάσεις (Μαχ. 238.33), αθ θεν να την-ε-φτάσω (ΚΕρ. 94.5) κ.ά. Να προσεχθεί ότι ο Συμεωνίδης ακολουθεί τον Χατζηγιάννου, γι' αυτό το ευφωνικό -ι- το σημειώνει κι αυτός μέσα σε δύο παύλες.

γ) Ν. Χατζηγιάννου-Κουρρά, «Η γλώσσα κι ο χαρακτήρας του λαού στις παροιμίες του», *Κυπριακά Χρονικά* 32-33 (Ιούν.-Ιουλ. 1963) 285: Ρήματα με άρνηση, απαγόρευση ή προτροπή, ή όταν η προηγούμενη λέξη λήγει σε ν ή ς και που αρχίζουν από β, γ, δ, μ, ξ, π, σ, ψ και, σπανιότερα, από μερικά άλλα, συνήθως παίρνουν ι, αν το αρχικό σύμφωνο ακολουθείται από άλλο σύμφωνο, όπως: εν τον ι-βρίσκουν, εν ι-ξημαρίζει, αν μεν ι-βρομήσει, μεν ι-φκαίνεις, μεν πκοιους ι-σιμείσαι, ο Θεός ι-μπρουμουττά του, ενώ μεν βουράς, μεν φοάσαι, μεν σουζεις, κλπ. (χωρίς ι).

Βέβαια, για να είμαστε δίκαιοι και ακριβείς, ως οφειλούμε, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι τον πρώτο που απασχόλησε το θέμα του συνοδίτη φθόγγου, άλλως προθετικού ή ευφωνικού ι ή ε, είναι τον Μ. Beaudouin, *Dialecte chypriote modern et médiéval*, Paris 1884, p. 57 κ.ε.), ο οποίος, όμως, εκτός του ότι εκφέρει και καταγράφει τους τύπους χωρίς παύλα (ιστράτα, ιστέκω, ισβύνω, ισπάζω, ιβλάφτω, ιφτάνω), επισημαίνει το γεγονός ότι τα μεσαιωνικά μας κείμενα έχουν αρκετά παραδείγματα ανάπτυξης ε παρά ι, όπως εζήτησις (M212.2), εχρονία (M18.10), έσμιξις (A334.1), εθέσπισμα (A30.20, 280.1) επερισσοτέρων (A176.5-6), εφτάσεις (M238.33) κ.ά., για να μην παραπέμψω εδώ στο εξηριζώνω και ηξηριζώνω (A360.9, A127.11), αλλά και στο εμπορώ (A35.5, M10.11) και ημπορώ (A33.35),⁷ πράγμα που αποδεικνύει ότι το φαινόμενο αυτό του προθετικού ανάγεται στο μεσαίωνα. Ο γλωσσολόγος αυτός παραλληλίζει επίσης το φαινόμενο με το ανάλογο της τουρκικής γλώσσας, που, όπως είναι γνωστό, δεν ανέχεται συμφωνικό σύμπλεγμα στην αρχή της λέξης, γι' αυτό προτάσσει ένα ι, όπως παρατηρούμε στα τοπωνύμια İsdavroz, İstrovilo, İhtima, İskalya, İskarını, İstrumbi, İstavrokonu κ.ά. (Ιω. Θεοχαρίδης, *Η πρώτη οθωμανική απογραφή της Κύπρου* (1572), Λευκωσία 2021, σσ. 27, 66, 99, 102, 134 κ.ά.). Η έντονη άποψή μου, βέβαια, αν μου επιτρέπεται, είναι ότι το θέμα που εξετάζουμε εδώ καμιά σχέση δεν έχει με την αδυναμία της τουρκικής γλώσσας να ανεχθεί συμφωνικό σύμπλεγμα στην αρχή της λέξης.

Στατιστικά θα ήταν λάθος αν λέγαμε ότι το επενθετικό ι πλεονάζει έναντι του ε, γιατί οι ευρείας κλίμακας αποδελτιώσεις μου αποδεικνύουν ότι οι πιο πάνω κανόνες και κανονισμοί δεν είναι απόλυτοι, όπως απόλυτο δεν είναι ότι στη μια περίπτωση χρειάζεται να παρεμβληθεί το ι και στην άλλη το ε, γιατί οι περιπτώσεις ποικίλλουν,

όπως: Τσ' εμείς ι-ξηφαντώννουμεν όρνιθαν με το ρύζιν, αλλά Το δεντρόν εν ε-ξερανίσκει τόσον εύκολα! / Άφησ' το εν ε-ξεχωρίζουν πίστην, ράτσαν, γηά φυλήν / Πολλές ε-ξητιμάζουν με τσαι ύστερα τσαι πρώτα (Άζινος). Αυτό που θέλω να πω είναι ότι δεν είναι ποτέ απόλυτο ότι εδώ επιβάλλεται το επενθετικό ι ενώ εκεί το ε.⁸ Η πειθαρχία σε κανόνες δεν είναι πάγια ή απόλυτη, αλλά ποικίλλει, όπως:

- 1) Στην εργασίαν κι αν ε-βγει κι αν έλθει στην οικία (Μιχ. Θεοδότου)
- 2) Άδρωπος εν ε-βρέθεται σωστός μ' έναν καράριν (Χαρ. Άζινος)
- 3) Στην Λευκωσίαν βρίσκειται, και ταύτα μας ε-γράφει (Θεόδ. Χαραλάμπους)
- 4) Να τες ε-γράψω, φίλοι μου, στους στίχους τους δικούς μου (Μιχ. Γρουτίδης)
- 5) Λαλούν μου την Κυριακήν την είχεν ε-δερμένη (Γρ. Χατζηβασιλίας)
- 6) Μόνον τους νέους ε-ζητώ διά να ωφελήσω (Αρ. Νικολάου)
- 7) Όσον ε-ζει ο άνθρωπος στον κόσμον τι κερδίζει; (Αρ. Νικολάου)
- 8) Διά χρεμάλλας θάνατον τους ε-καταδικάζει (Αρ. Νικολάου)
- 9) Τυχαίννει να 'ναι τσ' οι δουλειές τσέιμέσα πόν' ε-λλίες (Α. Μαπούρας)
- 10) Να σας ειτώ τι έκαμεν σαν να 'μουν ε-μιτά του (Χρ. Τζαπούρας)
- 11) Τέλεια μεσοτσαφίτισες, σαν που τες ε-στρατεύκουν (Χαρ. Άζινος)
- 12) Με τα σανίδια των ψουμίων την πόρταν ε-σφηνάζει (Α. Μαπούρας)
- 13) Όποιαν τρύπαν ε-τρυπώσει τσείνης έν' το τυχερόν (Χαρ. Άζινος)
- 14) Κ' εκείνοι που σας ε-τοιμπούν 'κόμα κατηγορούν σας (Χρ. Παλαίσης)
- 15) Άμμα 'λαφρύνει, το νερόν ένα μας ε-ττουμπάρει (Χαρ. Άζινος)
- 16) Το ψέμαν ε-ψυχομαδεί, πάει κατά θανάτου (Χαρ. Άζινος).

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή αναφορά μου για τα επενθετικά ε και ι, θα ήθελα να σημειώσω ότι ο πολύς Χρ. Τζαπούρας (1846-1915), πρωτοποιητάρης από την Κρίτου Τέρρα, συνηθίζει μια πάγια τακτική, που δεν απαντάται, βέβαια, σε άλλους ποιητάρηδες (αν εξαιρέσουμε τους Κλ. Σάββα και Βασ. Χαραλάμπους),⁹ να τοποθετεί δηλ. το επενθετικό ε,¹⁰ κατ' εξαίρεση προς ό,τι εκθέσαμε πιο πάνω, μπροστά από την ερωτηματική αντων. ποιος, το ερωτ. επίρρ. πόσον και πώς, το τοπικό επίρρ. πού και το σύνδ. πως, όπως:

- 1) Δεν είχεν συγγενείς κοντά, ε-ποιοι εννά τον κλάψου
- 2) 'Κείνα τα περιβόλια του ε-πόσον του αρέσαν
- 3) Ε-πόσον με ταΐσασιν και δεν το 'χω χαπάριν
- 4) Στα εννιακόσια οκτώ ε-πόσους εσκοτώσαν
- 5) Ωσάν αυτόν ο Τήλλυρος ε-πόσους περιπαίζει
- 6) Παρά πολύ λυπήθηκα ε-πως εμαχαιρίστη
- 7) Ε-πως ελείφτην το ψουμίν έχει κανέναν μήναν
- 8) Χωρίς αιτίαν τίποτες ε-πώς τα καταφέρνει
- 9) Ο φόβος έχει κόλασην ε-πώς το θεωρείτε;
- 10) Εγώ εσέν γυρεύκω σε, ε-πού ήσουν, Χατσάνα
- 11) Τα λόγια μου που σου 'λεγα πες μου ε-πού εμείναν;
- 12) Εμπόροι δεν του δικιούσασιν ε-πού έν' πόνα πάει
- 13) Ε-πού τον εσκοτώσασιν», να μάθει, ν' απαντήσει
- 14) Ήταν ετσάς παράμερα, ε-πού εννά τον εύρει!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γ. Α. Μέγας, «Α κυπριακά παραλλαγαί του περί έρωτος και ψυχής παραμυθίου», *Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Μέρος Β', Λευκωσία 1973, σ. 216.

2. Βλ. Κ. Γιαγκουλλής, *Κυπριακά παραδοσιακά παραμύθια εκ στόματος Ελένης Μιχ. Σατσιά από το Γέρι - Πυρώ* (1887-1982), Λευκωσία 2009· του ίδιου, *Τρία κυπριακά παραμύθια με αρχαιοελληνικές καταβολές: Ο έξυπνος κλέφτης, Ο τρίμηματος και οι Τρεις μοίρες*, Λευκωσία 2014.

3. Οι σελίδες με απλά τυπογραφικά στοιχεία παραπέμπουν στα Παραδοσιακά παραμύθια (Σα-
τσιά) (2009), ενώ τα κυρτά στα Τρία παραδοσιακά παραμύθια (2014).

4. Στο ενδιαφέρον αυτό θέμα επικεντρώνεται μεταξύ άλλων και η πρόσφατη μελέτη του Σπ.
Αρμιοστή, «Η γραπτή απόδοση του επενθετικού /i/ στην κυπριακή ελληνική», *Μικροφιλολογικά* 49
(Ανοιξη 2021) 90-93.

5. Πρβ. όμως την εξής μοναδική εξαίρεση, όπου έχουμε ε-σβήννω! Ως την αυγήν ανάβει αυτό
και ύστερα ε-σβήννει (Χρ. Τσαγγαρίδης).

6. Ο γλωσσικός αυτός ιδιοματισμός απαντάται και σ' άλλες ν.ε. διαλέκτους, όπως π.χ. στην
κρητική και όχι μόνο: Πρβ. κι η πλάκα τον ανατριχιά πως θα τονε σκεπάσει / Που θ' απλωθεί σ'
όλη τη γη και, αφού τηνε σκεπάσει... (Σ. Μαλάμας).

7. Τους τύπους εμπορώ και ημπορώ δεν θα τους διαλάβω στην παρούσα συζήτηση, για να μη
δώσω την εντύπωση ότι, κατά το ημπορώ, έχουμε η-ξηριζώννω, η-ξέρω κ.ά. Τύπους όπως ε-γροί-
κηση, ε-θεσπισμάτων, ε-περισσότερων, η-γνωριμίδα κ.ά. επεσήμανα όταν μελετούσα εξονυχιστικά
τις Ασίζες. Βλ. Κ. Γιαγκουλλής, *Ασίζες του βασιλείου της Κύπρου*, Λευκωσία 1993, σσ. 16-17.

8. Η διαπίστωση μου αυτή δεν ισχύει στον μαρωνίτη ποιητή Ιω. Μιχαήλ, από την Αγ. Μαρίνα
Σκυλλούρας, ο οποίος σ' όλες τις περιπτώσεις παρεμβάλλει μόνο το φθόγγο ε, όπως στα εξής πα-
ραδείγματα: 1) Να τρώγει, να εργάζεται ό,τι δουλειάν ε-μπόρει, 2) Ψουμίν, νερόν δεν τους ε-δικα,
3) Πιλέμου αν ε-βράζει, 4) Δεν την αρνούμαι τ' ας ε-ζω ένας φτωχός του κόσμου, 5) Πλάσμα που
το μωριστικόν δεν το ε-ξεχωρίζει.

9. Οι δύο αυτοί ποιητάρηδες προσθέτουν ένα φθόγγο ε πριν από το μόριο ας και ψήχα, όπως:
1) Ε-ας την διώξει, φίλοι μου, τ' άλλην καλήν να φέρει (Κλ. Σάββα), 2) Ανάσκελα έν' πο' 'ππεσεν
ε-ψήχας ή ε κοιμάτουν (Βασ. Χαραλάμπους). Δε σχολιάζω εδώ την προσθήκη ε πριν από το θεμα
και ι πριν από το βεβαιωτικό ναι, που απαντάται, εκτός από τα παραμύθια μας (βλ. Ν. Κληρίδης,
Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, τ. Γ', Λευκωσία 1973, σ. 166), στους Χρ.
Παλαίση, Κυρ. Καρνέρα και Π. Λιασιδή, όπως: 1) Με το ι-νναι άμα μου πεις πως μ' αγαπάς, να
γάνω (Χρ. Παλαίσης, 1925), 3) Ακόμα πάε τ' ας να πά' έν' το ι-νναι τ' ας όι (Χρ. Παλαίσης), 4)
Εσείς κρατείτε το ι-νναι, εσείς κρατείτε τ' όι (Κυρ. Καρνέρας), 5) Φεύκω, 'φήννω σε, χαρώ σε, πον
μου είπαν το ι-νναι (Π. Λιασιδή), 6) Τ' ας αφού τους πά' τούτους, ε-θκεια, ταϊρακάζουν τα σκουφικά
τους (Π. Λιασιδή).

10. Έχω την εντύπωση, ωστόσο, ότι στο συγκεκριμένο αυτό ε υπόκειται, ίσως, το επιφώνημα
ε, που δηλώνει ποικίλα συναισθήματα (δυσαρέσκεια, ευχή, συγκατάθεση, απειλή κ.ά.), ανάλογα
με το νόημα του λόγου, γιατί υπάρχουν περιπτώσεις (πάντα από τον Χρ. Τζαπούρα) οι οποίες πολύ
με προβληματίζουν, όπως: 1) Έντζ' έν' μαχαίριν γηά σπαθίν' ε! ποιος πάει καρτόν τους! 2) Είχα
δουλειάν βασιλιτάν, ε! πού μπορεί να πάω; 3) Ε! πότε παντρευτήκασι, τες δώδεκα του Νιζόβρη,
4) Έχ' ο Θεός με τον καυρόν, ε! πού να πας τ' ας βρέχει! 5) Ε! πού ήσουν Χασάναγα, στράφου να
πάμεν πίσω, 6) Αφότις ήταν μια θεά, ε! πώς θα κόψουν μούτιν, 7) Ε! πόσοι ενά στραωθούν και
πόσοι ενά μπλέψουν! 8) Αγάπησα χανούμισσες, σεντόνια μαντισμένες, ε! πώς τες εκατάφερα, που
' τουν σεντονισμένες κ.ά.

Κ. Γ. Γιαγκουλλής

Μικρά φιλολογικά

Ι. Ιδιόχειρες διορθώσεις στο επαναστατικό φυλλάδιο του Ε. Φραγκούδη

Πριν από αρκετά χρόνια είχαμε παρουσιάσει ένα επαναστατικό φυλλάδιο του
Επαμεινώνδα Ι. Φραγκούδη, που τυπώθηκε στην Αθήνα προς το τέλος του 1853 με
τον τίτλο *Είς οιωνός άριστος / αμύνεσθαι περί πάτρης* με το ψευδώνυμο Χαρικλής
(*Υλάντρον* 3, Νοέμβρ. 2002, σσ. 195-205). Το αντίτυπο που εντοπίσαμε ανήκει στη
Βιβλιοθήκη Αδ. Κοραή της Χίου. Αντίτυπο του φυλλαδίου αυτού υπήρχε και στην
προσωπική βιβλιοθήκη του βασιλιά Όθωνα, το οποίο βρίσκεται σήμερα στη Βιβλιο-
θήκη της Πολιτείας της Βαυαρίας και είναι προσιτό στο διαδίκτυο (ψηφιοποιήθηκε

στις 14.4.2010): shorturl.at/inEQT. Όπως φαίνεται στο αντίτυπο αυτό (το οποίο μου
υπέδειξε ο συνεργάτης μας Παναγιώτης Ελ Γκεντί και τον ευχαριστώ), ο Φραγκού-
δης πρόθεσε με το καλαίσθητο γράψιμό του στο τέλος του φυλλαδίου δύο σελίδες
με ιδιόχειρες διορθώσεις, που αφορούν κυρίως τυπογραφικές αβλεπίες αλλά και
ρύθμιση της στίξης. Τέτοιες διορθώσεις δεν υπάρχουν στο αντίτυπο της Βιβλιοθήκης
της Χίου. Ας θυμηθούμε εδώ ότι ο Φραγκούδης είχε προτάξει στο νεανικό μυθιστό-
ρημά του Ο Θέρσανδρος (1847) αφιέρωση και ανοικτή επιστολή στον βασιλιά
Όθωνα, στην οποία εξέφραζε το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Ωστόσο, όπως επισή-
μανε η Μαρίνα Κοκκινίδου στη μεταπτυχιακή εργασία της για τον Θέρσανδρο
(1992), σε ορισμένα αντίτυπα του βιβλίου αυτού (λ.χ. της Βιβλιοθήκης του Α.Π.Θ.
και της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης) οι αφιερωματικές σελίδες απουσιάζουν·
ενδεχομένως αφαιρέθηκαν ύστερα από την έκπτωση του βασιλιά Όθωνα.

II. Μία σάτιρα και ένα ψευδώνυμο

Στο προηγούμενο τεύχος των *Μικροφιλολογικών* (τχ. 49, 2021, σ. 98) είχαμε δη-
μοσιεύσει σατιρικούς στίχους για τον Ν. Νικολαΐδη με την υπογραφή Γραφοδαίμων
και είχαμε εικάσει ότι ο συντάκτης τους «ήταν πιθανότατα Αλεξανδρινός (ίσως ο Α.
Σκούφης ή ο Τ. Μαλάνος)». Όμως ο Γραφοδαίμων έχει ήδη ταυτιστεί: Σύμφωνα με
τον Κυρ. Ντελόπουλο, το ψευδώνυμο Γραφοδαίμων ανήκει στον Χαράλαμπο Κα-
σφίκη, που δημοσίευε κείμενά του σε αιγυπτιώτικα έντυπα.¹ Νωρίτερα ο Μ. Για-
λουράκης έγραψε: «Κάποιοι στίχοι του Γραφοδαίμονα (Κασφίκη) πρέπει να ανα-
φερθούν, παρωδίες ποιημάτων του Καβάφη, γραμματολογικά ενδιαφέρουσες».² Ο
Τ. Μαλάνος περιέλαβε σε βιβλίο του μια καβαφική παρωδία «του γνωστού σατιρι-
κού Χαρίλαου (sic) Κασφύκη» (sic),³ η οποία αναδημοσιεύτηκε πιο πρόσφατα από
τον Δ. Δασκαλόπουλο. Ο τελευταίος πρόσθεσε ότι «ο αλεξανδρινός λόγιος και συγ-
γραφέας έργων του ελαφρού θεάτρου Χαρίλαος Κασφίκης έγραψε, με το ψευδώ-
νυμο Γραφοδαίμων, και άλλες παρωδίες καβαφικών ποιημάτων, που λανθάνουν».⁴

Μεταφέρουμε εδώ μία ενδιαφέρουσα σάτιρα του Χαράλαμπου ή Χαρίλαου Κα-
σφίκη, που δημοσιεύτηκε, επίσης με την υπογραφή Γραφοδαίμων, στο αλεξανδρινό
σατιρικό ημερολόγιο *Σατάν* του Γιώργου Κοκκάλη.⁵ Και στο στιχούργημα αυτό ο
Γραφοδαίμων-Κασφίκης, παραπέμποντας στην *Κόλαση* του Δάντη, σατιρίζει λογο-
τέχνες, λογίους και δημοσιογράφους της αλεξανδρινής και γενικά της αιγυπτιώτι-
κης ζωής και κίνησης: κατά τη σειρά αναφέρεται στους Τίμο Μαλάνο, Πήλιο Ζάγρα
(Απόστολο Κωνσταντινίδη), Νίκο Νικολαΐδη, Απόστολο Λεοντή, Παύλο Γνευτό,
Ιωάννη Γκίκα, Κ. Π. Καβάφη, Στάθη Καραβία, Φερεντίνο, Στέφανο Πάργα και Κ.
Ν. Κωνσταντινίδη. Ο σατιριστής δεν παραλείπει να υπαινιχθεί και την παρουσία
της Μαρίκας Κοτοπούλη στην Αλεξάνδρεια, όπου ανέβασε στη σκηνή και θεατρικά
έργα Αλεξανδρινών, προκαλώντας τη δυσαρέσκεια ορισμένων άλλων. Θα λέγαμε
ότι στο σημείο αυτό ο Γραφοδαίμων συνδιαλέγεται με τη γελοιογραφία του Kem
(Κ. Ε. Μαραγκού) «Φιλολογική ...μουζάχρα» (*Cinema*, 12.3.1924).⁶

Dente, «Κόλασις»

(Απόσπασμα από το Κεφάλαιον του «Μαρτυρίου των Διανοουμένων»)

.....
Κι εισήλθον στο Περίπτερον των Διανοουμένων
και είδον πλήθος αδελφών, πάντων τιμωρουμένων.
Βαρέως εξηγόραζον, πάντες εν απαρτία
κάθε των φιλολογικήν και άλλην αμαρτία.

Και είδον άνδρα κατηγή και είδον άνδρα μέγα, που έκραζε «Εγώ εμί το Άλφα και Ωμέγα». Και συνεχώς τον ήκουα, τον μέγα τεχνοκρίτη το έργον του το παλαιόν να το αποκηρύττει, ενώ, προς τιμωρίαν του – δεμένα σε μια ρόδα, απέναντί του επρόβαλον «Του θάλαμου τα Ρόδα».⁷

Μέσα σε πίσσα έβραζε ο Ζάγρας ο καημένος, που τον βαπτίσαν ποιητή και πήγαινε χαμένος...⁸ Δεν ελυπείτο ο πτωχός για το μαρτύριό του, αλλά που απεχωρίζετο απ' το παράσημό του.

Κι ο Σκέλεθρας με το μακρύ, σαν σάβανο, παλτό του σπόρους γαλάζιων λουλουδιών έσπειρε στον αγρό του... και πόσο τον συμπόνεσα τον άτυχο στ' αλήθεια, που αντί «Γαλάζια Λούλουδα» τού βγαίνουν κολοκύθια!⁹

Και τον βαθύ δραματουργό, τον Αποστόλη, είδα, – σπασμένη μπρος στα πόδια του έχοντας μια γραφίδα – να ξεμπερδεύη, βλοσυρός και άγριος σαν Οθέλλος, μακριές «Ατσάλινες κλωστές» και να μη βρίσκει τέλος...¹⁰ – Ποια είν' η τιμωρία σου; τον ποιητή ρωτώ... – Αυτό που κάμω, μ' απαντά, δεν είναι αρκετό;

Τον Γνευτό¹⁰ μετά του Γκίκα¹² αντικρίζω – που όσο ζούσαν για τις αρετές των πάντα και οι δύο ομιλούσαν – να τους κόβουνε τα χέρια και να ίστανται θλιμμένοι... – Τί εγράψατε, τους λέγω, αδελφοί δυστυχημένοι κι υποβάλλεσθε ενταύθα εις τοιαύτας τιμωρίας; Κι έρχεται η ηχώ των λόγων εις απάντησιν: *μωρίας*...

Τον Καβάφην αντικρίζω, που εκάθητο πλησίον των γονάτων του, ωραίος και ωχρός ο Καισαρίων. Έκλινε την κεφαλήν του εις τον ώμον του Χαρμίδη πέριξ του δε συνωθούντο Αλεξανδρινοί και Μήδοι· πλην το ύφος του προδίδει την οδύνην του αρτίαν. Και μου εξηγεί ένας Σύρος: Έχει χάσει τον Μυρτίαν...¹³

Είδα και τον Καραβία με το καστανό του γένι να μιλάει και κανένas να μην τον καταλαβαίνει...¹⁴ Είδα και τον Φερεντίνο· θυμωμένος κι ασκεπής Προσπαθούσε ν' αποδείξει ότι είναι ποιητής...¹⁵ Κι ο Πάργας τη μοναδική μη χάσει ευκαιρία, «Αμαρτωλών» στην κόλαση πουλούσε «Σωτηρία»...¹⁶

Πά' στον Καύκασο δεμένο βλέπω κι ένα φαλακρούλη... που αλύπητα τις σάρκες τού 'τρωγ' ένα Κοτοπούλι... – Ποιος είναι αυτός; Κι ακούω μια φωνή από τον Άδη «Είν' ο Νέος Προμηθέας» πώχυσε «φως στο σκοτάδι».¹⁷ Και εφώναζεν ο τάλας – Φωτεινούλα, Φωτεινούλα...¹⁸ Κι η ηχώ τού απαντούσε: ήταν νούλα, ήταν νούλα!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κυρ. Ντελόπουλος, *Νεοελληνικά φιλολογικά ψευδώνυμα*. Νέα συμπληρωμένη έκδοση, Αθήνα, Εστία, 2005, σ. 241.

2. Μανώλης Γυαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων*, Αθήνα, Μητρόπολις, 1967, σ. 633.
3. Τίμος Μαλάνας, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, Αθήνα 1971, σσ. 170-171.
4. Δημήτρης Δασκαλόπουλος, *Παρωδίες καβαφικών ποιημάτων 1917-1997*, Αθήνα, Πατάκης, 1998, σσ. 49-50 και 214-215.
5. Σατάν 2 (1928) 61-62. Η σάτιρα αυτή αποδελτιώθηκε αρχικά από τον Δ. Δασκαλόπουλο, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1886-2000)*, Θεσσαλονίκη, ΚΕΓ, 2003, σ. 529, Δ360, όπου παρατίθεται η στροφή που αφορά τον Καβάφη, και πρόσφατα από τον Τραϊανό Μάνο, *Τα έντυπα ελληνικά σατιρικά ημερολόγια 1872-1931. Βιβλιογραφική μελέτη*, Διδασκτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη, Α.Π.Θ., 2021, σ. 385.
6. Η γελοιογραφία του Kem αναδημοσιεύτηκε από τους Δ. Δασκαλόπουλο, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη*, ό.π., σ. 433, και Α. Παπαλεοντίου, *Προσθήκες στη Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1907-2000)*, Λευκωσία Μικροφιλολογικά Τετράδια αρ. 22, 2006, σ. 11, όπου δίνονται τα στοιχεία της πρώτης δημοσίευσης.
7. Ο κριτικός Τ. Μαλάνας εξέδωσε τη νεανική ποιητική συλλογή *Ρόδα θαλάμου* (1918). Με τον ίδιο τίτλο κυκλοφόρησαν αργότερα άλλες δύο συλλογές του (1939, 1979).
8. Ποήματα του Πήλιου Ζάγρα (ψευδώνυμο του Απόστολου Κωνσταντινίδη, 1888-1968) περιλήφθηκαν ύστερα από τον θάνατό του στη συλλογή *Ξερζωμα και άλλα* (1969).
9. Ο σατιριστής ταυτίζει τον ήρωα του διηγήματος «Ο Σκέλεθρας» (1924) με τον συγγραφέα του, τον Νίκο Νικολαΐδη τον Κύπριο, ενώ αναφέρεται σατωπτικά και στο νεανικό θεατρικό έργο του *Το γαλάζιο λουλούδι* (1919), που ανεβάστηκε στην Αλεξάνδρεια το 1923 από τον Αμ. Βεάκη.
10. Ο δημοσιογράφος, θεατρικός συγγραφέας και μυθιστοριογράφος Απόστολος Λεοντής (1876-1949) εξέδωσε, ανάμεσα σ' άλλα, το μυθιστόρημα *Ατσάλινες κλωστές* (1926), το οποίο σχολίασε θετικά ο Καβάφης (*Ταχυδρόμος*, 21.4.1926).
11. Ο ελάσσων ποιητής Παύλος Γνευτός (1862-1956) είναι ίσως πιο γνωστός ως μεταφραστής· μετέφρασε ποιήματα των Burger, Heine, Μορέας και Ομάρ Καγιάμ.
12. Ο εκπαιδευτικός και συγγραφέας Ιωάννης Γκίκας (1861-1956) εξέδωσε κυρίως πεζογραφήματα, που σχολιάστηκαν αρνητικά από την κριτική. Αρκετά στοιχεία για το πρόσωπο, το έργο του και τη σχέση του με πρόσωπα και πράγματα της εποχής του αναδύονται μέσα από το βιβλίο του Πενήντα χρόνια δάσκαλος, Αλεξάνδρεια 1950.
13. Ο Κ. Π. Καβάφης εμφανίζεται εδώ περιστοιχισμένος από νεανικές αντρικές μορφές ποιημάτων του· δηλ. αφήνονται υπαινιγμοί για τις ερωτικές προτιμήσεις του.
14. Ο δημοσιογράφος Στάθης Καραβίας (1883-1945) δημοσίευσε νεανικά ποιήματα και άλλα κείμενα του στα περ. *Νέα Ζωή* και *Γράμματα*. Ακολούθως εξέδωσε την εφ. *Τα Χρονικά* (1914-1916) και αργότερα το τετράτομο έργο *Παγκόσμιος Ιστορία* (1932-34).
15. Ο Γεράσιμος Φερεντίνο, όπως και ο Θωμάς Κακαλιδής-Μινωράκι, θεωρούνταν γραφικοί τύποι της αλεξανδρινής λογοτεχνικής κίνησης. Ο πρώτος εμφανίζεται σε σατιρικά και άλλα έντυπα, τότε να επικρίνει την ποίηση του Καβάφη και τότε να διεκδικεί, να απορρίπτει ή να λαμβάνει σημαντικά βραβεία: βλ. Δασκαλόπουλος, Δ238, Δ359 και Δ434· Παπαλεοντίου, 108. Εξάλλου, ο Ι. Γκίκας τον θυμάται ως «αιωνίως άμπεπτοχο μπόεμ», «με τα γεμάτα Ρωμαντικής Σχολής φλογερού πατριωτισμού ποιήματά του»: *Πενήντα χρόνια δάσκαλος*, ό.π., σ. 143.
16. Ο Στέφανος Πάργας (ψευδώνυμο του Νίκου Ζελίτα, 1888-1938) είναι κυρίως γνωστός ως εκδότης του σημαντικού αλεξανδρινού περιοδικού *Γράμματα* (1911-1922) αλλά και ως ιδιοκτήτης του ομώνυμου βιβλιοπωλείου - εκδοτικού οίκου.
17. Στο σημείο αυτό ενδέχεται να υπονοεί τις πρώτες Δελφικές Γιορτές του Σικελιανού.
18. Εδώ υπονοείται ο Κ. Ν. Κωνσταντινίδης (1885-1971), βασικός συντελεστής του περ. *Νέα Ζωή* (1904-1927), ο οποίος εξέδωσε συλλογές ποιημάτων και διάφορα μελετήματα, ενώ έγραψε και θεατρικά έργα όπως τα *Ματωμένο γέλιο* και *Φωτεινούλα*, που ανεβάστηκαν στην Αλεξάνδρεια και στην Αθήνα το 1922 και το 1925, αντίστοιχα. Περισσότερα βλ. Νίκος Βεκής (επιμ.), Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, ο ποιητής, ο λογοτέχνης, ο πατριώτης, Αλεξάνδρεια 1959. Α. Π.

III. Για την Ιστορία του ελληνικού υπερρεαλισμού

Παρόλο που έχουν δημοσιευτεί μερικές εργασίες φιλολογικής υποδομής για την υποδοχή του υπερρεαλισμού στον ελληνικό χώρο, υπάρχει περιθώριο να γίνει πιο συστηματική έρευνα, ώστε να αποδελτιωθούν και να συγκεντρωθούν λογής κείμενα (πρωτότυπα και μεταφρασμένα άρθρα και σημειώματα, σατιρικοί στίχοι και πα-

ρωδίες) σε έντυπα, κυρίως σε εφημερίδες, όχι μόνο του ελλαδικού χώρου αλλά και του μείζονος ελληνισμού και της Διασποράς. Σημειώνουμε εδώ, ενδεικτικά, ορισμένα μάλλον αθησαύριστα δημοσιεύματα των χρόνων 1924-1940. Ας θεωρηθούν ένα μικρό συμπλήρωμα στη βασική εργασία του Σωτήρη Τριβιζιά *Το σουρρεαλιστικό σκάνδαλο. Χρονικό της υποδοχής του υπερρεαλιστικού κινήματος στην Ελλάδα* (Αθήνα, Καστανιώτης, 1996, 2005). Θεωρήσαμε καλό να αποδελτιώσουμε εδώ και δημοσιεύματα σε κυπριακά έντυπα, όχι μόνο αθησαύριστα αλλά και αυτά που περιλαμβάνονται στο βιβλίο του Ανδρέα Μακρίδη *Υπερρεαλισμός, η κραυγή του πνεύματος. Επαναπροσδιορίζοντας τις διαστάσεις του* (Λεμεσός, Αφή, 2009), ώστε να είναι πιο προσιτά στην έρευνα. Προφανώς υπάρχουν πολύ περισσότερα δημοσιεύματα για το θέμα αυτό, κυρίως σε εφημερίδες, όχι μόνο του ελλαδικού χώρου αλλά και του μείζονος ελληνισμού και της Διασποράς.

Κλεμάν Βωτέλ, «Ξένη χρονογραφία. Οι υπερρεαλισταί», *Ταχυδρόμος*, Αλεξάνδρεια, 9.12.1924. Από την παρισινή εφ. *Le Journal*.

Κ. Κ., «Πνευματικά επαναστάσεις. Ο υπερρεαλισμός και το όνειρον», *Ελεύθερον Βήμα*, Αθήνα, 26.7.1925. Αναπόκριση από το Παρίσι. Περιλαμβάνεται σχέδιο με τη λεζάντα «Υπερρεαλιστική ζωγραφική (όνειρον)».

«Η τέχνη. Ο υπερρεαλισμός», *Ταχυδρόμος*, Αλεξάνδρεια, 8.7.1933. Αναφορά σε δημοσίευμα του Ρενέ Κρεβέλ με αφορμή έκθεση ζωγραφικής υπερρεαλιστών στο Παρίσι.

Παύλος Βαλδαεριδής, «Από τη Γαλλία. Η επαναστροφή», άρθρο, *Πάφος* 9 (Μάιος 1936) 290-291.

Άντης Περνάρης, «Παν. Βρισμιτζάκη: Επιφαινόμενα», *Πάφος*, Β', τχ. 7 (Μάρτ. 1937) 242.

Λ. Γιαννίδης, «Ζ. Οικονόμου: Τοπέια», *Πάφος*, Β', τχ. 11 (Νοέμβρ. 1937) 416-417.

«Γράμματα από το Παρίσι. Η έκθεση της συρρεαλιστικής τέχνης. Τα παράδοξα εκθέματα», *Χρόνος*, Λεμεσός, 13.2.1938. Μακρίδης, 91-92, όπου όμως αναφέρεται ότι δημοσιεύτηκε στις 13.12.1938.

Κρίτων, «Παρισινά χειρόγραφα. Η έκθεση των ...Συρρεαλιστών και οι εξωφρενισμοί της μοντέρνας τέχνης. Το "Μουσείον Γκρεβέν" και καλά ξεμπερδέματα», *Εσπερινή*, Λευκωσία, 2.3.1938.

Τεύχος Ανθίας, «Με τον κοινωνικό φακό. Το κίνημα του "υπερρεαλισμού"», άρθρο, *Ελευθερία*, Λευκωσία, 16.3.1938. Μακρίδης, 93-96. Το δημοσίευμα αυτό αναφέρεται και από τον Σ. Τριβιζιά (σ. 225), αλλά χωρίς να δηλώνονται ο τίτλος και η ημερομηνία δημοσίευσης.

Λ. Τσιμίλλης, «Μάνου Κράλη: Φθινόπωρο στην κόλαση», *Πάφος* Γ', τχ. 3 (Μάιος-Ιούν. 1938) 188-189.

Τοξότης, «Επιθεώρηση της εβδομάδος (Συρρεαλιστικά)», στίχοι, *Εσπερινή*, 30.10.1938.

Κώστας Λαβίθης, «Συρρεαλιστική ποίηση. Τα κοινά αντίξοα», *Παρατηρητής*, Λεμεσός, 27.11.1938. Μακρίδης, 68-69.

Κώστας Λαβίθης, «Κύπρια έπη. Συρρεαλιστική ποίηση», άρθρο, *Εσπερινή*, 6.11.1938.

Κώστας Λαβίθης, «Συρρεαλισμός. Η δυσκολία», άρθρο, *Πρωία*, Λευκωσία, 7.11.1938. Μακρίδης, 71-73.

Χ. Διακονο, «Επιστολαί προς την Πρωίαν. Ποιητές», *Πρωία*, 11.11.1938. Μακρίδης 73-74.

Κώστας Λαβίθης, «Επιστολαί προς την Πρωίαν. Ποιητές», *Πρωία*, 12.11.1938. Μακρίδης, 74.

Χ. Διακονο, «Επιστολαί προς την Πρωίαν. Ποιητές», *Πρωία*, 16.11.1938. Μακρίδης, 75.

Κώστας Λαβίθης, «Επιστολαί προς την Πρωίαν. Και πάλι για τους ποιητές», *Πρωία*, 17.11.1938. Μακρίδης, 76-77.

Θέμης Ρώσσης, «Ποιητές», *Πρωία*, 18.11.1938. Μακρίδης, 77.

Δημήτρης Λάμπρου, «Ο συρρεαλισμός. Μια καινούργια ποιητική θρησκεία», άρθρο, *Πρωία*, 28 και 29.11.1938. Μακρίδης, 77-80.

Κώστας Λαβίθης, «Συρρεαλισμός. Συμπτώσεις και μη», ποίημα, *Παρατηρητής*, 18.12.1938. Μακρίδης, 69.

Μ. Δροσοσταλάγματος, «Η σάτιρά μας. Συρρεαλισμός», στίχοι, *Εσπερινή*, 15.1.1939.

Μαντράχαλος, «Η σάτιρά μας. Συρρεαλισμός», στίχοι, *Εσπερινή*, 15.1.1939.

Κ. Καστρινός [=Κ. Προυσής], «Συρρεαλιστική πεζογραφία» (Γ. Σκαρίμπα: *Το Σόλο του Φίγκαρω*), βιβλιοκριτική, *Ελευθερία*, Λευκωσία, 7.5.1939. Βλ. Κώστας Μ. Προυσής, *Ελληνες ποιητές και πεζογράφοι*, Αθήνα, Εστία, 1990, σσ 331-333.

Παρατηρητής, «Με το περισκόπιον. Συρρεαλισμός», σημείωμα, *Κυπριακός Τύπος*, Λευκωσία, 17.6.1940. Σχολιάζεται ειρωνικά ένα «συρρεαλιστικόν μεταφυσικόν τετράστιχον» του Κώστα Φυσεντζίδη.

IV. Ένα σχόλιο για τη Στροφή του Σεφέρη

Με αφορμή ένα σατιρικό σημείωμα στην εφ. *Έθνος* (24.5.1931) για τη Στροφή του Σεφέρη, δημοσιεύεται στην αλεξανδρινή εφ. *Ταχυδρόμος* (29.5.1931) το παρακάτω, μάλλον ειρωνικό σχόλιο:

Μαργαριτάρια. Από μίαν συλλογήν ποιημάτων νέου ποιητού της «πρωτοπορείας» αλιεύει αθηναϊκή συνάδελφος το ακόλουθον «δημοτικόν» ως το χαρακτηρίζει ο ποιητής «τραγούδι»:

Τα μονοκοτυλήδονα / και τα δικοτυλήδονα / ανθίζουνε στον κάμπο,
σου το 'χαν πη στον Κλειδωνα / και σμίζανε φιλήδονα / τα χείλη μας... Μαλάμω.

Δεν αναδημοσιεύωμεν τα σχόλια της αθηναϊκής συναδέλφου διά να μη στερήσωμεν τους αναγνώστας μας της πολυκοτυληδόνου ηδονής των χειλέων της Μαλάμως...

Υποθέτουμε ότι ο ανώνυμος σχολιογράφος του *Ταχυδρόμου* (μάλλον ο Αγγελιασός Αριστοκλής-Αριστο) δεν είχε υπόψη του την πρώτη ποιητική συλλογή του Σεφέρη. Στην ουσία βασίζεται στο παρακάτω περιπαικτικό σημείωμα του αθηναϊκού *Έθνους* η πρώτη αυτή αντίδραση για την πρώτη συλλογή του Σεφέρη έχει αποδελτιωθεί στη *Βιβλιογραφία Γιώργου Σεφέρη* του Δ. Δασκαλόπουλου (2016, σ. 28):

Περί κλειδωνα, βοτανικής και Μαλάμως...

Από μίαν συλλογήν ποιημάτων νέου ποιητού της πρωτοπορίας φαρεύομεν ένα «δημοτικόν» - έτσι το χαρακτηρίζει - «τραγούδι», το εξής: «Τα μονοκοτυλήδονα / και τα δικοτυλήδονα / ανθίζουνε στον κάμπο / σου τ'ώχαν πη στον Κλειδωνα / και σμίζανε φιλήδονα / τα χείλη μας ...Μαλάμω.»

Και τα μεν μονοκοτυλήδονα και τα δικοτυλήδονα αυτής της εμμέτρου βοτανικής πιθανόν κατά τον Κλειδωνα να είχαν ομιλήση εις την εν λόγω Μαλάμων ότι τα χείλη θα έσμιγαν φιλήδονα. Ο ποιητής όμως, αντί να γράφη παρόμοια ...αριστουργήματα, έστω

και εις τον Κλειδωνα, θα εκανε ασφαλώς καλλίτερα ν' ασχοληθή με την Μαλάμων του κατ' ιδίαν πεζά ή εμμέτρως αδιάφορον, βοτανολογών ή και θρεπτικώτερον χρησιμοποιών τα μονοκυτλήδονα και δικοκυτλήδονα της πλουσίας χλωρασίας των κάμπων, τα οποία όμως ν' αφήση άλλως ήσυχα· επί τέλους δεν του έκαμαν τίποτε διά να τα κακοποιή τόσο σκληρά μάλιστα, εμμέτρως.

V. Απουσίες

Κατά το τρέχον έτος έφυγαν για το μεγάλο ταξίδι αρκετοί κύπριοι λογοτέχνες της λεγόμενης «Γενιάς του 1960» ή «Γενιάς της Ανεξαρτησίας». Ύστερα από την Ηβη Μελεάγρου (1928-2019), αποδήμησαν οι Κλαίρη Αγγελίδου (γ. 1932), Πάνος Ιωαννίδης (γ. 1935), Ρήνα Κατσελλή (γ. 1938), Ντίνα Κατσούρη (γ. 1941) και Μιχάλης Πασιαρδής (γ. 1941), αλλά και η νεότερη πεζογράφος Μυρτώ Αζίνα (γ. 1961). Στην Ελλάδα απεβίωσαν οι Βασίλης Αλεξάκης (γ. 1943), Κατερίνα Ζαρόκωστα (γ. 1951), Βασίλης Νικολαΐδης (γ. 1954), Γ. Δ. Παγανός (γ. 1932), Κώστας Παπαγεωργίου (γ. 1945), Νίκος Φωκάς (γ. 1927), Τάκης Χατζηαναγνώστου (γ. 1923) κ.ά. Μένει όμως το έργο τους, για να αναμετρηθεί με αναγνώστες, μελετητές και κυρίως με τον χρόνο.

ΔΥΟ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Αντώνης Μπαλασόπουλος (γενν. 1970)

Δεκέμβρης-Ιούλης, Λευκωσία

Έχεις δει το δέντρο εκείνο
που καρπίζει με νεκρούς;
Χριστούγεννα φυτρώνει
στην πλατεία. Σκονίζονται
απ' την κίνηση
τα πικρά του κράνα,
χρόνια πάντα αχλόνιστα
δίχως πουκάμισο λευκό
και παντρείες, χωρίς νερό
στη ρίζα. Στέκει
σ' έναν σταυρό
με πεθαμένο ξύλο.

Πιο κάτω, οι οδοί του εμπορίου.
Μπορεί εκεί να βρεις μισοτιμής
και σκονισμένο ένα «Δεν ξεχνώ»,
να παζαρέψεις μια τιμή
καλή. Μα ξεχνάς,
κι αυτό δεν είναι
το πιο βαρύ. Ξεχνιέσαι.

Τόσο πολύ, τόσο βαθιά ξεχνιέσαι
στους εντός των τειχών

λαβύρινθους, που δε θυμάσαι
το σημείο εισόδου σου
στο τραύμα. Θανατηφόρος φτάνεις
κάποτε, κάνοντας κύκλους,
στην καρδιά
σαν έμφραγμα σε κεντρική αρτηρία.
Και συναντάς έναν Μινώταυρο
καθρέφτη. Κοιτάς.

Είσαι χιονισμένος στο κεφάλι
μες στην πυρά του Ιούλη,
είσαι ένα δέντρο χωρίς ρίζα
στην πλατεία Ελευθερίας κάποτε.
Στην πλατή σου δηλώνεται
κάποιο φωτογραφείο της Αμμοχώστου
σαν μαχαιριά πισώπλατη,
σαν σκληρή κοροΐδια ενός
συμμαθητή που εμπιστευόσουν.

Ο αγνοούμενος

Από τον ύπνο του βαθιά πνιγμένο
με τα μαλλιά να στάζουν άστρα τον ετάραξε.
Βρήκε εφτά κρατήρες στο μέτωπό του
και τους γίομισε κρασί.
Βρήκε την εσωστρέφεια του βυθού του,
το σωπηλό κοράλλι και τον καχύποπτο αχινό
στα εποικισμένα χείλη του.
Βρήκε δυο μούσμουλα κίτρινα, ηλιοφόρα,
εκεί που ήταν τα μάτια του.
Βρήκε, εκεί που ήταν η ζωή του,
άργυρο και σκιά κι ιώδιο.
Και τον κρατούσε σκόνη,
τον κρατούσε άμμο μες στα χέρια
και κρύσταλλο λεπτό. Κι αυτός
όλο γλιστρούσε, βυθίζονταν πάλι στον ύπνο,
πίσω από σακιά, πάνω σε στρώματα
μέσα σε βαρέλια σκουριασμένα
βαμμένα με τα εθνικά χρώματα,
μέσα στον Ιούλιο και στον Αύγουστο
μέσα στην υπνηλία που φέρνει
ο διαρκής συναγερμός.
Δε θυμόταν τα μαργαριταρένια δόντια του
δε θυμόταν το στάχυ
δε θυμόταν το θυμάρι στα μαλλιά του
και τα πουλιά τα γεωμετρικά

δε θυμόταν το πολύχρωμο γυαλί
στους βόλους του
δε θυμόταν τη θέση των οστών του.

Πού ήταν ο βραχίονας;
Η κνήμη του
ποια στάση τελευταία άραγες μνημόνευε;
Πού ήταν η πλησιέστερη έξοδος;
Ποιο ήταν τ' όνομά του;

ΤΡΙΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΔΙΑΛΕΚΤΟ, ΥΠΕΡ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΟΥ

Α. Κ. Τόφαλλος (γενν. 1943)

Διάλεκτος

I

Φτωγή μου γλώσσα,
λαλούν είσαι κουτσή
στραβή, μ' έναν αμμάτιν,
αλλήθωρη, πως κουτσοφλάς
τζ' έπεσες μες στ' αυλάτζιν
τζαι δεν μπορείς να στήσεις.
Εγέρασες τζ' ελάμπασες,
πκοιον όέριν να βρεθεί
τζαι νόμος ν' ακουμπήσεις;

Εσείς της γλώσσας οι τρανοί
γιατί 'εν της δκιάτε ένα στυλλίν
- ας έν' τζ' έναν καλάμιν -
να σηκωθεί, ν' αναστηθεί
να πάει τζείθθε μέρου;
Τζείνη σε δίσεκτους τζαιρούς
πως ήτουν με το νάμιν
με δίχα την ψυσήν της
ήτουν να 'σασταν ζωντανοί;
Τανάτε της να σηκωστεί,
πριχού κοπέι το 'πειν της.

II

'Εν' βαρετή η συντυδιά σου,
γοιον τον χόγλαχον
πλακώννει μου τα στήθκια.
Άτε, λαλώ, κανεί πκιον παραμύθκια.
Μ' αντάν ταυρήσεις το λουρίν
έρκουμαι σγοιαν το μαρτίν
ίδια μες στην ποδικιάν σου.

III

Εξιντιλίσαν σε, θαρκούνται,
τζ' εν έσεις άλλον λον να πεις·
αμμά 'σαι το νάμαν της ψυσής
πόν ιστερεύκει.
Ρίψε τον κάδον για τ' αόσίν
τζαι ταύρα λλίες λέξεις,
συνόρκιασ' τες πά' στο χαρτίν,
τζαι βάλε φτιν,
αγροίκα το τραούδιν
να κοντεύκει.

Βάκης Λοιζίδης (γενν. 1965)

Η ομορφκιά έσει όνομα

Άλλον να πεις τσαρτέλλιν
πόσο μάλλον τσαρτελλούν
τζ' άλλον να πεις γεράνι
'Εν λαλώ πως 'εν έχουν καλά όνόματα
για τα φκιόρα τους οι καλαμαράδες
Μα που λαλούν τες λουβανούδες
μοσχομπίζελα
'εν τους το συχωρώ
τζ' ας παραδέχουμαι πως
έν' νόστιμα τα πιζέλια
Μα τζείνοι λαλούν τα αρακά
'εν μπορώ να τα πω έτσι
θαρκούμαι πως βάλλω
πετρούες μες στο στόμα μου
Καθένας όπως έν' μαθημένος
μα μέν μου ζητάς να πω
φρέζιες τα κρινάκια
Η ομορφκιά έσει όνομαν·
άμα της το αλλάξουν
αλώπως μαρανίσκω.

Δώρος Γεωργίου (γενν. 1983)

Αγαπώσε / σ' αγαπά

το αγαπώσε έν' μεπετόν, κόλλα που δεν χαρίζει
το σ' αγαπά εξευγενισμός, ποιητική αδεία

το πρώτο ένα τζαι μηδέν, άπειρο σε ουσία
το άλλο λουσμένο στ' ακριβά, άπειρες αξιώσεις

το αγαπώσε έν' φωνή που κόκκαλα διαλύει
το σ' αγαπώ αμυντική κραυγή, φοάται να ενώσει
το πρώτο τίποτε δεν εύχεται, η γλώσσα φαντάζει ξένη
το άλλο σαν τίποτε θαρρεί, ώσπου να εύρει λέξη

το αγαπώσε έν' κυνικό, τα δόντια του τα τρίζει
το σ' αγαπώ ειρωνεύεται, μιλά, ψευτοδακρύζει
το πρώτο έν' η θάλασσα, φουρτούνα μανιασμένη
το άλλο έν' ο κόλυμπος, της εκκλησιάς τα μέρη

το αγαπώσε έν' φωθικά, κοντεύεις για να λιώσεις
το σ' αγαπώ αερικού δροσιά, εύκολα την αντέχεις
το πρώτο έν' το σκλάβωμα, τούτο που σε αλλάζει
το άλλο έν' ελεύθερο τζαι σκλάβον του σε κάμνει

το αγαπώσε έν' σκληρό,
διαβολικό τζαι μαύρο

το σ' αγαπώ έν' τίμιο,
μισά-μισά έν' δίκαιο

- σ' αγαπώ, αλλά το ένα έν' δικό μου
- αγαπώσε, πιάσε τζαι το δικό μου.

Γλωσσάρι

αβρατινί (σοικτιμινί): (γαμώ) τη γυναίκα σου /
με το έτσι θέλω
αγροικώ: ακούω
(α)λαμπάζω: πέφτω άρρωστος, αδυνατίζω, πα-
ραφρονώ
αλώπως: ίσως, νομίζω
αντζελοσάσμενος: κατάπληκτος, ωσάν να
σκιάχτηκε από άγγελο
ανώβλιον: ανώφλι
αρνίν παδών: παριστάνω τον αδιάφορο, αρνού-
μαι
αδών: ασκί
βαρετή: βαριά
βούδκια: βόδια
γέρημος: έρημος, καημένος
γιοιον: όπως, σαν
δικλώ: κοιτάζω, τρέφω το βλέμμα μου
δικω: δίνω
ένουν: είναι
θάμμα: θαύμα
θαρκούμαι: θαρρώ
καλαμαράς: εγγράμματος, Ελλαδίτης
καλογκρίν: καλογεράκι
κατώβλιον: κατώφλι
κκέλα: φαλάκρα
κόλυμπος: μικρή λίμνη από στάσιμα νερά της
βροχής
κουτσουφλώ: σκουντουφλώ
λίμπουρος: μυρηγίχι
λουβάνα, λουβανούδα: μοσχομπίζελο
μαρανίσκω: μαραίνομαι

μαρτίν: μικρό αρνί
μιτσής: μικρός, παιδί
μουχτάρης: κοινοτάρης
νάκκον, νακκουρίν: λίγο
νάμαν: καθαρό νερό της πηγής, γλυκό κρασί
της Θείας Ευχαριστίας
νάμιν: όνομα, φήμη
ξιντιλίζω: εξαντλώ, αδειάζω ένα δοχείο
πείν: ομιλία
πετρούα: χαλίκι
ππαλουζές: μουσταλευριά
πριχού: προτού
σγοιαν: όπως, σαν
σιδερόλοττα: σιδερένια γουρούνα, ξωτικό, φά-
ντασμα
δδύφκω: σκύβω
συνορκιάζω: βάζω σε τάξη, τακτοποιώ
συντυσιά: ομιλία, συνομιλία
Ταλλού: Χρυστάλλα
τανώ: βοηθώ
ταυρώ: τραβώ
τζεϊθθε μέρου: πιο πέρα
τζύρης: πατέρας
τσαρτέλλιν: σαρδέλα
τσαρτελλούν: γεράκι
φακκώ: χτυπώ
Φινικού: Ελπινική ή Ιφιγένεια (στην περιοχή
Μόρφου)
χόγλακος: μεγάλη πέτρα
χωρώ: θωρώ, βλέπω
φήλος: ύψος, ψήλωμα, ξιपाσιά